

DZIEDZICTWO KULTUROWE GŁOGOWA

(DO 1945 R.)

MATERIAŁY POMOCNICZE DLA NAUCZYCIELI

Opracowanie:

Towarzystwo Ziemi Głogowskiej

Autorzy tekstów:

Antoni Bok, Marcin Burczik, Dariusz A. Czaja, Robert M. Górniak, Jakub Jagiełło, Janusz Opaska, Rafael Rokaszewicz, Piotr Weryszko

Redakcja tekstów

Antoni Bok

Opracowanie graficzne

Rafael Rokaszewicz

Wydano dzięki dofinansowaniu Gminy Miejskiej Głogów

Wstęp

Wśród zadań, jakie stawia sobie Towarzystwo Ziemi Głogowskiej, za pierwszoplanowe uznajemy obecnie wykonanie opracowań porządkujących pojęcia i podstawowy zasób wiedzy o Głogowie i naszym subregionie. Sądzymy, że taka formuła, użyteczna dla całej społeczności lokalnej, posłuży zwłaszcza nauczycielom w praktyce oświatowej, a pomocna okaże się również dla animatorów kultury, lokalnych władz i innym zainteresowanych gremiów.

Założeniem, jakie leży u podstaw obecnego projektu, jest zwięzła charakterystyka dziedzictwa kulturowego Głogowa do roku 1945, przedstawiona w sposób przeglądowy, w układzie chronologicznym. Rezultatem jest opracowanie zbiorowe, dokonane przez autorów związanych z Encyklopedią Ziemi Głogowskiej.

W założeniu przyjęto metodę historyczną, tj. opis zjawisk kulturowych, wyróżniających się obiektywnie, na ile możemy to ocenić, w kolejnych okresach historycznych. Oznacza to, że nie stosuje się kryterium wyboru zjawisk ze względu na ich obecną recepcję („dziedziczenie”), jako trudnego do zweryfikowania i podlegającego zmianom w świadomości społecznej.

Opracowanie składa się z dwóch części składowych: warstwy tekstowej w postaci wydruku i przyporządkowanej jej warstwy ikonograficznej na nośniku elektronicznym. W tekście szersze tło opisu zapewniają wprowadzenia „Historia” i „Kultura”, odniesione do: 1) Dolnego Śląska – cały okres dziejowy „w jednym” („Wprowadzenie”), 2) Głogowa – dla poszczególnych okresów historycznych. Opis szczegółowy stanowią hasła tematyczne - wybrane zjawiska kulturowe, ważne dla poszczególnych okresów historycznych. Są one ponumerowane liczbami arabskimi. Zastosowano osobną numerację w każdym z trzech okresów historycznych (I, II, III). Powyższa zasada znajduje ścisłe odzwierciedlenie w materiale ikonograficznym. W tekstach haseł podano odniesienia do ilustracji. Przykładowy zapis: il. I.3. 2, oznacza kolejno: Część I, hasło 3, ilustracja 2 (z wytuszczeniem).

Opracowanie stanowi również „model do składania” w tym znaczeniu, że pewne tematy (np. dotyczące ratusza, twierdzy nowożytniej) lub ich grupy (np. dotyczące architektury), które wykazują ciągłość historyczną, po zgrupowaniu utworzą zarysy całościowe, jako kategorie dziedzictwa kulturowego.

Z faktu, że opracowanie jest dziełem różnych autorów, wynikają pewne konsekwencje, m.in. objętość opisu poszczególnych tematów nie jest równoznaczna z ich wartościowaniem jako zjawisk kultury.

Uwagi dotyczące zestawień literatury

Wszystkie jednostki opisu posiadają zestawienia wybranej literatury. Nie jest to wyłącznie literatura użyta przez danego autora, ale raczej ogólna wskazówka bibliograficzna. Literatura dotycząca Dolnego Śląska („Wprowadzenie”) nie została powtórzona we wprowadzeniach do części I, II, III, a tylko wybiórczo w tematach szczegółowych. Należy o tym pamiętać, gdyż ma ona oczywiście odniesienia do historii i kultury Głogowa. W tematach szczegółowych podano również hasła Encyklopedii Ziemi Głogowskiej (po skrócie EZG).

W literaturze podane zostały pozycje polskie i dwujęzyczne (po polsku i niemiecku) po roku 1945. Dodatkowo wykazano tytuły opracowań niemieckich od początku XX wieku; w odniesieniu do pozycji sprzed II wojny światowej, podano jedynie takie, które stanowią niezastąpione do dziś źródła wiedzy o określonej tematyce (np. opisy kościołów). Większość z nich dostępna jest w kopiach w TZG.

W zestawieniach literatury pominięto standardowe prace, dotyczące całego okresu historycznego objętego opracowaniem, aby uniknąć konieczności ich powtarzania. Mają one podstawowe znaczenie. Są to:

Głogów Zarys monografii miasta, pod red. Krystyna Matwijowskiego, Wrocław-Głogów 1994.

J. Chutkowski, *Dzieje Głogowa*, tom I-II, Legnica 1991

J. Blaschke J., *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Glogau 1913
powojenne wydanie (reprint): Hannover b.d. [1982].

Ponadto pomocne są popularne opracowania:

J. Chutkowski, *Wędrówki po dawnym Głogowie*, Głogów 1997

J. Chutkowski J., *Głogów. Informator Historyczny*, Głogów 1998

A. Bok, *Legendy Ziemi Głogowskiej*, Głogów 2007.

Użyte skróty tytułów opracowań zbiorowych:

Glogau im Wandel = Glogau im Wandel der Zeiten - Głogów poprzez wieki, Würzburg 1993 [publikacja dwujęzyczna, zawiera bogaty zestaw ikonografii]

Das war Glogau = Das war Glogau 1913-1945. Stadt und Land an der Oder 1913-1945, Hannover 1991.

Spis treści

Wstęp

Wprowadzenie **Historia polityczna i historia kultury Dolnego Śląska**

Zarys dziejów politycznych Dolnego Śląska

Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska

I. ŚREDNIOWIECZE

Historia

Kultura

Wybrane zagadnienia

1. Gród piastowski
2. Miasto: rozwój struktury społecznej i urbanistycznej, symbole miejskie
3. Urbanistyka i architektura: zamek, system obwarowań
4. Architektura: ratusz i urzędnictwo handlowe na rynku
5. Architektura: kościoły i klasztory
6. Kolegiata jako ośrodek średniowiecznej kultury
7. Kultura zgromadzeń zakonnych
8. Mecenat artystyczny Piastów
9. Mecenat artystyczny Zygmunta Jagiellończyka
10. Jan z Głogowa, głogowianie w kulturze europejskiej

II. WCZESNY OKRES NOWOŻYTNY (1526–1741)

Historia

Kultura

Wybrane zagadnienia

1. Architektura: ratusz
2. Architektura: zamek
3. Architektura i sztuka: kolegiata
4. Architektura i sztuka: kościół i kolegium jezuitów
5. Szkoła i teatr jezuicki. Kulturotwórcza rola pozostałych zakonów
6. Reformacja, Kościół Pokoju
7. Głogowski rzeźbiarz Johan Pol i sztuka reformacji
8. Andreas Gryphius. Dziejopisarstwo
9. Cechowe rzemiosło artystyczne
10. Twierdza nowożytna

III. OKRES NOWOŻYTNY (1742-1945)

Historia

Kultura

Wybrane zagadnienia

1. Architektura i sztuka, kościół ewangelicki „Schifflein Christi”
2. Architektura: Christian V. Schultze
3. Architektura: ratusz
4. Twierdza nowożytna.
5. Rozwój przestrzenny i architektura w latach 1903-1933
6. Szkolnictwo
7. Działający w Głogowie malarze i rzeźbiarze
8. Głogowscy i działający w Głogowie pisarze. Dziejopisarstwo
9. Teatr Miejski – działalność
10. Drukarze. ruch wydawniczy
11. Gmina żydowska

Wprowadzenie

Historia polityczna i historia kultury Dolnego Śląska

[A] Zarys dziejów politycznych Dolnego Śląska

Śląsk i Dolny Śląsk. Nazwy i terytorium. Pochodzenie nazwy Śląsk jest nieustalone. Według niektórych wersji plemię Ślężan, zasiedlające we wczesnym średniowieczu okolice Wrocławia i góry Ślęzy, wzięło nazwę od tej góry, rzeki, lub też przeważającej cechy krajobrazu, wyrażonej w starosłowiańskim rdzeniu „ślęg” = element wilgotny. W średniowieczu nazwa Śląsk używana była w odniesieniu do terenów od tzw. przesieki śląskiej na wschodzie po Kwisę na zachodzie (od 1202 r. przesieka rozgraniczała władztwo terytorialne dwóch gałęzi Piastów: tytułujących się *duces Opoliensis* i *duces Slezie*). W odniesieniu do tej części (początkowo bez Ziemi Kłodzkiej) utrwaliła się w czasach nowożytnych nazwa Dolny Śląsk (użyta została po raz pierwszy w 1571 r. przez Joachima Cureusa). W węższym rozumieniu nazwa ta stosowana była do części zachodniej (rejencja legnicka), podczas gdy część wschodnia, z Wrocławiem, określana była mianem Śląska środkowego.

Dla całej krainy historycznej rzeczywistym i symbolicznym elementem spajającym jest Odra. W biegu Odry i jej głównych dopływów powstały najważniejsze ośrodki osadnicze na Górnym i Dolnym Śląsku.

Pradzieje

Znaleziska archeologiczne potwierdzają istnienie skupisk osadniczych na terenie Dolnego Śląska od środkowej epoki kamienia (paleolit). W następnych tysiącleciach korzystne warunki geograficzne przyciągały tu coraz to nowe grupy ludzkie. Korytarz Odry stanowił równocześnie oś migracji między południem (przez Bramę Morawską) a północą (wybrzeże Bałtyku). W młodszej epoce kamienia (neolit, około 4200 lat p.n.e.), kiedy pojawiło się trwalsze osadnictwo, byli to przedstawiciele rolniczej kultury ceramiki wstęgowej, przybyłej ze środkowego dorzecza Dunaju.

W ciągu następnych bez mała dwóch tysiącleci na śląskie ziemie napływały z południa i wschodu i zasiedlały je kolejne grupy ludności. Jako kultury archeologiczne, nazywamy je od rodzaju i sposobu zdobienia ceramiki (kultura pucharów lejkowych, kultura pucharów dzwonowych, kultura ceramiki sznurowej) lub od miejscowości, w których odkryto najważniejsze ślady ich bytowania.

Z mozaiki kulturowej około XIII w. p.n.e. wyłoniła się rozległa terytorialnie kultura łużycka. Należąca do niej ludność zajmowała m.in. dorzecza Odry i Wisły. Kultura łużycka rozwijała się przez prawie tysiąc lat, zachowując odrębność i własne oblicze. Charakteryzowały ją większy udział uprawy roli niż hodowli zwierząt oraz obrządek pogrzebowy, polegający na ciałopaleniu. Ówczesni ludzie opanowali wyrób przedmiotów z brązu, a od VII w. p.n.e. wytop żelaza.

Rozwój kultury łużyckiej zahamowały około V w. p.n.e. najazdy Scytów, a następnie przesuwanie się na południe ludności kultury pomorskiej, o niższym poziomie kulturowym (kultura grobów skrzynkowych). W III w. p.n.e. na Śląsk napłynęła niewielka liczebnie, ale reprezentująca wysoki poziom rozwoju cywilizacyjnego, ludność celtycka. Jej zasługą jest m.in. rozwinięcie produkcji żelaza z rudy darniowej. Celtowie wymieszali się prawdopodobnie z miejscową ludnością; w I w. p.n.e. wyparci zostali przez napierające z północy plemiona germańskie. W pierwszych wiekach n.e. nastąpił na Śląsku znaczny przyrost ludności i rozwój kulturowy. Zaczęła się upowszechniać przemienno - odłogowa uprawa roli. Rozwinięte było hutnictwo żelaza. W następnych stuleciach większość plemion

germańskich wywędrowała, co musiało mieć związek z obecnością nad Dunajem koczowniczych Hunów, nękających najzdatami środkową Europę.

Średniowiecze

Od V w. na słabo wówczas zaludniony Śląsk zaczęła napływać ze wschodu ludność słowiańska. Osadnictwo słowiańskie wpasowało się w ramy zamieszkiwanych od starożytności terytoriów. Jego stabilizacja i zagęszczenie się przyniosły okrzepnięcie organizacji społecznych o charakterze terytorialnym, zwanych plemionami. Od VIII w. dużą rolę w kształtowaniu się sieci osadniczej zaczęły odgrywać grody, wznoszone w miejscach z natury obronnych. Niewielkie, ale silnie umocnione, były one wraz z osadami przyrodowymi centralnymi punktami okręgów, liczących od kilku do kilkudziesięciu otwartych osad.

Nazwy śląskich plemion po raz pierwszy wymienione zostały w połowie IX w. w zapisie tzw. Geografa Bawarskiego. Szeroko pojęte okolice Wrocławia zajmowali Ślężanie. Na zachód od Ślężan nad Kaczawą siedzieli Trzebowianie (lokalizacja tego plemienia – znanego zresztą tylko z niepewnej wzmianki z r. 1086 jest jednak sporna). Dalej, po ujście Bobru, rozciągało się terytorium Dziadoszan. Według późniejszego źródła nad Bobrem zamieszkiwać mieli Bobrzanie. W dolinie tej rzeki i jej sąsiedztwie nie odkryto jednak skupisk osadniczych z wczesnego średniowiecza, mogących stanowić ślad terytorium plemiennego. Przyjmując odrębność Bobrzan, im należałoby jednak przypisać słowiańskie grody w rejonie Bolesławca. W okresie plemiennym powstał ciąg potężnych umocnień ziemnych na zachodnich rubieżach, tzw. Wałów Śląskich, ciągnących się od Grodźca po Krosno Odrzańskie.

W IX w. plemiona śląskie pozostawały w luźnej zależności od państwa wielkomorawskiego, a w X w. – od władców czeskich. Do kontroli zachodnich terenów śląskich zaczęło rościć sobie prawo również cesarstwo niemieckie. W drugiej połowie X w. władca plemienia Polan Mieszko I podporządkował sobie śląskie terytoria. W miejscu najważniejszych grodów plemiennych powstawały nowe, będące odtąd ośrodkami obronnymi i administracyjnymi piastowskiego państwa. Rezydował w nich książę lub kasztelan z załogą zbrojnych. W XII w. było ich na Śląsku około 20. Największe znaczenie militarne posiadały takie, które znajdowały się u przepraw odrzańskich oraz na pogórzu sudeckim – tam polscy władcy wzniesli warownie dla zabezpieczenia niespokojnego pogranicza od strony Czech: Wleń, Grodziec, Świny. Osadnictwo skupiało się w głównie wzdłuż Odry i jej dopływów. Najgęściej zaludnione były tereny posiadające żyzne gleby lessowe i czarnoziemny; największe ich płaty znajdują się w szeroko pojętych okolicach Wrocławia. Grody położone na skrzyżowaniu szlaków handlowych stawały się ośrodkami rzemiosła i handlu. Podgrodzia tworzyły załężki miast. Wśród nich na czoło wybił się Wrocław, od 1000 r. siedziba biskupstwa i największy ośrodek handlowy.

W XI w. przez śląskie ziemie przetaczały się wojska niemieckie (wojny Bolesława Chrobrego z Cesarstwem) i czeskie (kilkakrotne najzdy na piastowskie państwo; przejściowa zależność od Czech). W XII w. były to znów wyprawy niemieckie. W roku 1109 skuteczny opór stawiły Henrykowi V silne grody w Głogowie i Bytomiu (Odrzańskim). W r. 1157 cesarz Fryderyk Barbarossa najechał Polskę w celu przywrócenia do władzy na Śląsku synów wygnanego seniora Władysława II (Wygnańca). Dopiero w 1163 powrócili oni na ojcowskie ziemie. Bolesław Kędzierzawy przyznał im ograniczoną władzę w dzielnicy. Po pierwszym podziale Śląska w 1172 r. i śmierci księcia-seniora (1173) Bolesław I Wysoki utwierdził niebawem swoją władzę nad Dolnym Śląskiem. Stał się on protoplastą wszystkich dolnośląskich Piastów. Syn Bolesława, Henryk I Brodaty zjednoczył cały Śląsk i część polskich dzielnic. W Legnicy na terenie grodu i podgrodzia książę wznosił jedno z największych w Europie środkowej założeń obronnych. Henryk II Pobożny siegał po koronę Polski. Plany te załamały się w bitwie z Mongołami na Legnickim Polu (1241). Po

kłęsce i śmierci księcia schedą niebawem podzielili się jego synowie. Powstały lokalne dzielnice-księstwa: wrocławskie, legnickie (z którego następnie wydzielilo się świdnicko-jaworskie) i głogowskie.

Ziemie śląskie do połowy XIV w. wchodziły formalnie w skład Korony Polskiej. Król Kazimierz Wielki w trudnej sytuacji politycznej zmuszony był rzec się ich na rzecz Czech. W rzeczywistości już wcześniej śląscy książęta wchodziłi w trwałe związki lenne z Koroną Czeską. Księstwo głogowskie podporządkowane jej zostało siłą w 1331 roku. Najdłużej zachowało suwerenność księstwo świdnicko-jaworskie. Podziały terytorialne na księstwa utrzymały się aż do połowy XVIII w., mimo iż poszczególne linie Piastów kolejno wygasaly (najpóźniej legnicko-brzeska – w r. 1675).

Schyłek średniowiecza znaczyły na Dolnym Śląsku ponure wydarzenia – najazdy husyckie, liczne kłęski żywiołowe i rozboje rycerzy-rabusiów. Księstwo głogowskie stało się terenem tzw. głogowskiej wojny sukcesyjnej.

Osadnictwo w późnym średniowieczu. Już Bolesław Wysoki, który sprowadził do Lubiąża cystersów, zwłaszcza jednak Henryk I Brodaty, zapoczątkowali na Śląsku głębokie przemiany gospodarcze, społeczne i kulturalne. Polityka ekonomiczna księcia Henryka wyraziła się szczególnie w planowej akcji kolonizacyjnej. Na słabo dotąd zaludnione tereny napływały rzesze osadników, głównie z Łużyc i Saksonii. Już w początkach XIII w. powstało w dolinach rzecznych szereg wsi. W roku 1217 Henryk Brodaty nadał prawa miejskie Złotorzy, a 6 lat później Lwówkowi – skupiskom kopaczy złota, a jednocześnie ośrodkom handlu przy “Wysokiej Drodze”. Były to pierwsze, obok Środy Śląskiej, miasta w Polsce. Nadane im prawa miejskie stanowiły później wzór dla lokacji wielu miast na Śląsku. Wykształciły się w nich samorządne władze i organizacje cechowe, jako czynniki rozstrzygające o ich dalszym rozwoju. Największe znaczenie osiągnęły, poza Wrocławiem, miasta będące siedzibami książąt: Legnica, Głogów i Świdnica. Wcześniejszy podział administracyjny na kasztelanie ustąpił miejsca okręgom prawa miejskiego (weichbildy). Do końca XIV w. ukształtowała się sieć osadnicza, która w późniejszych czasach, poza właściwymi terenami górskimi, nie uległa już istotnym zmianom. Dotyczy to również sieci parafii. Równocześnie w przeciągu XIII w. nastąpiło przemieszanie etniczne, które prowadziło do trwałej przewagi elementu niemieckiego (dotyczyło to w pierwszym rzędzie miast).

Zastosowanie nowych metod uprawy zapoczątkowało intensywny rozwój rolnictwa. W XV wieku, w związku z kryzysem gospodarki czynszowej kształtował się nowy układ stosunków społecznych na wsi. Rycerstwo stawało się szlachtą ziemską. W miejsce dotychczasowego czynszu wprowadzano pańszczyznę chłopów. Jej udział stale rósł, szlacheckie włości rozrastały się w wielkie gospodarstwa rolne - folwarki.

Prawo magdeburskie. W nowo lokowanych miastach książęta gwarantowali osadnikom prawo do miejskiej samorządności, najczęściej według wzorów prawa magdeburskiego. W Magdeburgu wykształciło się prawo zwyczajowe, którego zasady tam po raz pierwszy zostały zestawione w postaci księgi. “Sachsenspiegel” (“Zwierciadło Saskie”) zredagował między 1220 a 1235 r. rycerz Eike von Regow. “Zwierciadło” w pierwszej księdze zawierało m.in. podstawy prawa radnych i ławników, tak jak było ono już stosowane w Magdeburgu od 1188 roku. Sława tego porządku miejskiego opartego na samorządności rozniosła szybko w Europie środkowo-wschodniej. Począwszy od XIII w. stał się on podstawą prawną lokacji miejskich w środkowej i wschodniej Europie.

Uwolnienie kupców i nowej kategorii społecznej - mieszczan - od zależności lennej stało się również bodźcem dla ruchu osadniczego, kierującego się na Śląsk. Nadawanie nowo lokowanym miastom (oraz miastom które początkowo przyjęły wzorzec prawa flamandzkiego lub frankońskiego) prawa magdeburskiego, w odmianach wytworzonych na Śląsku, stanowiło milowy krok na drodze Śląska do Europy. Oparty na nim ustrój miejski składał się z elementów wspólnych, obowiązujących we wszystkich miastach stosujących to prawo oraz na odrębnościach, wynikających z lokalnych stosunków i wielkości poszczególnych miast. Główne postanowienia brzmiały: a) zarządzanie miastem spoczywało w rękach corocznie wybieranej rady, pod przewodnictwem seniora rady, b) Stosowanie prawa znajdowało się w kompetencji rady lub wójta książęcego, przy udziale wybieralnych ławników (w następnym etapie rady miejskie wykupywały urząd wójta książęcego).

Średniowieczny samorządowy ustrój miejski, w głównych swoich zarysach, mimo zmieniających się władz państwowych, zachowywał na Śląsku swoją wagę przez pięć wieków - zanim zniósł go król Fryderyk II w 1742 roku.

Ustrój okręgów prawa miejskiego (weichbildów). W pierwszych wiekach panowania piastowskiego kraj księcia podzielony był na kasztelanie. Kasztelan miał swoją siedzibę w grodzie, jako centrum osadniczym i sprawował z mocy księcia funkcje wojskową, sędziowską i fiskalną. Przemiany stymulowane przez książąt śląskich i proces kolonizacji podważyły te kompetencje administracyjne, w rezultacie czego kasztelanie znikły do końca XIII wieku. Na ich miejsce pojawił się tzw. ustrój weichbildowy miast śląskich. Weichbild oznaczał wówczas władzę sędziowską dla wsi w okręgu miejskim, sprawowaną w imieniu księcia przez wójta lub landwójta. Oprócz stosowania prawa przejęli oni również zadania administracyjne. Tym samym nastąpił szybki rozwój miasta, jako centrum handlowego i rzemieślniczego dla okolicy. Rada miasta zagwarantowała miejscowym kupcom wyłączność na zajmowanie się handlem w okręgu prawa miejskiego. Taki sam przywilej przysługiwał miejskim organizacjom cechowym. Odległość między jednym i drugim miastem weichbildowym wynosiła od 15 do 20 km. Wskazuje to na rozprzestrzenianie się osadnictwa w ramach ogólnokrajowego planu.

Wczesny okres nowożytny (habsburski)

W 1526 r. Czechy, a z nimi Śląsk, przeszły pod władanie austriackich Habsburgów. XVI wiek i początek następnego upływały pod znakiem pomyślności. Znowu prosperowały miasta, korzystające z nadanych im wcześniej przywilejów. Gospodarczą siłę opierały na handlu i rzemiosłach. Już wcześniej silnie zaznaczała się przewaga Wrocławia. Na pogórzach, po wyczerpaniu się dochodów z górnictwa złota, rozwijało się tkactwo i płóciennictwo. W części nizinnej większe znaczenie miały rolnictwo i ogrodnictwo.

W XVI stuleciu reformacja zapoczątkowała podział ludności na dwa wyznania. Większość opowiedziała się za nauką Lutera. Nastąpił regres zgromadzeń zakonnych. Protestanci stopniowo przejmowali kościoły. Jedynie w dobrach klasztorów, katedralnych i kolegiackich trwała przeważnie katolicyzm.

Konfrontacja religijna w Cesarstwie, mająca również podłoże polityczne, doprowadziła do wybuchu wojny trzydziestoletniej (1618–48). Przyniosła ona na Dolnym Śląsku ogólny regres. Trwające niemal nieprzerwanie działania zbrojne spowodowały ogromne zniszczenia materialne i straty ludnościowe. Po wojnie wzmożła się kontrreformacja w księstwach podległych bezpośrednio Habsburgom. Kościoły zwrócone zostały katolikom. Ostoja protestantyzmu do r. 1675 pozostawało księstwo legnicko-brzeskie. Sytuacja poprawiła się po r. 1707, kiedy oddano protestantom 104 świątynie i wybudowano 6 tzw. kościołów Łaski.

Następne dziesięciolecia upływały pod znakiem stopniowego podnoszenia się z upadku. W XVIII w. rejon podsudecki, który należał do najgęściej zaludnionych w Europie, uchodził równocześnie za przodujący w produkcji płócien. Znaczenie miał również przemysł wydobywczy. Na pozostałym obszarze przeważało rolnictwo z dużym udziałem hodowli, w Borach Dolnośląskich – gospodarka leśna i prymitywna jeszcze produkcja żelaza z rud darniowych). W strukturze posiadania ziemi dominowała ciągle własność szlachecka.

W 1. połowie XVIII w. państwo Habsburgów popadało w stagnację. Nie tylko postawa Wiednia, przeciwna protestantom, ale i płynące stamtąd zarządzenia (np. ustawa o cechach z 1731 r., ograniczająca ich prawa) podkopywały i tak kruchą lojalność Ślązaków względem monarchii.

Okres nowożytny (pruski i niemiecki)

W rezultacie wojen śląskich (1740-1763) większość Śląska (a cały Dolny Śląsk) zagarnięta została przez Prusy. Nastąpiły daleko idące zmiany w stosunkach społecznych, administracyjnych i ekonomicznych. Po przewyciężeniu skutków wojen nastąpił postęp gospodarczy. Od końca stulecia narastał jednak kryzys ekonomiczno-społeczny, związany

z sytuacją międzynarodową: rewolucja francuska, zmiany gospodarcze - pracę nakładczą i manufaktury zastępowała produkcja maszynowa. Czynniki te wymuszały transformację gospodarki Śląska; nie odbywało się to bez socjalnych wstrząsów.

XIX wiek oszczędził Dolnemu Śląskowi konfliktów zbrojnych, z wyjątkiem wojen napoleońskich. Wojska francuskie szybko opanowały cały Śląsk i okupowały go przez dwa lata. Twierdza Głogów pozostała w rękach francuskich, jako zastaw (podobnie jak Kostrzyn i Szczecin) pod spłatę olbrzymiej kontrybucji nałożonej na Prusy. W tym celu władze pruskie podjęły m.in. decyzję o sekularyzacji w całym państwie majątków duchownych. Nad Kaczawą i Bobrem miały miejsce decydujące bitwy w tzw. pruskiej wojnie wyzwoleniczej (1813). Wprowadzone w początkach XIX w. w Prusach reformy administracyjne unowocześniły stosunki społeczno-gospodarcze. Po trwającym trzy stulecia okresie folwarczno-pańszczyźnianym, zmiany nastąpiły również na wsi, wraz ze zniesieniem poddaństwa chłopów. Typowym zjawiskiem stało się skupowanie gospodarstw chłopskich przez właścicieli ziemskich. Z powiększonej kosztami ziemi chłopskiej własności folwarcznej tworzono wielkie majątki obszarne. W tamtym stuleciu przyspieszeniu uległ proces transformacji narodowościowej: Dolny Śląsk stał się etnicznie prawie jednorodny – niemiecki.

W drugiej połowie XIX w. postępowało uprzemysłowienie, a wraz z nim urbanizacja, prowincji. Sprzyjał temu szybki rozwój sieci kolejowej. Ukształtował się, na bazie dawniejszych tradycji gospodarczych, sudecki okręg przemysłowy z wiodącymi gałęziami przemysłu: wydobywczym (z zagłębiem wałbrzyskim na czele) i włókienniczym. Nastąpił duży rozwój śląskiej metropolii - Wrocławia – a także Legnicy, będącej stolicą rejencji. Na obrzeżach Borów Dolnośląskich w miejsce dawnych kuźnic powstawały zakłady metalurgiczne. Znaczniejszymi ośrodkami przemysłu stały Nowa Sól i Zielona Góra. W Głogowie, podobnie jak w innych miastach nadodrzańskich, czynnikami rozwoju były węzeł kolejowy, porty przeładunkowe i przemysł przetwórczy. Ciągłe jednak największy udział w gospodarce Dolnego Śląska posiadało rolnictwo.

I wojna światowa ominęła Śląsk, po wojnie znalazł się on jednak na peryferiach Niemiec, co osłabiło znaczenie prowincji. Lata międzywojenne cechował regres gospodarczy. W okresie III Rzeszy ożywienie gospodarcze związane było z lokowaną na Śląsku od początku wojny produkcją zbrojeniową. Opierała się ona w dużym stopniu na pracy robotników przymusowych i jeńców. W 1941 r. naziści założyli w Gross-Rosen (Rogoźnica) obóz pracy, następnie rozbudowany; na Dolnym Śląsku powstały jego liczne filie. W samym Gross-Rosen utraciło życie około 100 tys. ludzi.

W 1945 r. po przełamaniu linii Odry, I Front Ukraiński toczył walki o wyparcie Niemców z Dolnego Śląska. W północnej części nastąpiło to w lutym i marcu. Najdłużej broniły się twierdze Wrocław (do 8 maja) i Głogów (do 31 marca). Tereny na południe od linii Lubań, Lwówek Śląski, Strzegom zajęte zostały w większej części dopiero po kapitulacji Niemiec. W paśmie odrzańskim zniszczenia były szczególnie duże w miastach, na pogórzach i Przedgórzu Sudeckim – umiarkowane, w Sudetach - praktycznie nie wystąpiły. Podczas ucieczek i ewakuacji Dolny Śląsk opuściło ponad 2 miliony Niemców, nie dotyczyło to jednak w części południowej, gdzie po wojnie utrzymywała się duża koncentracja tej ludności. Pozostała jej część została wysiedlona, z wyjątkami, do końca 1947 roku. Po przejściu frontu władzę w terenie obejmowały radzieckie komendantury. Równocześnie tworzyła się polska administracja terenowa. Budowa jej struktur zakończyła się po Konferencji Poczdamskiej.

[B] Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska

Dolny Śląsk odgrywał w przeszłości znaczącą rolę w kulturze środkowej Europy. Losy historyczne i położenie sprawiły, że krzyżowały się tu wpływy wielu kultur. Zastany po II wojnie światowej krajobraz kulturowy był dorobkiem dolnośląskiej społeczności, a jednocześnie stanowił dziedzictwo historii i kultury narodów polskiego i niemieckiego, a także przynależności do Korony Czeskiej. Równocześnie, ze względu na pomostowe położenie, Dolny Śląsk silnie odzwierciedlał przepływ idei europejskich.

Średniowiecze. Plemiona słowiańskie, które w 2. połowie I tysiąclecia rozciągnęły swe siedziby po dorzecze Odry i Łaby, pod koniec tego tysiąclecia znalazły się w zasięgu kształtującej się wówczas średniowiecznej cywilizacji europejskiej. Dla jej rozprzestrzenienia się decydująca była także rola władców - w naszym wypadku książąt piastowskich, od Mieszka I począwszy - który zgłosił akces do kultury chrześcijańskiego Zachodu*. Rzeczywiste i symboliczne znaczenie miała pielgrzymka cesarza Ottona do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. Odtąd Kościół wcielał i szerzył uniwersalne wzorce zachodniej kultury chrześcijańskiej. Proces jej przyswajania był jednak długotrwały, czego dowodem jest załamanie się państwa pierwszych Piastów w 2. ćwierci XI wieku. W następnym okresie forpoczta stały się zgromadzenia zakony. Na Śląsku najwcześniej byli to benedyktyni i kanonicy regularni. Po upadku tych pierwszych od 3. ćwierci XII wieku wielkiego znaczenia nabrali cystersi. W XIII w. dołączyły się zakony dominikanów, franciszkanów i augustianów, zakony rycerskie, a także zgromadzenia żeńskie.

W pierwszych stuleciach państwowości polskiej (XI - połowa XII w.) Śląsk pozostawał raczej w cieniu wiodących dzielnic: Wielkopolski i Małopolski (wyjątek stanowił Wrocław, będący siedzibą biskupstwa). Zmieniło się to za sprawą dzieła modernizacji, które rozpoczął Bolesław Wysoki (fundacja opactwa cystersów w Lubiążu, budowa zamków we Wrocławiu, Legnicy i Wleniu), a podjął z rozmachem Henryk Brodaty. Kontynuowali je późniejsi książęta. Istota zmian polegała na wprowadzeniu zachodnioeuropejskiego prawa i metod gospodarki oraz na planowym osadnictwie. W XIII i w 1. połowie XIV w. na Śląsku lokowanych około 100 miast – zdecydowanie więcej niż w sąsiednich dzielnicach polskich.

Śląskie średniowiecze budzi największy szacunek właśnie świetnym rozwojem kultury miejskiej. Na Dolnym Śląsku do dziś przetrwały wszystkie bez mała ówczesne założenia urbanistyczne miast. Z zabytków świeckich zachowały się głównie fragmenty murów miejskich (z Paczkowem i Lwówkiem Śląskim na czele) i niektóre założenia zamkowe. Wybudowane wówczas ratusze zostały przebudowane w późniejszych okresach. Głównie z miast wywodzili się ludzie nauki. Wychowankowie miejscowych szkół: kolegiackich oraz miejskich zasilali europejskie uniwersytety. Uczni wywodzący się ze Śląska, a wykształceni w Akademii Krakowskiej (np. Jan Schelling z Głogowa), wnieśli wkład w rozwój polskiej nauki. Wśród innych uczonych średniowieczny wymieńmy chociaż Witelona spod Legnicy (ok. 1220-75), który zasłynął w Europie wiedzą o optyce.

Uniwersalna kultura europejskiego średniowiecza przepojona była pierwiastkiem chrześcijańskim. Określał on także nurt przemian zachodzących w sztuce europejskiej, w który włączony został również Śląsk. Obraz miast, a wkrótce i wsi, zdominowały budowle sakralne. Z fundacji książęcych i możnowładczych powstawały pierwsze kościoły i założenia klasztorne ze świątyniami, w których piastowscy władcy i ich małżonki znajdowali miejsca spoczynki w kaplicach–mauzoleach. Z wysiłku rodzącego się mieszczaństwa wyrastały pierwsze fary miejskie. Z XI-XII w. znane są tylko relikty budowli sakralnych (np. Wrocław, Legnica, Głogów), natomiast z 1 połowy XIII w. zachował się ich cały szereg świątyń w stylu późnoromańskim lub z jego elementami.

W drugiej połowie tamtego stulecia rozpoczął się wspaniały pochód sztuki gotyckiej, trwający przez ponad 250 lat. W XIV w. powstała większość wielkich kościołów parafialnych w miastach. Wypracowany został charakterystyczny dla Śląska typ świątyni.

Przykładem są kościoły farne we Wrocławiu, Legnicy i Strzegomiu, Świdnicy, także w Głogowie. Wyposażone one zostały w bogatą rzeźbę kamienną. W najważniejszych miejscach znalazły nagrobki tumbowe książąt piastowskich i ich małżonek. Kościoły wypełniło malarstwo ścienne. Na sztukę Śląska silnie oddziaływały Czechy; wpływ ten zmniejszył się w XV w. po wojnach husyckich. W okresie późnego gotyku wnętrza nowo wznoszonych lub przebudowanych kościołów zapełniły rzeźbione, rzadziej malowane, ołtarze szafowe. Większość tych dzieł zmiotły dziejowe zawieruchy; niektóre trafiły do muzeów lub kościołów w innych rejonach Polski.

Z ośrodkami kościelnymi związane są początki piśmiennictwa w językach narodowych: polskim (w ogóle) i niemieckim (na Śląsku). Datują się one na XIII wiek (*Księga Henrykowska*, *Psalmy Trzebnickie*).

Kulturę rycerską kształtowały w średniowieczu dwory książęce. Książęta posiadali okazałe rezydencje miejskie. Piastowie świdnicko-jaworscy wzniesli lub przebudowali malowniczo usytuowane warownie: Książ, Grodziec, Bolków, Wleń. Także na północy wznoszono zamki – we Wrocławiu, Oleśnicy, Wołowie, Środzie Śląskiej, Prochowicach, Lubinie, Głogowie i Koźuchowie. W późnym średniowieczu powstały liczne siedziby rycerskie. Tylko wyjątkowo dochowały się one do naszych czasów. W rycerskiej wieży mieszkalnej w Siedlęcinie zachował się cykl malowideł, będący ważnym w skali europejskiej zabytkiem kultury dworskiej. Obrazuje on m.in. ówczesne życie i etos rycerski (sceny z legendarnego eposu o rycerzach króla Artura). Natomiast świadectwami mecenatu książęcego jest m.in. malowana *Legenda obrazowa o św. Jadwidze*, wykonana na zamku księcia Ludwika I w Lubinie.

*Należy wszakże zauważyć, że to, co nazywamy średniowieczną cywilizacją zachodnią, oprócz tradycji chrześcijańskiej zawiera w sobie wartości i doświadczenia kumulowane przez całą historię, zwłaszcza jednak dorobek antyku i (kolejno) myśli arabskiej.

Odrodzenie i barok. Kultura Odrodzenia zawitała na Śląsk dość późno. Najwcześniej (pocz. XVI w.) do sztuki renesansu i włoskiego humanizmu przekonali się biskupi i patrycjat Wrocławia. Poważne ożywienie w architekturze świeckiej nastąpiło dopiero po połowie XVI wieku. Na naszym obszarze działali czołowi twórcy architektury: rodzina Parrów (ratusz w Brzegu, zamek w Płakowicach), Wendel Roszkopf (ratusze w Lwówku Śl. i Bolesławcu, zamek w Grodźcu), Hans Lindner (ratusz w Lubaniu, zamek w Czernej k. Głogowa). Poza architekturą, styl renesansowy początkowo w mniejszym stopniu ujawnił się w rzeźbie, bardziej w malarstwie.

Od czasu wystąpienia Lutra śląską kulturę kształtowało w dużym stopniu napięcie między wyznaniem. Protestantyzm, który szybko się rozprzestrzenił i zyskał uznanie u książąt piastowskich oraz wśród mieszczaństwa, górował do czasu wojny trzydziestoletniej. Upadek klasztorów sprawił, że głównymi mecenasami sztuki stali się ostatni książęta piastowscy, mieszczaństwo, ale też szlachta. Wznoszono niewiele świątyń, lecz uderzająco częste były fundacje nowych ołtarzy, ambon i chrzcielnic - prawie wyłącznie w duchu protestanckim. Najwyraźniej bodaj epoka manifestowała się w kamiennych nagrobkach postaciowych, płytach nagrobnych i epitafiach. Pojawiły się one w obejściach kościołów, na ścianach i we wnętrzach. Szlachta - donatorzy wiejskich kościołów – budowała przy nich swoje mauzolea.

W miastach gotyckie ratusze i kamienice ustąpiły renesansowym, z bogato dekorowanymi szczytami i okazałymi portalami. Zmianom podlegały również fortyfikacje. Ciągi murów miejskich wyposażone zostały w basteje. Wieże bram otrzymały niekiedy attyki.

W okresie rozwiniętego renesansu przebudowane zostały zamki książęce; najwybitniejszym przykładem jest zamek w Brzegu. Powstały liczne feudalne rezydencje wiejskie. Większość została następnie przebudowana. Zachowało się kilka wybitnej klasy, o czystych cechach stylowych, nawiązujących przeważnie do wzorów włoskich: zamki w Płakowicach i Maciejowcu k. Lwówka Śl., Wojnowicach.

Od końca XVI w. w sztukach plastycznych oszczędny renesans ustępował miejsca manieryzmowi, czerpiącemu inspiracje głównie z protestanckich Niderlandów. Poprzez swoje zamiłowanie do dekoracji i zawiłych linii ornamentu, antycypował on estetykę barokową.

W nauce prądy renesansowe odbiły się m.in. wzmożonym zainteresowaniem przyrodoznawstwem, geografią i historiografią. Na tym pierwszym polu zasłużyli się w 2. połowie XVI w. wybitni lekarze Kaspar Schwenckfeld i Wawrzyniec Scholtz. Bartłomiej Stein dał pierwszy opis Śląska i Wrocławia. Podwaliny pod śląską historiografię położył Joachim Cureus (*Gentis Silesiae Annales*, 1571), Marcin Helwig sporządził pierwszą mapę Śląska (1561). Literatura XVI w. zdominowana była przez poezję łacińską. Większość wczesnorenesansowych śląskich poetów pobierała jeszcze nauki bądź przebywała w Krakowie: Konrad Celtis (1459-1508), Wawrzyniec Raabe (Laurentius Corvinus, ok. 1465-1527; następnie znaczenie Akademii Krakowskiej wyraźnie spadło.

Wojna trzydziestoletnia, która zachwiała podstawami bytu Ślązaków, stanowiła również cezurę w kulturze. Kontrofensywa katolicyzmu włączyła teraz energicznie w swój program nowy styl – barok. Epatował on śmiałością form, ruchem i kolorem. Orientowano się na Włochy, Czechy i południowe Niemcy. Przebudowywano kościoły, powstawały nowe, w nowym duchu została wyposażona większość świątyń. Program sztuki barokowej w służbie wiary najpełniej wyrażają wielkie, z rozmachem reaktywowane, założenia klasztorne: Lubiąż, Krzeszów i Kamieniec Żąbkowicki (cystersi), Trzebnica (cysterki), Legnickie Pole (benedyktyni), Legnica i Głogów (jezuici), Żagań (augustianie), Lubomierz (benedyktynki). W nich, a także fundacjach biskupich, angażowano artystów europejskiego formatu, najczęściej z Austrii, Niemiec i Włoch. Nie ustępowali im niekiedy miejscowi twórcy: wśród ich najwybitniejszym był „śląski Rafael” - Michał Willmann.

Protestantom po pokoju westfalskim pozwolono wznieść jedynie trzy tzw. kościoły Pokoju (chronologicznie: Głogów, Jawor, Świdnica). Powstały oryginalne budowle wyrażające w bogato dekorowanych wnętrzach program ewangelicki; zachowane dwa ostatnie znajdują się na Liście Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Odpowiadały im skromniejsze tzw. kościoły graniczne (np. w Pogorzelskich k. Chocianowa). Wnętrza świątyń dowodzą, że również protestanci przyjęli, choć z większą powściągliwością, estetykę baroku. Silniej objawia się to w tzw. kościołach Łaski, z pocz. XVIII w. (kościół św. Krzyża w Jeleniej Górze).

W miastach, poza budowlami sakralnymi, styl barokowy odcisnął się najbardziej w dekoracji kamienic. W dużych ośrodkach powstawały również monumentalne budowle publiczne (uniwersytet jezuicki we Wrocławiu, Akademia Rycerska w Legnicy). Zagościły w nich również pałace. W XVII – XVIII w. miasta, które przekształcono w twierdze, uwięzione zostały w gorsecie fortyfikacji. Wiejskie okolice coraz częściej ozdabiała dwory i okazałe pałace szlacheckie. Otaczały je ogrody.

W XVII w. oryginalnym i wybitnym zjawiskiem kulturalnym była poetycka „śląska szkoła barokowa”. Główni przedstawiciele działali w ośrodkach nadodrzańskich: Wrocławiu (Johannes Scheffler zw. Angelus Silesius), Brzegu i Głogowie (czołowy przedstawiciel - Andreas Gryphius). Za założyciela szkoły, a zarazem szermierza poezji w niemieckim języku narodowym, uznać jednak trzeba Martina Opitza z Bolesławca. W schyłkowym okresie baroku najwybitniejszym poetą śląskim był Christian Günther ze Strzegomia. W języku polskim jedynym godniejszym uwagi utworem była *Nauka domowa* Jerzego Bocka, pastora z Oleśnicy. W naukach humanistycznych wybitną rolę w kształtowaniu się myśli oświeceniowej odegrał, także poza Śląskiem, wrocławski filozof Christian Wolff (1679-1754).

W odniesieniu do całego okresu osobna uwaga należałoby się kulturze muzycznej i teatralnej, jak również rozwojowi drukarstwa i działalności wydawniczej. Nie do pominięcia jest sytuacja oświaty, stanowiącej podstawę rozwoju kultury umysłowej. Wraz z reformacją nastąpił w szkolnictwie proces zmian. Powstał system szkół wyznaniowych funkcjonujących

obok siebie, który przetrwał przez cały okres nowożytny. W XVI w. w większych miastach część istniejących szkół wraz z konwersją duchowieństwa przyjęła program nauki reformowanej, inne założone zostały od podstaw. Na wsiach powstało około 150 szkół przy parafiach ewangelickich. Nowym zjawiskiem było szkolnictwo średnie. Pierwsze gimnazjum ewangelickie powstało w Złotoryi (1525). Ono i niektóre inne doszły do znacznego rozkwitu. Regres szkolnictwu protestanckiemu przyniosła wojna trzydziestoletnia i następująca po niej rekatolicyzacja (akcja tzw. redukcji kościołów).

Szkoły katolickie przeżywały w XVI w. zapaść. Po wojnie trzydziestoletniej nastąpiła odbudowa, jednak w skromniejszych wymiarach, jeśli chodzi o frekwencję i zakres nauczania. Od przełomu XVI/XVII w. pod wpływem konkurencji protestanckiej i reform potrydenckich powstawały gimnazja. Główne zadanie kształcenia młodzieży katolickiej na poziomie średnim przypadło jednak jezuitom; na prawie dwa wieki zmonopolizowali oni nauczanie. Ich szkoły reprezentowały wysoki poziom. Godnym odnotowania zjawiskiem był szkolny teatr jezuicki.

Brak własnego uniwersytetu powodował, że Ślązacy studiowali na różnych uniwersytetach Europy. Wybór uczelni dyktowała z reguły przynależność wyznaniowa. Dopiero w 1702 r. założona została we Wrocławiu jezuicka Akademia Leopoldina (późniejszy uniwersytet). Również legnicka Akademia Rycerska (zał. w 1708 r.) przeżyła półwiecze świetności, zanim spadła do roli gimnazjum.

Od oświecenia po rok 1933. Opanowanie Śląska przez Prusy stanowiło kolejną cezurę. W sztuce nastąpił zmierzch, a następnie wręcz upadek katolickiego mecenatu kościelnego. Barok odchodził nieodwołalnie w przeszłość. Jeszcze jakiś czas Oświecenie gustowało w rokoku, charakteryzującym się lekkością i drobiazgowością form. Na jego miejsce wkraczał styl klasycystyczny, najczęściej w wydaniu berlińskim. Odcisnął się on wyraźnie na zabudowie miejskiej. Odnotować należy pojawienie się gmachów teatrów miejskich: we Wrocławiu (1754), Głogowie i Jaworze (1800). Najwybitniejszy śląskim architektem XVIII wieku okazał się Carl G. Langhans.

W kulturze umysłowej Śląsk w 2. połowie XVIII w. nie mógł się poszczycić osiągnięciami. Na swoją epokę wpływ wywarli wrocławianie: Christian Garve (1742-98) i Friedrich D. A. Schleiermacher (1768 -1834), odpowiednio na rozwój i rozpowszechnienie się oświecenia i pietyzmu. Literatura nie wydała znaczących utworów.

Bliższa naszym czasom kultura XIX wieku oddziałuje na dzisiejszych mieszkańców Dolnego Śląska głównie swoimi formami zewnętrznymi: urbanistyką, architekturą, architekturą zieleni i plastyką kamienną. Jest tak dlatego, że wówczas kultura (bardziej - niematerialna) zyskiwała silniej oblicze narodowe - a więc pruskie. Z nim łączyło się również to co rodzime, „ojczyzniane” – w znaczeniu śląskie. Między tamtym określonym profilem kulturowym a dzisiejszym polskim odbiorcą istnieje zatem większa bariera kulturowa.

Dokonania na polu architektury miały w głównych zarysach charakter uniwersalny, europejski. Inspiracje szły jednak głównie z centrum państwa pruskiego. Po klasycyzmie zapanowała moda na neogotyck (jako wyraz prądu romantycznego). Był on zwłaszcza obecny w siedzibach szlacheckich i otaczających je parkach. Założenia zieleni wokół pałaców ewoluowały w kierunku integracji z otaczającym je krajobrazem (parki krajobrazowe, następnie naturalistyczne. Sztukę gotycką uznano za najbardziej odpowiadającą duchowi europejskiej tradycji chrześcijańskiej, toteż neogotyck długo przeważał w architekturze i wystroju obiektów sakralnych. W miejskim budownictwie publicznym chętnie sięgano do wzorów renesansu florenckiego. W takim kostiumie chętnie przebudowywano ratusze.

W XIX w. w miastach powstało więcej zabudowy niż przez wszystkie stulecia razem wzięte. Burzono ostatnie kordony fortyfikacji, zakładano parki, powstawała zabudowa przemysłowa i budowle użyteczności publicznej. Architekci i budowniczowie czerpali obficie z dziedzictwa poprzednich wieków, miesali cechy stylowe i przetwarzali je, zgodnie z potrzebami użytkowymi. Dekoracja była jednak wszechobecna aż do I wojny światowej

(kończącej w potocznym rozumieniu XIX stulecie). Oryginalny wyraz znalazła ona w stylu secesyjnym. Był to również czas pomników. Większość z nich, o ile ocalały w 1945 r., znikła z krajobrazu – jako symbole pruskiej władzy nad Śląskiem.

Na obszarze Dolnego Śląska najbardziej ciekawe kompleksy i przykłady architektury i rzeźby XIX-wiecznej znajdują się, poza Wrocławiem, w Legnicy. W wiodącym ośrodku Śląska, jakim był Wrocław, duży oddźwięk znajdowały nowe, modernistyczne trendy w architekturze i sztuce. Wrocławskie dokonania wyprzedzały nawet europejskie. Takim osiągnięciem była imponująca i konstrukcyjnie nowatorska Hala Stulecia (po II wojnie światowej: Hala Ludowa), wybudowana w 1913 r., w 100. rocznicę tzw. wojny wyzwoleniczej, na potrzeby Wystawy Stulecia (architekt Max Berg). Wybitnym zjawiskiem była działalność artystów skupionych wokół wrocławskiej Akademii Sztuki (np. malarze Oskar Moll, Otto Mueller, rzeźbiarz Theodor von Gosen). W dużych miastach dolnośląskich śledzić można przemiany w architekturze, zachodzące w okresie międzywojennym.

Dolnośląska literatura w okresie pruskim, choć obfita, nie wydała na Dolnym Śląsku wybitnych twórców. Nazwiskiem, które przyćmiło innych niemieckich pisarzy, okazał się dramaturg i prozaik Gerhart Hauptmann, laureat nagrody Nobla. Śląsk wniósł wybitny wkład w rozwój nauki. Stąd wywodziło się aż 9 przedstawicieli nauk przyrodniczo-matematycznych, którzy otrzymali nagrodę Nobla. Nie do pominięcia są także myśliciele i twórcy doktryn społecznych: Wilhelm Wolff i Ferdynand Lassalle.

Okres nazistowski (1933-1945) został w niniejszym zarysie pominięty. Aczkolwiek nurty twórczej kultury trwały jeszcze siłą rozpędu, poddawane były coraz większemu naciskom – aż do faktycznego zglajchsztaltowania kultury.

(Ze względu na profil tematyczny opracowania pominięto charakterystykę dla całego okresu kultury wiejskiej)

Literatura

- Anonim tzw. Gall, *Kronika polska* przeł. R. Grodecki Wrocław 1982
Bahlcke J. *Śląsk i Ślązacy*, Warszawa 2001
Boras Z., *Książęta piastowscy Śląska*, Katowice 1978
Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej. Spotkania Bytomskie III, Wrocław 1999
Cetwiński M., *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Pochodzenie – gospodarka – polityka*, Wrocław 1980.
Conrads N., *Książęta i stany. Historia Śląska 1469-1740*, Wrocław 2006
Czapliński M., Kaszuba E., Wąs G., Żerelik R., *Historia Śląska*, Wrocław 2002
Dola K., *Dzieje Kościoła na Śląsku, Cz. I: Średniowiecze*. Nysa 1993
Dolny Śląsk, Dolne Łużyce, praca zbior. pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, Zielona Góra 1970,
Dolny Śląsk, praca zbior. pod red. K. Sosnowskiego i M. Suchockiego, t. I-II, Poznań 1948
Dolny Śląsk. Monografia historyczna, praca zbior. pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław 2006
Dudek A., *Cystersi na Dolnym Śląsku*, cz. I-III, Wrocław 1988-1989
Historia Śląska. Opracowanie zbiorowe, t. 1–4, Wrocław 1960–1985
Janczak J., *Człowiek i przyroda. Przegląd zmian w środowisku przyrodniczym Śląska w ostatnim tysiącleciu*, Wrocław 1985
Jasiński K., *Rodowód Piastów Śląskich*, t. I – III, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973–1977
Jurek T., *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1966
Kaletynowie M. i T., Lodowski J., *Plemienne i wczesnopiastowskie grody na Dolnym Śląsku*,
Kaletynowie M. i T., Lodowski J., *Grodziska wczesnośredniowieczne woj. wrocławskiego*, Wrocław 1968.
Kronika wielkopolska, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1970
Księga Henrykowska, wyd. R. Grodecki, Poznań 1949
Łowmiański H., *Początki Polski*, t. IV, Warszawa 1970
Malczyńska E., *Szkice z dziejów Śląska*, Warszawa 1955
Malczyński K., *Dzieje Śląska*, Warszawa 1955
Mandziuk J., *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Średniowiecze*, t. I, cz. 1. Warszawa 2003
Mistrz Wincenty Kadłubek *Kronika polska*, tłum. K. Abagarowicz, Warszawa 1974
Mularczyk J., *Od Bolesława Chrobrego do Bolesława Rogatki*, Wrocław 1994
Mularczyk J., *Władza książęca na Śląsku w XIII wieku*, Wrocław 1984
Olczak M., *Kampania 1813. Śląsk i Łużyce*, Warszawa 2004
Orzechowski K., *Historia ustroju Śląska, 1202–1740*, Wrocław 2005
Pater J., *Poczet biskupów wrocławskich*, Wrocław 2000

- Piastowie we dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, pod red. R. Hecka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975
- Rogalski A., *Kościół katolicki na Śląsku, Studia nad dziejami diecezji wrocławskiej*, Warszawa 1955
- Tabele podatku gruntowego i ludności wsi śląskich z około 1765 roku*, oprac. Z. Kwaśny, J. Wosch, Wrocław 1975
- Urban W., *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962
- Wolański M., *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku. Ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961
- Wytyczak R., *Śląsk w dawnej kartografii*, Wrocław 1998
- Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975

Literatura uzupełniająca do [B]

- 500 lat polskiego słowa drukowanego na Śląsku. Materiały sesji naukowej 9 -11 X 1975 Wrocław*, Wrocław 1978
- Barycz H., *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979
- Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003
- Czechowicz B., *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005
- Dobrowolski T., *Sztuka na Śląsku*, Katowice-Wrocław 1948
- Drabina J., *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987
- Drabina J., *Życie codzienne w miastach śląskich*, Wrocław 1998
- Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska*, W, pod red. Z. Kłodnickiego, Wrocław 1996
- Fabiański W., *Dawne pieczęcie na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1980
- Guerquin B., *Zamki śląskie*, Warszawa 1957
- Guldarn-Klamecka B., Ziomecka A., *Sztuka na Śląsku XII-XVI w. Katalog zbiorów* (Muzeum Narodowego we Wrocławiu], Wrocław 2003
- Harasimowicz J., *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520-1650*, Wrocław 1986
- Kalinowski K., *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977
- Kalinowski K., *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986
- Karłowska-Kamzowa A., *Malarstwo śląskie 1250-1450*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979
- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1991
- Kęłowski J., *Nagrobki gotyckie na Śląsku*, Poznań 1969
- Kęłowski J., *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971
- Kęłowski J., *Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500-1560*, Poznań 1967
- Kiersnowski R., *Życie codzienne na Śląsku w wiekach średnich*, Warszawa 1977
- Korta W., *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966
- Kościół Pokoju na Dolnym Śląsku. Die Friedenskirchen in Schlesien. Materiały z konferencji*, Głogów 2004
- Łużyńska E., *Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku*, Poznań 1998
- Małczyńska E., *Życie codzienne na Śląsku w dobie odrodzenia*, Warszawa 1973
- Malicki J., *Laury, togi, pastorały. Szkice o kulturze literackiej renesansowego Śląska*, Katowice 1982
- Mandziuk J., Pater J., *Katalog ruchomych zabytków sztuki sakralnej w archidiecezji wrocławskiej*, t. 1-2, Wrocław 1982
- Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, praca zbior. pod red. A. Buko i Z. Świechowskiego, Warszawa 2000
- Pilch J., *Zabytki Architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005
- Pokora J., *Sztuka w służbie Reformacji, Śląskie ambony 1550 - 1650*, Warszawa 1982
- Przyłęcki M., *Mury obronne miast Dolnego Śląska*, Wrocław 1966
- Przyłęcki M., *Podstawowe wiadomości o zabytkach architektury i założeniach urbanistycznych na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1976
- Przyłęcki M., *Budowle i zespoły obronne na Śląsku*, Wrocław 1998
- Regulska G., *Gotyckie złotnictwo na Śląsku*, Warszawa 2001
- Stępniewska B., *Rezydencje na Śląsku w XVIII wieku*, Wrocław 1993
- Świdorski Zygmunt, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000; *Sztuka polska*, Warszawa 2005
- Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1959
- Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997
- Złat M., *Sztuka śląskiej drogi od gotyku*, w: *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych*, Wrocław 1965.

I. ŚREDNIOWIECZE

[A] Historia

1. U genezy wczesnodziejowego osadnictwa w rejonie obecnego Głogowa leżą wybitnie odpowiednie warunki geograficzne - położenie u ujścia Baryczy do Odry w miejscu dogodnym do obrony - oraz duży potencjał gospodarczy: korzyści z rzeki, obfitość traw i żyźne mady w jej sąsiedztwie, urodzajne gleby lessowe na Wzgórzach Dalkowskich, ponadto duże połacie lasów na północy. Korzystne czynniki już w pradziejach przyciągały w te okolice liczne grupy ludności.

U schyłku ubiegłego tysiąclecia północno-zachodnie ziemie Śląska zamieszkiwało słowiańskie plemię Dziadoszan. Zostali oni wymienieni pośród innych plemion śląskich w dokumencie z połowy IX wieku, tzw. Geografie Bawarskim. Według tego źródła Dziadoszanie posiadali 20 grodów. Jest raczej pewne, że do nich zaliczał się gród, wraz z otwartą osadą, w sąsiedztwie obecnego Głogowa. Znajdował się on na prawym brzegu Baryczy, w pobliżu miejsca, w którym łączyła się ona w średniowieczu z Odrą. Znaleźiska ceramiki datowane są na VIII/IX wiek. Ślady grodu są jeszcze obecnie czytelne w postaci zniwelowanego wału i resztek fosy.

2. Około roku 990 tereny śląskie (przynajmniej dotyczy to części północnej) zostały przyłączone do państwa Mieszka I. Grody plemienne zostały zlikwidowane. W ich miejsce powstawała sieć grodów, jako ośrodków obronno-administracyjnych państwa pierwszych Piastów. Gród w Głogowie założony został na prawym brzegu Odry, na wyspie między tą rzeką a Baryczą, dodatkowo odgraniczony mniejszymi ciekami. Nie ma pewności czy głogowski gród posiadał drugi człon. Natomiast na lewym brzegu Odry, obok (nowej?) przeprawy przez rzekę, zostało archeologicznie ustalone istnienie otwartej osady. Również w miejscu dawnego grodu plemiennego znaleziono pozostałości takiej osady. Obydwie założone zostały najpewniej na potrzeby grodu. Obszar osadniczy na lewym brzegu Odry powiększył się w XI-XII wieku. Badania archeologiczne wykazały istnienie osady położonej na zachód od pierwszej. W 1175 r. wzmiankowany został w dokumencie Brzostów (*Ubrezte*), jako pierwsza z podgłogowskich wsi.

Silny gród z zapleczem osadniczym stanowił ważne ogniwo w systemie obrony polskiej granicy zachodniej. Miał on strzec przeprawy przez Odrę, którą wiódł szlak łączący ośrodki władzy państwa piastowskiego z cesarstwem niemieckim. Podczas długotrwałego konfliktu polsko-niemieckiego na początku XI wieku, warownia była dwukrotnie - i bezskutecznie - oblegana przez wojska cesarza Henryka II. Wspomina o tym biskup Thietmar z Merseburga, który dwukrotnie wymienił Głogów (*urbs Glogua*) w swojej kronice. W sto lat później (1109) miała miejsce dramatyczna obrona Głogowa przed armią króla niemieckiego (późniejszego cesarza) Henryka V, plastycznie opisana przez kronikarza tzw. Galla Anonima. Również wówczas gród pozostał nie zdobyty, co zadecydowało o losach wyprawy. Uważa się że siły najeźdźcy, dodatkowo nękane przez wojów Krzywoustego, były tu wiązane do około trzech tygodni. Najazd utracił swój impet i ostatecznie zakończył się niepowodzeniem. Inaczej było w roku 1157 podczas zbrojnej interwencji cesarza Fryderyka Barbarossy w sprawie wygnanego Władysława II. Głogowski gród został wówczas spalony przez samych obrońców.

Kiedy kilka lat później synowie Wygnańca powrócili na Śląsk i dążyli odtąd do utrwalenia tu swej władzy, najznacześnie śląskie grody, wśród nich Głogów, pozostawały pod zwierzchnością księcia-seniora Bolesława Kędzierzawego. Zmieniło się to w r. 1173, po umocnieniu się na Dolnym Śląsku Bolesława Wysokiego. Nieco wcześniej, około r. 1170 kolejny książę-senior Kazimierza Sprawiedliwy osadził w Głogowie, z tytułem marchiona, najmłodszego syn Władysława II Konrada (Laskonogiego). Około 1180 r., Konrad, zawsze

chorowity, zmarł bezdzietnie (jedyńy syn Mieszko utopił się jeszcze za życia ojca). Głogów znalazł się teraz we władzy Bolesława Wysokiego, panującego na całym Dolnym Śląsku († 1201)

W XII w. Głogów był siedzibą kasztelanii (*Glogov* wymienia pośród 13 kasztelanii śląskich bulla papieża Hadriana IV z r. 1155), przejściowo również (według niektórych historyków) marchii granicznej. Wcześniej też stał się ośrodkiem kościelnym. Wewnątrz grodu odnaleziono fragmenty kościoła kamiennego, datowanego najpóźniej na XII wiek. Przypuszcza się, że poprzedzał go kościół drewniany. Dawna głogowska tradycja głosiła, że już około 1120 r. w Głogowie ufundowana została kapituła kolegiacka. Do poglądu, że kolegiatę ufundowali między 1120 a 1126 rokiem wspólnie książę Bolesław Krzywousty i biskup wrocławski Heimo skłaniają się T. Jurek i R. Żerelik. Część historyków przeszuwa ten fakt raczej na czas budowy ceglanej romańskiej kolegiaty p.w. Najświętszej Maryi Panny (jako co najmniej trzeciego chronologicznie kościoła w obrębie grodu), którą rozpoczęto najwcześniej w końcu XII wieku (pierwszy znany dokument dotyczący zgromadzenia kanoników pochodzi z 1218 r.) W tym samym czasie obok osady lewobrzeżnej wzniesiono kościół parafialny (według innej hipotezy, jako kościół kolegiacki), również ceglany, pod wezwaniem św. Piotra. W 1219 r. w ramach tworzącej się administracji kościelnej na Śląsku utworzony został archiprezbiterat, a w 1228 r. archidiaconat głogowski.

3. W 1202 r. rządy na Śląsku objął Henryk I Brodaty. Poświadczono są jego bytności w Głogowie, co w połączeniu z nadzwyczaj energiczną działalnością tego księcia na wielu polach, miało brzemienne następstwa w ośrodku głogowskim. Nie wydaje się przesadny pogląd, że rola Henryka I była rozstrzygająca dla rozwoju głogowskiego ośrodka miejskiego. Po r. 1230 na południowy wschód od dotychczasowej osady przy szlaku handlowym wybudowany został kościół, późnoromańska bazylika. Stąd uważa się, że powstała wówczas nowa jednostka osadnicza. Była już ona typu miejskiego, regularnie rozplanowana, z placem targowym (rynek) i ze wspomnianym kościołem parafialnym. Do tego miasta na prawie książęcym przesiedlono prawdopodobnie mieszkańców osady oraz osiedleni w niej zostali przybysze z zewnątrz. W połowie XIII w. biskup wrocławski i kanonicy kolegiaty ściągali z miasta znaczące opłaty

Zjazd głogowski w 1208 roku. W Boże Narodzenie 1208 r., z okazji uroczystych chrzcin nieznanego z imienia syna księcia i księżnej Jadwigi, odbył się w Głogowie zjazd polskich książąt i hierarchii kościelnej. Oprócz Henryka Brodatego, w zjeździe wzięli udział książęta Władysław Laskonogi i Władysław Odonic, arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz oraz biskupi Arnold (poznański), Wawrzyniec (lubuski) i Wawrzyniec (wrocławski). Historycy są raczej zgodni, że debatowano m.in. nad możliwością przywrócenia senioratu w rozdrobnionej monarchii piastowskiej.

4. W 1248 r. synowie Henryka Pobożnego Henryk III i Bolesław II (Rogatka), dokonali między siebie podziału Śląska*. Do posiadania własnej dzielnicy pretensje zgłosił młodszy syn Konrad, dotąd przysposobiany do kariery duchownego. Zapewnił sobie poparcie księcia wielkopolskiego Przemysława I. Wynikiem zbrojnej wyprawy na dzielnicę Bolesława II było osadzenie Konrada w Bytomiu. Jeszcze w tym samym 1249 r. pogłębił on sojusz z Wielkopolską, zawierając małżeństwo z Salomeą, córką Przemysława I. Księcia poparło też rycerstwo ziemi głogowskiej. W 1251 r. Konrad I utwierdził swoją władzę w Głogowie, co przyjmuje się za moment utworzenia księstwa głogowskiego. Konrad I dokonał po r. 1253 prawnej translokacji Głogowa. Otrzymało ono prawo magdeburskie. Mieszkańcy uwolnieni zostali od należności względem biskupa i kolegiaty. „Wolne i warowne miasto Głogów” objęło obszar ok. 20 ha, o kształcie czworoboku, z obszernym rynkiem w jego centrum. W imieniu księcia w mieście władzę sprawował odtąd wójt dziedziczny, przy pomocy ławników.

Teren dawnej osady targowej i pas przyległy do Odry tworzyły odtąd jurydykę książęcą, podległą wyłącznie jego władzy. W sąsiedztwie przeprawy książę wybudował zamek

z cylindryczną wieżą obronną. W swojej jurydyce książę ufundował klasztor dominikanów i franciszkanów (poświędzone 1258 i 1257). Teren dawnego grodu, który utracił znaczenie, oddany został kanonikom kapituły kolegiackiej. Znajdujące się na wschód od Kamiennej Drogi osadzie rybaków książę zagwarantował swobody prawne i ekonomiczne (to tzw. Nowe Miasto w 1337 r. król Jan Luksemburski wcielił, za namową mieszczan, do lewobrzeżnego Głogowa).

Syn Konrada Henryk III** (rządził od około 1278 do 1309 r.), pretendent do korony polskiej, znacznie powiększył granice księstwa głogowskiego. Obszar stolicy opasały pierwsze mury miejskie, połączone z rozbudowanym zamkiem w jeden system obronny. W jurydyce książęcej w pobliżu zamku osiedleni zostali Żydzi, którzy otrzymali od księcia list protekcyjny. We wschodniej części jurydyki, w sąsiedztwie Odry książę ufundował w 1307 r. klasztor klarysek z kościołem św. Krzyża. Miasto rozwijało się pomyślnie, obdarzane przez księcia przywilejami. W 1292 r. poświędzona została w dokumencie rada miejska. Na przelomie wieków na rynku stała wieża (która poprzedziła budowę ratusza, co nastąpiło nie później niż w 1. ćwierci XIV w.). Wokół znajdowały się coraz liczniejsze kramy. Przebudowany i powiększony został kościół parafialny.

Po śmierci Henryka III synowie podzielili rozległe władztwo Henryka na kilka mniejszych dzielnic (stanowiły one podstawy dla ukształtowania się nowych księstw i linii Piastów: głogowskich, żagańskich, oleśnickich i ścinawskich). W międzyczasie utracili jednak znaczną część wielkopolskich nabytków. W 1329 r. uznali się lennikami króla czeskiego. Nie zrobił tego jednak Przemko głogowski. Po jego przedwczesnej śmierci w 1331 r., z zasady wzajemnego dziedziczenia wynikał podział księstwa głogowskiego na trzy działy: Jana ścinawskiego, Henryka IV żagańskiego i wdowy po Przemku Konstancji. Jednak jeszcze w tym samym roku król Czech Jan Luksemburski zdobył zbrojnie Głogów, a jego mieszkańców zwolnił od powinności względem książąt głogowskich (odkupił od Jana ścinawskiego jego część, a prawa Henryka IV i Konstancji zignorował). W Głogowie swoim zastępcą mianował starostę Hinka z Dubu.

5. Pomijając osłabienie politycznego znaczenia Głogowa, zmiana władzy nie wywarła negatywnych skutków w sytuacji samych mieszczan. W tym samym 1331 r. roku wykupili oni wójtostwo dziedziczne. Król czeski potwierdził im wcześniejsze przywileje, które otrzymali od książąt piastowskich (tak jak to miało miejsce we Wrocławiu). Samorządne mieszczaństwo rozwijało handel i rzemiosło. O wzroście Głogowa w XIV w. świadczą takie fakty jak zabudowa pustych parcel i powstanie przedmieść, wykup terenów książęcych i podmiejskich wsi, liczba urzędzeń handlowych w rynku. Miasto należało już wówczas do największych i najbardziej ludnych na Śląsku: liczyło około 8-9 tys. mieszkańców.

W 1342 r. Henryk V Żelazny podjął kroki zmierzające do przywrócenia księżtom żagańskim praw do drugiej połowy księstwa głogowskiego. Nie złożył hołdu lennego i przystąpił do wojny o Głogów. W jej trakcie zdobył miasto, jednak zmuszony był równocześnie stawiać czoło wojskom króla Kazimierza Wielkiego (który próbował odzyskać przynajmniej fragmenty Śląska, po tym jak zrzekł się praw do tej dzielnicy na korzyść Korony Czeskiej). W 1344 r. uznał się za lennika czeskiego króla. Karol IV obdzielił go (formalnie w 1349 r.) połową Głogowa i częścią księstwa.

Głogów i księstwo posiadały od tej chwili podwójny statut prawno-majątkowy. Część Henryka, połączona wówczas z księstwem żagańskim, pozostawała w stosunku lennym wobec króla czeskiego, natomiast pomniejszona o nią część królewska pozostała w dalszym ciągu pod bezpośrednią władzą królewską. Powstały dwie rady miejskie. Sporządzona w 1360 r. umowa o podziale księstwa określała co w mieście należało do jednej, co drugiej strony, a co było wspólne. Część królewską Karol IV oddał w dożywocie księciu Bolkowi II świdnickiemu (zmarł w 1368 r.), zaś w 1384 r. nadana została księciu cieszyńskiemu Przemysławowi I. Stanowić ona miała na czas nieokreślony rodzinne księstwo lenne Piastów cieszyńskich.

Synowie, a następnie kolejni potomkowie, Henryka V, którzy władali w części księżęcej, nie odgrywali istotnej roli politycznej ani gospodarczej. Zwykle borykali się z kłopotami finansowymi. Nie rezydowali oni w Głogowie, aczkolwiek na początku XIV w. Jan I żagański wybudował tu drugi zamek. Niebawem (1413) nastąpił formalny rozdział obydwu księstw: żagańskiego i głogowskiego. W tym ostatnim wyraźnie zaznaczyły się długie i udane rządy Henryka IX (†1467). W 1462 r. miał w Głogowie miejsce zjazd królów: czeskiego Jerzego z Podiebradu i polskiego Kazimierza Jagiellończyka. Dziewięciodniowy zjazd doprowadził do sojuszu polsko-czeskiego popierającego obóz antycesarski i antypapieski, za następstwo zjazdu uważać można również wstąpienie w 1471 r. na tron czeski Władysława Jagiellończyka.

Po śmierci w 1476 r. Henryka XI – ostatniego księcia głogowskiego - pretensje Brandenburgii do księstwa zapoczątkowały tzw. głogowską wojnę sukcesyjną. Biorący w niej udział książę Jan II Żagański, początkowo bez szans, mając poparcie króla Węgier Macieja Korwina, w 1480 r. najechał królewską część Głogowa, w której władzę sprawowała wdowa po księciu Władysławie cieszyńskim, Małgorzata Cylejska. Zmusił ją do kapitulacji, a rajców do złożenia mu hołdu. Ponowne skupienie władzy nad księstwem w jednym ręku nie trwało długo. Jan II ignorował zwierzchność potężnego króla Węgier i zawarte z nim układy. W 1488 r. wojska Macieja Korwina po długotrwałym oblężeniu zdobyły Głogów.

6. Wraz z upadkiem Jana II żagańskiego zakończyło się panowanie piastowskie w księstwie głogowskim. Po śmierci króla Węgier stało się ono w 1491 r. dziedzicznym terytorium Korony Czeskiej. Rządy w księstwie otrzymali, jako namiestnicy króla Czech, Jagiellonowie. Byli to Jan Olbracht i Zygmunt.

Pierwszy rządził Głogowie przez swojego namiestnika Jana Karnkowskiego. Zyskał on sobie sławę nieodpowiedzialnego awanturnika, gnębiącego mieszczaństwo. Nie odnotowano pozytywnych zmian w mieście, które po kilku dziesięcioleciach chaosu, znajdowało się w opłakanym stanie. Diametralnie inaczej ocenia się rządy królewicza Zygmunta: okazał się on doskonałym gospodarzem i ugruntował podstawy „złotego wieku“ Głogowa. Formalnie panowanie w księstwie objął w 1499 roku, od 1502 r. większą część czasu przebywał ze swoim dworem w Głogowie na zamku. Zygmunt przedsięwziął surowe środki przeciw pladze przestępczości, przeprowadził gruntowną reformę ustroju sądownictwa oraz reformę monetarną. Posunięcia te bezpośrednio poprawiały położenie mieszkańców miasta, żyjących głównie z handlu i rzemiosł. Nową możliwość rozwoju gospodarczego stworzyła wojna handlowa między Wrocławiem a miastami polskimi. Od 1511 r. towary eksportowane do Niemiec z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego kierowane były przez Głogów. Była to również zasługą samego króla Zygmunta Starego – mimo iż jego rządy w Głogowie zakończyły się w r. 1506 (formalnie wygasły 2 lata później). Po jego powołaniu na tron polski, księstwo pozostawało pod bezpośrednią władzą Czech, wraz z którymi znalazło się w r. 1526 w monarchii Habsburgów.

* Tytuły książąt Śląska (*duc Slezie*) nosili w średniowieczu książęta dolnośląscy (w odróżnieniu od książąt górnośląskich, np. opolskiego – *duc Opoliensis*).

**Właściwie Henryk I (głogowski), utrzymała się jednak nomenklatura Henryk III – po Henryku I Brodatym i Henryku II Pobożnym (analogicznie jak w księstwie wrocławskim).

[B] Kultura

Biorąc za punkt wyjścia powstanie grodu państwowego i związanych z nim osad, kulturowe oblicze ośrodka głogowskiego śledzić możemy w pierwszych dwóch wiekach przede wszystkim, wobec nikłości źródeł, w oparciu o materiał archeologiczny. Począwszy od XIII wieku są to zarówno trwałe struktury materialne, w części zachowane do dziś, jak i udokumentowane przejawy kultury niematerialnej.

Podkreślić należy, że mimo dawniej cyklicznych, a w XX wieku katastroficznych zniszczeń, zabytki średniowiecznej architektury i sztuki ciągle stanowią ilościowo pokaźny (choć rozproszony) i najwartościowszy zasób głogowskiej kultury materialnej, traktowanej w podziale na główne okresy historyczne. Również dorobek niematerialny, poznany wprawdzie słabo, zawiera przykłady wybitne.

Założony w końcu X w. gród pełnił funkcje militarno administracyjne, ale też (jak sądzimy - od początku) funkcję religijną. Tak więc od początków polskiej państwowości Kościół i czynniki władzy szerzyły w ośrodku głogowskim nowe wzorce kultury. Dla przepływu idei wielkie znaczenie posiadały kontakty handlowe, co gwarantowało położenie na szlaku z Saksonii do wielkopolskiego centrum państwa polskiego. W symbolicznym dla zachodniej orientacji Polski roku 1000 przez Głogów wiodła, jak się zakłada, pielgrzymka cesarza Ottona do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie.

Po załamanie się państwa pierwszych Piastów w 2. ćwierci XI wieku i burzliwym okresie najazdów czeskich, mimo ciągle niespokojnych czasów dokonywała się odbudowa państwowości i utrwalanie chrześcijaństwa. Głogowskim symbolem tamtych czasów jest obrona grodu w r. 1109, kiedy to według słów kronikarza grodzianie zostali zaskoczeni przez najeźdźców, jako że „*była to uroczystość świętego Bartłomieja i cały lud w mieście słuchał mszy świętej*”. Odkryte relikty kamiennego kościoła grodowego pieczętują słowa kronikarza. Choć trudne do zweryfikowania jest założenie kapituły kolegiackiej po r. 1120, Głogów był bezsprzecznie, tak wówczas jak i później, jednym z głównych ośrodków kościelnych - w średniowieczu jednoznacznie oznaczało to: życia duchowego - na Śląsku. Polityczne znaczenie Głogowa znajduje wyraz w utworzeniu marchii głogowskiej w okresie panowania Bolesława Krzywoustego. Również późniejsze osadzenie w Głogowie najmłodszego syna Władysława Wygnańca łączy się z tytułem marchiona.

Na koniec XII lub początku XIII w. datuje się rozpoczęcie budowy monumentalnych świątyń ceglanych: kolegiaty na terenie grodu i kościoła św. Piotra przy osadzie lewobrzeżnej. Ich zaawansowana budowa przypada na pierwsze dziesięciolecia XIII w. W łuku tęczowym kolegiaty, podobnie jak najważniejszych kościołów na Dolnym Śląsku np. we Wrocławiu i Złotoryi, odnajdujemy program artystyczny realizowany w zachodniej Europie. Jest to dowód na przepływ idei, ludzi i warsztatów, który stał się wówczas normą; Był to już czas podjętej przez Henryka I Brodatego wielkiej modernizacji Śląska. Ten polski książę, wykazując orientację prozachodnią, dążył skutecznie do odbudowy jedności królestwa. Wprawdzie nie udało się ona, na czym zaważyła klęska pod Legnicą w 1241 r. (śmierć Henryka II Pobożnego) jednak nie zahamowało to przemian kulturowych: w XIII wieku dokonał na Śląsku wielki skok cywilizacyjny. W ośrodku głogowskim jego wyrazem była prawdopodobna lokacja przestrzenna miasta. Hipoteza ta ma oparcie w budowie kościoła parafialnego, jako jeszcze romańskiej bazyliki. Z badań archeologiczno-architektonicznych wynika jej datowanie na około 1230 rok.

Połowa XIII w. stanowi ważną cezurę w dziejach Głogowa. Zdecydowane wystąpienie księcia Konrada pogłębiło rozbitcie dzielnicowe Śląska, oznaczało wszakże podniesienie Głogowa do rangi stolicy samodzielnego księstwa. Książę, człowiek wykształcony, włączył silnie ziemię głogowską w proces zmian osadniczych i kulturowych. Podobnie jak gdzie indziej i tu wykształcanie się miast na prawie magdeburskim (co było procesem rozciągniętym w czasie) tworzyło nową jakość życia. W dokumencie z 1253 r. książę Konrad I objaśnił swój zamiar względem Głogowa następująco: pragnie on „*założyć wolne i obronne*

miasto, które ma poprzez swą wolność przyciągnąć wielu ludzi i w oparciu o swoją siłę zapewnić przybyłym bezpieczeństwo". Ta zrozumiała i piękna formuła, wybijająca na czoło potrzeby człowieka, została w takim właśnie brzmieniu po raz pierwszy użyta we Francji w 1182 r., kiedy tamtejszy arcybiskup nadał prawa miejskie osadzie Beaumont.

W miastach wytworzyła się kultura mieszczańska. Podobnie jak gdzie indziej, w Głogowie jej widowymi oznakami były ratusz, kościół parafialny, miejskie pieczęcie, wezwania patronów, organizacje cechowe z własną kulturą bractw i ich symboliką, święta i lokalne zwyczaje itd. Mieszczanie oprócz głównych fundatorów: książąt i Kościoła, wystawiali i utrzymywali urzędnika komunalne: apteki, przytułki, szpitale. Fundowali ołtarze i elementy wystroju kościołów. Od 1332 r. miasto posiadało własną szkołę przy kościele parafialnym.

Okres niezależnego księstwa głogowskiego (1251-1331) przyniósł w Głogowie m.in. trzy książęce fundacje klasztorne. Wyniki badań archeologicznych pozwalają jedynie na ogólny pogląd na XIII-wieczne założenia architektoniczne. Niewiele wiemy o funkcjonowaniu samych zgromadzeń, a dotyczy to bez mała całego średniowiecza. Bezspornie placówki zakonne poprzez pracę duszpasterską, ale także choćby poprzez opiekę społeczną, działalność charytatywną i mecenat budowlany, wyraźnie zaznaczyły swoją obecność w mieście.

Na życie religijne i poziom kultury w mieście wielki wpływ miała kapituła kolegiacka. Niewątpliwie ośrodek kolegiacki dominował we wczesnym okresie. Tam znajdowały się pierwsza szkoła (od 1233 r.), skryptorium i biblioteka. Z kręgu duchownych kolegiaty wywodzili się pierwsi urzędnicy książęcy wspierający ich w sprawowaniu rządów. Ponadto byli sędziami kościelnymi reprezentującymi Stolicę Apostolską oraz ordynariusza wrocławskiego. Stąd pochodził jeden z pierwszych śląskich uczonych – archidiakon Jan Physicus zw. Starzyk. Uczniem szkoły kolegiackiej był sławny Jan z Głogowa. Tutaj też powstały *Roczniki Głogowskie* – jeden z zabytków średniowiecznego dziejopisarstwa śląskiego oraz prawdopodobnie śpiewnik, tzw. *Glogauer Liederbuch*, zabytek kultury muzycznej o wartości europejskiej.

Najcenniejsze (z zachowanych) zabytki sztuki Głogów zawdzięcza mecenatowi książęcemu. Należą do nich: posąg księżnej Salomei, nagrobek księżnej Mechtyldy (ok. 1395, uznawany obecnie za nagrobek księżnej Katarzyny, wykonany ok. 1420 r.) oraz grupa figuralna z Bramy Odrzańskiej (ok. 1505). Również płyta nagrobna księżnej Małgorzaty Cylejskiej świadczą o wysokim poziomie znajdującej się w Głogowie plastyki.

Twierdzenie, że średniowieczny Głogów stanowił, stosownie do rangi politycznej, gospodarczej i w strukturze Kościoła oraz w związku z potencjałem ludnościowym, ważny na mapie Śląska ośrodek kulturotwórczy, potwierdza obecność licznych studentów na europejskich uniwersytetach, najwięcej – na Akademii Krakowskiej. Głogowianie osiągnęli też wysokie pozycje w ówczesnej nauce i kulturze. Wyżej wspomniano Jana (Schillinga) z Głogowa, jednego z nauczycieli Kopernika. Innym przykładem jest Kaspar Elyan, który zasłynął jako drukarz; z jego ręki wyszedł m.in. pierwszy druk w języku polskim.

Antoni Bok

Literatura

- 750-lecie powstania Księstwa Głogowskiego [folder], Głogów 2001
750-lecie powstania księstwa głogowskiego. Referaty wygłoszone podczas sesji popularno-naukowej Głogów 17 listopada 2001 r., Głogów 2001
Boras Z., *Zygmunt Stary w Głogowie*, Katowice 1983
Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od V do połowy XI wieku w świetle badań archeologicznych, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 2
Chutkowski J., *Piastowscy władcy Głogowa*, Głogów 1996
Czapla K., *Dziadoszanie plemię zamieszkujące ziemię głogowską we wczesnym średniowieczu*, Głogów-Wietszyce 2007
Gerlic H., *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej 1120-1526*, Gliwice 1993

- Głogów 750 lecie nadania praw miejskich. *Glogau Verleihung des Stadtrechts vor 750 Jahren*, Głogów 2003
- Hendel Z., *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych*, w: *Studia i materiały z dziejów Głogowa*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe” 3, Głogów – Wrocław 1993
- Hendel Z., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1995 r. w kolegiacie na Ostrowie Tumskim w Głogowie*, „Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne”, t. IV, Głogów 1997
- Irgang W., *Geschichte Glogaus im Hoch- und Spätmittelalter*, w: *Glogau im Wandel*
- Jasiński K., *Rodowód Piastów Śląskich*, t. I, Wrocław 1973
- Jurek T., *Dziedzic Królestwa Polskiego, książę głogowski Henryk III (1274-1309)*, Kraków 2006
- Jurek T., *Konrad I głogowski. Studium z dziejów dzielnicowego Śląska*, „Roczniki Historyczne” 54, 1988
- Jurek T., *Kancelarie i dokumenty Piastów głogowskich XII i XIV wieku*, „Roczniki Historyczne” 55-56, 1988
- Jurek T., *Księstwo głogowskie pod rządami Konrada I*, „Sobótka” 42, 1987
- Jurek T.: *Geneza księstwa głogowskiego*, „Przegląd Historyczny” 78, 1987
- Kaczkowski M., *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, w: *Obecność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Wrocław 1984
- Kapłon M., *Głogów i księstwo głogowskie w okresie średniowiecza. Genealogia Piastów głogowskich*, Głogów 2003
- Kapłon M., *Walka Henryka V o Głogów*, w: *Głogów*, Zeszyty Lubuskie LTK nr 6, Zielona Góra 1969
- Kutschelis A., *Die katholische Gemeinde zu Glogau. Ein Abriß ihrer Geschichte*, w: *Glogau im Wandel*
- Kutzner M., *Głogów*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą*, pod red. Z. Kaczmaczyka i A. Wędzkiego, t. 2, Zielona Góra 1970
- Lalik T., *Marchie w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 73 (1966)
- Menzel J. J., *Das Fürstentum Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Ptak M., *Zgromadzenia i urzędy stanowe Księstwa Głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.*, Wrocław 1991
- Szczegóła H., *Koniec panowania piastowskiego nad środkową Odrą*, Poznań 1968
- Szczegóła H., *Zabiegi o sukcesję głogowską w latach 1476-1479*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne z. 56, Kraków 1977
- Techmańska B., *Niespokojny książę Jan II Żagański*, Kraków 2001
- Wąlkowiak A., *Organizacja Kościoła na ziemi głogowskiej w wiekach średnich*, (w:) *Na szlaku św. Jakuba z Jakubowa do Santiago de Compostela*, Głogów 2005
- Wilczewski Z., *Głogów za Piastów i Jagiellonów*, Głogów 1987
- Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, pod red. S. Kowalskiego, Zielona Góra 1970
- Żerelik R., *Dokumenty i kancelarie książąt głogowskich w latach 1250-1331*, „Acta Universitatis Vratislaviensis” nr 902, Historia, t. 59, Wrocław 1988.

Literatura uzupełniająca do [B]

- Czerner R., Lasota C., *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994
- Schmilewski U., *Siegel, Wappen und Fahnen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Chutkowski J., Dymytryszyn J., *Herby Głogowa i księstwa głogowskiego*, Głogów 1992, II wyd. 1993
- Kolegiata Głogowska. Historia i przyszłość. Materiały z konferencji*, Głogów 2006
- Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen in Glogau*, Głogau 1934
- Kozaczewski T., *Głogów średniowieczny do końca XIII wieku. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006
- Włodarczyk U., *Zamek w Głogowie*, Wrocław 1988
- Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Zamek w Głogowie. 30 lat głogowskiego muzeum*, Głogów 1997
- Wąlkowiak A., *Organy w kościołach regionu głogowskiego i dekanatu wschowskiego*, Głogów 2002.

1. Gród piastowski

W okresie przyłączenia Śląska do państwa pierwszych Piastów, około 990 r. powstał w Głogowie gród, który stał się siedzibą lokalnej władzy państwowej. Łączyło się to z likwidacją grodu plemiennego, w miejscu którego znalazła się następnie osada. Gród miał strzec strategicznej przeprawy przez Odrę, którą wiódł szlak łączący ośrodki władzy państwa piastowskiego z cesarstwem niemieckim. Wraz z Lubuszem, Krosnem, Bytomiem Odrzańskim, Wrocławiem i Opolem stanowił on następnie system obrony polskiej granicy zachodniej.

Pierwsza historyczna wzmianka o Głogowie pochodzi z 1010 r., z kroniki biskupa merseburskiego Thietmara, w której relacjonuje on wyprawę cesarza Henryka II na Polskę. Następną wzmianką u tegoż kronikarza dotyczy roku 1017. Obydwie wskazują na kluczowe znaczenie Głogowa i siłę grodu. Dwukrotnie starannie przygotowane wyprawy cesarza niemieckiego odchodziły z niczym od wałów Głogowa, nawet nie podejmując próby jego zdobycia. O jedenastowiecznym Głogowie wspomina też pouczenie Włodzimierza Monomachia, możnowładcy ruskiego. Następnie piszą o nim kronikarz Bolesława Krzywoustego, tzw. Gall Anonim, relacjonujący heroiczną obronę grodu przed wojskami króla Henryka V w r. 1109, czeski kronikarz Kosmas, a w połowie XIII w. mistrz Wincenty Kadłubek.

W wyniku badań archeologicznych, jakie zostały przeprowadzone w latach 1976-84, 1990 i 1992-93 ustalono lokalizację grodu na wyspie - późniejszym Ostrowie Tumskim, w miejscu gdzie stanąć miała w XIII w. kolegiata. Było to położenie wybitnie obronne: w widłach Odry i Baryczy i dodatkowo odgraniczone mniejszymi ciekami. Il. I.1. 1

Zbadana dotychczas część grodu miała pierwotnie kształt owalny o wymiarach około 110 x 80 m (około 70 arów). Dłuższą osią była skierowana w stronę północno-zachodnią. Obwiedziono ją potężnym wałem drewniano - ziemnym, który u podstawy miał około 12 m szerokości. Pierwotnie jego wysokość prawdopodobnie wynosiła około 8 m. Wał składał się z zewnętrznie usytuowanych stosów, zbudowanych na zrąb z belek, szczap drewna i ziemi, wewnątrz konstrukcji wypełniał piasek. Wewnątrz grodu odkryto trzy poziomy zabudowy, pochodzącej z przełomu X i XI w., z XII w. i z pierwszej połowy XIII wieku. Na zabudowę składały się drewniane budynki zrębowe o różnym przeznaczeniu: mieszkalnym, gospodarczym (np. stajnie), także łaźnia o ścianach plecionkowych, ulice wykonane z bierwion lub grubych desek oraz drewniana studnia. Najwięcej pozostałości po domostwach odkryto na poziomie osadniczym z XI w., gdzie przedstawiają one obraz zwartej zabudowy na całej przestrzeni w zbadanej części grodu. Stawiane wtedy budynki były ciasne, składały się z jednej lub dwóch części (izby i przedsionka), w izbach mieszkalnych umieszczano kamienne paleniska.

Badania archeologiczne przeprowadzone w 1995 r. w kolegiacie potwierdziły obecność kościołów grodowych z XII wieku. Były to budowle kamienne, jednonawowe z apsydami. Należy sądzić, że poprzedzał je jeszcze starszy kościół. Młodszy z odsłoniętych został najprawdopodobniej zlikwidowany w związku z budową romańskiej kolegiaty. Fundamenty tego kościoła eksponowane są w obecnie w podziemiu kolegiaty. Il. I.1. 2

Gall Anonim w swojej kronice pisał o grodzie jako o obiekcie dwuczłonowym, składającym się z zasadniczego grodu oraz podgrodzia. Opierając się na analogiach (np. Wrocław, Krosno Odrzańskie) należy sądzić, że również głogowski gród był wieloczłonowy. Oraz, że obydwie osady: w miejscu grodu plemiennego i na lewym brzegu Odry pełniły rolę osad służebnych.

W świetle dotychczasowych odkryć i świadectw historycznych przyjmujemy, że od schyłku X wieku do połowy XII zespół grodowy składał się z grodu i dwóch osad. W następnym okresie do końca XII wieku następują zmiany osadnicze: zniknięcie osady przy ujściu Baryczy, rozrost osad na lewym brzegu Odry. Nastąpiło zagęszczenie się zabudowy grodu i funkcjonowanie tam kamiennego kościoła (przerwę stanowić musiało spalenie grodu

w 1157 r. podczas wyprawy interwencyjnej cesarza Fryderyka I Barbarossa na Polskę). Pośrednio można wnioskować o istnieniu murowanej siedziby książęcej. W 1. połowie XIII w. nastąpić już musiał zmierzch znaczenia grodu, wobec nowej organizacji osadnictwa, która skutkowałą powstaniem miast – najpierw z zastosowaniem prawa książęcego, następnie z przyjęciem zachodnioeuropejskiego prawa miejskiego. Il. I. Historia. **1, 2.**

Piotr Weryszko

Literatura

- Anonim tzw. Gall, *Kronika polska* przeł. R. Grodecki Wrocław 1982
- Hendel Z., *Wyniki badań przeprowadzonych na Ostrowie Tumskim w Głogowie w latach 1983-84*, „Dolnośląskie Wiadomości Prehistoryczne”, t. I, 1986
- Hendel Z., *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych*, w: „Studia i materiały z dziejów z Głogowa”, 3, Głogów–Wrocław 1993
- Hendel Z., *Grodzisko wczesnośredniowieczne na Ostrowie Tumskim w Głogowie, Sprawozdania z badań w 1982 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXV, 1985
- Kaczkowski M., *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, w: *Obecność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Wrocław 1984
- Kaczkowski, *Próba rekonstrukcji rozwoju układu przestrzennego Ostrowa Tumskiego w Głogowie*, „Szkice Legnickie”, t. XII, 1984
- Kozaczewski T. *Głogów średniowieczny do końca XIII wieku. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006
- Kozaczewski T., *Sprawozdania z badań architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych w Głogowie w latach 1963-65, oraz Sprawozdania z badań architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych w Głogowie w 1966 r.*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970.

EZG: Hendel Z., *Gród piastowski* (1), *Głogów wczesnośredniowieczny* (7).

2. Miasto: rozwój struktury urbanistycznej i społecznej, symbole miejskie

Lokacja miasta, translokacja i zmiany struktury urbanistycznej

Zachowane bez mała wszędzie w dolnośląskich miastach średniowieczne rozplanowanie miast pozwala jeszcze dziś rozpoznać proces ich powstawania. Również w Głogowie jest to w znacznym stopniu możliwe, dzięki decyzjom władz miejskich, które postanowiły o rekonstrukcyjnej odbudowie odcinków murów miejskich, zwłaszcza jednak o odbudowie dzielnicy staromiejskiej w oparciu o, tam gdzie jest to możliwe, średniowieczną siatkę ulic.

Moment samej lokacji przestrzennej miasta nie rysuje się jasno. W dawniejszej historiografii wiązany był on jednoznacznie z osobą księcia Konrada I i datą 1253. Nie budzi to nadal sprzeczności, jeśli chodzi o organizację prawną miasta, przesądzającą na przyszłość o jego samorządowym charakterze. Natomiast samą lokację przestrzenną prof. T. Kozaczewski i głogowscy archeolodzy (zob. publikacje Z. Hendla i K. Czapli) przesuwają na okres panowania Henryka I Brodatego, przyjmując, że za jego sprawą nastąpiła wówczas reorganizacja głogowskiego środka osadniczego. Książę założył otwarte miasto, podobne do powstałych już w innych częściach Śląska, z równoznacznym nadaniem mu prawa „polskiego“ (książęcego). Za koronny argument uważa się dowiedzioną budowę wówczas kościoła parafialnego pod wezwaniem NMP i św. Mikołaja. Hipotetyczny plan tego regularnie rozplanowanego *civitate Glogoviensi* omawiają i przedstawiają graficznie autorzy w swoich publikacjach (il. I. Historia. 2. I.2. 1). Nadają mu oni kształt prostokąta zbliżonego do kwadratu, o powierzchni 11-12 ha. Części składowe: centralnie usytuowany plac (rynek) i siatka przecinających się ulic, stanowiły szkielet osiedla. Według takiej hipotezy mieszkańcy dotychczasowej osady na lewym brzegu Odry przeniesieni zostali do nowej jednostki, zasiedlili ją również sprowadzeni z Zachodu osadnicy. Niewyjaśnioną kwestią pozostaje natomiast, czy Henryk Brodaty wybudował (wzgl. rozpoczął budowę) zamku, i czy już wówczas kościół św. Piotra, wobec przeniesienia parafii, przeznaczony został dla zakonu dominikanów.

Pewniejsze jest, że dokonał tego książę Konrad I w połowie XIII wieku. On też, przyjmując założenie ww. autorów, przeprowadził translokację prawną zastanego miasta na średzką odmianę prawa magdeburskiego. Pragnąc jednak „założyć wolne i obronne miasto, które ma poprzez swą wolność przyciągnąć wielu ludzi i w oparciu o swoją moc zapewnić przybyłym bezpieczeństwo” (dokument z 13 grudnia 1253 r.), książę musiał ułożyć się z biskupem wrocławskim i kanonikami głogowskiej kolegiaty, którzy posiadali w mieście nadania i szereg dochodów. W ramach ugody zostały one zamienione na coroczny podatek pieniężny płacony przez miasto, które otrzymało nowe prawa. Ponadto w innym dokumencie, wydanym tego samego dnia, książę uwolnił mieszkańców wsi biskupich i kolegiackich od szeregu obciążeń wynikających z prawa książęcego. Wzorzec prawny został następnie zmodyfikowany: wiemy, że w 1263 r. Głogów rządził się już prawem wrocławskim.

Zmiany łączyły się z powiększeniem obszaru miejskiego do wielkości około 1 łana (blisko 20 ha). Poszerzenie nastąpiło w kierunku zachodnim. Teren na zachód i północ (wzdłuż Odry) od miasta książę zarezerwował dla siebie. Znajdowały się tam: kościół św. Piotra z klasztorem dominikanów (w 1258 r. książę oddał im plac na północ od kościoła), zamek książęcy z obwałowaniami i fosą, a w pasie północnym kościół i klasztor franciszkanów (istniejący w 1257 r.), siedziba urzędnika książęcego - wójta miejskiego (poświadczony w 1263 r.) oraz, pomiędzy nimi, dwór biskupa. Także - inne urządzenia, jak mennica i łaźnie. Co godne uwagi, między zamkiem a klasztorem franciszkanów ulokowana została następnie osada żydowska, znajdująca się pod pieczęcią księcia (Żydzi poświadczeni są po raz pierwszy w 1280 r., przywilej księcia Henryka III dla nich - 1299). Teren jurydyki książęcej stanowił około 1/3 względem obszaru miasta.

Cały tak opisany obszar, w pierw otoczony palisadą, został na przełomie XIII i XIV w. zamknięty pierścieniem murów obronnych. W system obronny włączony został zamek.

Z takim kształtem utrwalone zostało na długie stulecia pojęcie obszaru miasta Głogowa (il.I.2. 2). Nie jest to oczywiście w pełni słuszne, gdyż wokół miasta „*infra muros*” rozrastały się przedmieścia (il. I. Historia. 8, II. Historia. 3). Te jednak zostały w połowie XVII w. rozebrane, a wybudowany wówczas pierścień fortyfikacji nowożytnych „zakonserwował” na kolejne ponad dwa stulecia miasto średniowieczne.

W średniowiecznym planie miasta uwagę zwraca niesymetryczne usytuowanie placu rynkowego i nieregularny przebieg ulic w części zachodniej. Zniekształcony układ ulic stanowić może reminiscencję zabudowy przedlokacyjnej. Charakterystyczne „ucięcie” południowo-wschodniego narożnika miasta wynikało z konfiguracji terenu (skarpa). Późniejszą zmianą w stosunku do okresu translokacji konradowskiej jest pojawienie się w miejscu dworu wójtowskiego kościoła i klasztoru klarysek (fundacja książęca z 1307 r.).

Należy jeszcze odnieść się do Ostrowa Tumskiego. Teren dawnego grodu, który utracił znaczenie i popadł w ruinę, stał się na mocy ugody między księciem a kanonikami własnością kapituły kolegiackiej (zostało to potwierdzone w 1. połowie XIV w.). Znajdujące się na wschód od późniejszej Kamiennej Drogi przedmieście - osada rybacka - pozostało podległe księciu. Zagwarantował on mieszkańcom swobody prawne i ekonomiczne. Mieszkańcy miasta zabiegali u książąt o pozabawienie niezależności tego osiedla, co ostatecznie nastąpiło w 1337 r., choć jak się zdaje, bez szybkich konsekwencji.

Nowe założenia miejskie powstawały z reguły w ten sposób, że zasadzca (tzw. lokator), na polecenie księcia, jako właściciela, dokonywał wytyczenia działek wokół ustanowionego na nowiznie ośrodka handlowego (tj. rynku) i wzdłuż graniczących z nim dróg. Dzięki prowadzonym systematycznie badaniom archeologicznym na Starym Mieście możliwe jest odtworzenie schematów pierwotnych działek i ich zagospodarowania przestrzennego. Te kwestie szczegółowe archeolodzy przedstawiają w sprawozdaniach z badań, zamieszczanych w literaturze fachowej. Tu wystarczy powiedzieć, że w mieście wytyczano działki o różnych wielkościach. Składały się one zasadniczo z trzech stref: mieszkalnej, zaplecza gospodarczego i strefy sanitarnej, „nieczystej” (ta ostatnia była chronologicznie wtórna). Budynki mieszkalne do około 4. ćwierci XIV w. posiadały konstrukcję drewnianą, następnie były zastępowane murowanymi (co jednak było procesem rozciągniętym w długim czasie). Od tego czasu również obserwuje się zwartą zabudowę szeregową. Zachodzące przemiany odbijają dokumenty, np. po pożarze miasta w 1420 r. książę Jan I żagański nakazał mieszczanom w 1426 r. budowę dwukondygnacyjnych domów i zakazał krycia ich słomą.

Zarządzanie miastem

Podczas lokacji miasta lokator rozdzielał działki na prawie dziedzicznym między biorących udział w akcji założycielskiej osadników. Po okresie wolnizny zobowiązani byli oni do płacenia czynszu z parcel i opłat związanych z działalnością gospodarczą oraz do współdziałania w obronie kraju. Lokator jako wójt sprawował swą funkcję dziedzicznie, za co otrzymywał teren i określone przywileje. Sprawował także niższą władzę sądowniczą (sąd wyższy zastrzeżony był dla księcia) nad mieszkańcami miasta (jako odrębnej jednostki sądowej, oddzielonej od reszty ośrodka osadniczego, tu: jurydyki książęca i kolegiacka), za co pobierał opłaty. W prowadzeniu rozprawy uczestniczyli ławnicy, wybrani spośród obywateli. Ławnicy byli jedyną reprezentacją mieszczan do czasu wyłonienia się rad.

Instytucja rady miejskiej znana jest na Śląsku dopiero w 2. połowie XIII w.; w Głogowie poświadczona jest ona w r. 1292. Zakładamy że, podobnie jak gdzie indziej, w okresie początkowym rajców wybierało zgromadzenie wolnych, tj. posiadających nieruchomości w mieście, mieszkańców. Na czele rady stał senior. Z czasem taka procedura zastąpiona została wyborem przez dotychczasowych posiadaczy urzędu. Od XIV w. seniorzy rady nazywali się burmistrzami. Z tytułem tym spotykamy się z okazji zawiązania się w r. 1310 w Głogowie pierwszej na Śląsku konfederacji miast (osiem miast księstwa

głogowskiego). Stawiała ona sobie za cel „*ściganie rabusiów, podpalaczy i innych przestępców*”.

Rada i ławnicy mieli znaczenie pomocnicze w administrowaniu miastem. Jednak w następnych dziesięcioleciach coraz bardziej zamożni mieszczanie (głównie za sprawą uzyskanych od książąt przywilejów), zmniejszali stopniowo zależność od książąt. W 1331 r. wykupili wójtostwo dziedziczne, uzyskując pełną samorządność (w ówczesnym znaczeniu). Wówczas też prawdopodobnie wybudowano ratusz, choć już na początku XIV w. książę Henryk III zalecił, że rada i ławnicy powinni obradować „na ratuszu”.

Głogów posiadał radę 7-osobową, a więc liczniejszą niż większość miast na Śląsku. Ława miejska, sprawująca sądy i będąca współgospodarzem ratusza, posiadała nieco więcej członków. Rada miejska wybierana była corocznie, według regulaminu - w Środę Popielcową. Spisy rajców i ławników dowodzą, że nader często te same osoby raz były ławnikami, innym razem zasiadały w radzie. Nie dziwi to w świetle faktu, że nową radę wybierała ustępująca.

W obydwu tych ciałach (czytaj – w miastach) rządzili zwykle najbogatsi kupcy – *mercatores*. Za nimi szli właściciele kramów, zwłaszcza tzw. bogatych - *insistores magni*. Dla pozostałych kramarzy droga do awansu, choć niełatwa, pozostawała otwarta. Rzemieślnikom udział w rządach w był długo utrudniany. Monopolizowanie urzędów przez bogate kupiectwo stało się polem konfrontacji między nimi a społecznością rzemieślników. Nic dziwnego, skoro rada posiadała nadzór nad organizacją cechową. Ona mianowała starszych cechów z szeregów członkowskich. Począwszy od drugiej ćwierci XIV w. miasta śląskie stają się widownią częstych, niekiedy bardzo gwałtownych, wystąpień rzemieślników, a także pospółstwa, przeciw hegemonii opanowanych przez kupców rad i ław. W 1443 r. mieszkający w wielkiej liczbie przy Kamiennej Drodze na Ostrowiu Tumskim garbarze i folusznicy (blicharze sukna) wznieśli hurmem „dziki tumult”. W zamieszkach zabity został zniechęcony burmistrz Schelling. Od XV w. wytwórcy, skupieni w coraz silniejszych cechach, dostępowali miejsc w ratuszu. Zawsze byli jednak w mniejszości.

Władza ratusza rozciągała się na przedmieścia, które powstawały w XIV w. i następnie silnie się rozrosły. Nie dotyczyła natomiast ludności zamieszkałej na terenie jurydyki książęcej, podlegającej władzy książęcej. Tu głównie chodzi o osadę żydowską, która pozostawała pod opieką księcia. Opieka ta słabła z czasem, a odrębność rasowa i wyznaniowa Żydów dawała w XV w. mieszczanom pretekst do pogromów. Za sprawą księcia Jana II żagańskiego nastąpiło przejściowe wygnanie Żydów z miasta.

Struktura społeczna i zaludnienie

Obywatelami miasta w pełnym sensie prawnym byli tylko posiadacze ziemscy okresu lokacyjnego. Im jedynie przysługiwało lukratywne prawo warzenia piwa. Z górnej warstwy obywateli, akumulujących znaczne rezerwy finansowe, ukształtował się patrycjat. Kupcy i bogaci rzemieślnicy posiadali własne domy w rynku i przyległych ulicach. Ubożsi rzemieślnicy mieszkali bliżej murów, następnie częściej jeszcze na przedmieściach, stanowiąc warstwę pospółstwa. Wyłącznie tam było miejsce biedoty miejskiej, którą stanowili robotnicy dniówkowi, służba, czeladnicy i terminujący w biedniejszych cechach, wreszcie – margines społeczny. Osobną kategorię stanowiło oczywiście duchowieństwo, nie tylko silnie rozczłonkowane ale i konkurujące z sobą. W średniowieczu osoby duchowne i bezpośrednio powiązane z Kościołem łącznie mogły stanowić nawet około 10 % ludności miast.

Podstawę do obliczenia przybliżonej ludności średniowiecznego miasta wewnątrz murów stanowi ilość parcel (stwierdzona w badaniach archeologicznych, tekstach źródłowych, ikonografii). Pomocnicze są inne ustalenia, np. obecność (stan ilościowy) klasztorów żebraczych i przybytków opiekuńczych (szpitale), pozostająca z nimi w związku. Takie dane są również istotne dla wnioskowania o przedmieściach, jednak nasza wiedza o nich jest

o wiele mniejsza. Panuje zgodny pogląd, że Głogów w późnym średniowieczu należał do wąskiej grupy drugich po Wrocławiu miast na Dolnym Śląsku (oprócz Głogowa: Świdnica, Legnica, Nysa, Lwówek) liczących około 8-10 tys. mieszkańców. Struktura etniczna, trudna jest do określenia. W samym mieście od 2. połowy XIII w. rysowała się przewaga ludności niemieckiej. Ludność miejscowa mogła dominować w jurydykach, być może również na przedmieściach (Przedmieście Polskie). Zniemczenie było procesem postępującym. Rządzący Głogowem w końcu XV w. namiestnik królewicza Jana Olbrachta Jan Karnkowski nie ukrywał, że zamierza „Niemcom przygiąć karku”. „Okrutnego Polaka“ wspomniano jeszcze po wiekach.

Gospodarka

Podstawą zamożności głogowian były handel i rzemiosło. Dysponowały one ważnymi monopolami, np. prawem mili, tj. zastrzeżeniem do uprawiania swojej działalności w okręgu miejskim. Sprzedaż stanowiła, przynajmniej po części, styk interesów obydwu tych grup. Dla ochrony interesów bogatych kupców wydawano przepisy ograniczające handel detaliczny np. tkaczy (w 1307 r.). Konkurencja ze strony jurydyki książęcej i kolegiackiej została z czasem wyeliminowana.

Przez miasto wiodły ważne szlaki handlowe z Lipska do Poznania oraz z Wrocławia do Szczecina. Odra ze względu na liczne mielizny była tylko lokalną drogą komunikacyjną. Znaczenie miała wymiana handlowa z pobliską Wielkopolską. Próby konkutowania z Wrocławiem kończyły się niepowodzeniem. Sprzedaż miejscowych wyrobów odbywała się w domu kupców oraz w licznych kramach i ławach. Odbywały się cotygodniowe targi i dwa doroczne jarmarki. Ponadto rozwinęły się targi poszczególnych branż, odbywające się na określonych placach, zwykle poza murami miasta.

Ważnym czynnikiem gospodarczym były młyny. Obok znanych już w XIII wieku młynów nad Odrą i Młynówką pojawiały się kolejne. Prąd wody poruszał nie tylko koła młynów zbożowych ale również folusze, kuźnie i papiernie.

Rzemiosło, cechy. W mieście nowego typu rzemiosło stanowiło główne zajęcie zawodowe, uprawiane na własną odpowiedzialność w wyuczonym zakresie rękodziela (w odróżnieniu od dotychczasowych powinności służebnych świadczonych przez niesamodzielną ludność). Rzemieślnik odbywał naukę zakończoną egzaminem. Samodzielny mistrz posiadał na własność dom i środki produkcji. Przywilejem rzemieślników było członkostwo w organizacji cechowej.

Już w 1. połowie XIII w. funkcjonowały w Głogowie jatki i karczmy. W okresie polokacyjnym niewątpliwie dominowali ilościowo jakże potrzebni piekarze, rzeźnicy, szewcy i krawcy. Pod koniec XIII w. w Głogowie funkcjonowało także m.in. 14 kramów z sukmem. Duży rozwój rzemiosła przypada dopiero na XIV wiek, a o rozkwicie można mówić w odniesieniu do dwóch następnych stuleci. Do tzw. dużych rzemiosł należeli: piekarze, garbarze, kramarze, sukiennicy, szewcy, kuśnierze, krawcy, ślusarze, kowale, słodownicy, bednarze, tkacze płótna, kapelusznicy i farbiarze. Do małych rzemiosł m.in.: garncarze, białoskórnicy, rymarze, paśnicy, stolarze, cyrulicy, kołodzieje i stelmachowie, siodlarze, odlewacze naczyń, konwisarze, powoźnicy, miecznicy, igielnicy, rękawicznicy, cieśle, murarze i piwowarzy. W XIV w. liczba warsztatów tkackich sięgnęła 230. Średniowieczni rękodzielnicy mieli miejsca pracy zorganizowane na swoich podwórkach. Większość warsztatów stała osobno poza zabudową mieszkalną.

Ze wzrostem liczby rzemieślników w mieście zaczęły powstawać korporacje cechowe. Formowały się one od końca XIII w., na co wskazuje informacja dotycząca sukienników. W 1307 r. wzmiankowany jest cech rzeźników.

Cechy były zrzeszeniami samodzielnych rzemieślników z jednego lub kilku pokrewnych zawodów. Ich celem było podnoszenie kwalifikacji zawodowych, obrona praw i interesów

członków oraz organizowanie samopomocy. Rzemieślnicy skupieni w bogatych cechach zapewniali także pomoc socjalną dla swoich członków, np. cech tkaczy posiadał własny szpital (św. Barbary). Cechy miały pod swą opieką własne kaplice w kościele parafialnym. Słodownicy i piwowarzy utrzymywali tam duchownego; corocznie przekazywali też jałmużnę dominikanom i franciszkanom. Cechy miały określone obowiązki względem obrony miasta. Najmłodszy członek zobowiązany był do stróżowania bram i wież murów miejskich. Każdy z cechów odpowiedzialny był za odcinek umocnień. Il. I.2. 5.

Organizacja korporacji rzemieślniczych oparta była w Głogowie na wzorach wrocławskich. Głogów był w sprawach spornych wyższą instancją dla cechów z księstwa. Sprawy sporne głogowskich cechów rozstrzygały odpowiednie instancje we Wrocławiu.

Kościół parafialny i szkoła

Kościół św. Mikołaja był ważną instytucją w średniowiecznym mieście, spełniającą nie tylko funkcje duszpasterskie. Miał on szczególne znaczenie dla mieszczan, jako ich duchowy przybytek, zwłaszcza jednak dla głogowskich cechów. Ufundowały one większość z ołtarzy (których kościół posiadał w XVI w. aż 34) i 5 kaplic. W kościele złożone były oryginalne przywileje cechowe, które jednak uległy zniszczeniu w licznych pożarach świątyni.

Od 1332 r. z inicjatywy zamożnych mieszczan przy kościele funkcjonowała szkoła parafialna - autonomiczna w stosunku do kolegiackiej (szerokim echem odbiła się na Śląsku "wojna o szkołę", którą głogowskie mieszczaństwo toczyło z kanonikami kolegiackimi przez z górą dwadzieścia lat, angażując najwyższe czynniki ówczesnego Kościoła). Obok szkoły kolegiackiej była ona jednym z głównych ośrodków życia intelektualnego, a jej wkład w szerzenie oświaty i upowszechnianie wiedzy był oczywisty. Umożliwiała ona start zdolnej młodzieży do kontynuowania nauki, a pozostałym godne zatrudnienia. Nie zachowały się jednak szczegółowe informacje o programie nauczania. Wiadomo, że miały w niej zastosowanie takie same podręczniki, jakie obowiązywały we wrocławskich szkołach św. Marii Magdaleny i św. Elżbiety (można było w nich nauczać czytania i pisania, religii, śpiewu oraz podstaw języka łacińskiego). Był to więc program *trivium*, ale po pewnym czasie został rozszerzony o gramatykę, logikę i naukę naturalną. Nie jest wykluczone, że pobierali w niej naukę Mikołaj z Głogowa i Jan z Głogowa (znani wykładowcy Uniwersytetu Jagiellońskiego) czy Mikołaj Melzer i Marek Scultetus (rektorzy Uniwersytetu w Lipsku w XV wieku). Dzięki rozwojowi szkolnictwa w mieście nastąpił także wzrost kultury prawnej (kancelaria miejska).

Red.

Pieczenie, herb i flaga

Materialne symbole (znaki), które reprezentują miasto i mają swój początek w średniowieczu to: pieczęcie, herb i flaga. Znajdują w nich odzwierciedlenie tradycje: czasów początku (przykład: patroni miasta) i historycznych przemian, jakim podlegały.

Pieczenie. Na pierwszej pieczęci miejskiej Głogowa (1292, 1310 przedstawiony jest strażnik stojący na murach między dwoma wieżami, w bramie śląski orzeł z półksiężycem na piersi. Zachowana na dokumencie z 1310 r., pieczęć wykazuje co najwyżej przeciętną jakość wykonania.

Następna pieczęć, wykonana zapewne jeszcze przed r. 1326, ukazuje zupełnie inny motyw i kunszt, il. I.2. 3. Króluje na niej ukoronowana Matka Boska z Dzieciątkiem siedząca pod baldachimem. Prawą rękę kieruje ona w stronę klęczącego św. Mikołaja – patrona fary miejskiej. Po jej lewej stronie wyryto 10 głów (symbolizują mieszczaństwo). Zamieszczona w otoku sentencja PRESVL EN ISTE PATER ET EGO GIBI SVM PIA MATER („Oto Ojciec, a ja jestem dla ciebie dobra matka“, w znaczeniu: święci przyjmują pod swoją opiekę gminę miejską) nawiązuje do wierszy zamieszczanych na pieczęciach miast włoskich i południowofrancuskich. Stąd wysnuto przypuszczenie, że wykonali ją artyści włoscy na służbie książąt głogowskich. Wielka pieczęć Głogowa, znana w tej formie do r. 1349, należy do najpiękniejszych na Śląsku. Odtąd Matka Boska zajmuje trwale miejsce na średniowiecznych pieczęciach Głogowa, jako główna patronka miasta (również na małej

pieczęci, 1342 i 1346. 1491-1504). Świętego Mikołaja natomiast spotykamy na pieczęciach ławników (1331, 1483 i 1490). Pieczęcie sądowe zadowalały się wizerunkiem śląskiego orła.

W roku 1490 król Maciej Korwin nadał miastu całkiem nowy motyw pieczęci i herb: królewskiego kruka na gałęzi, co okazało się jednak epizodem. Zygmunt Jagiellończyk przywrócił w 1504 r. poprzednią pieczęć w wersji z 1485 r.: Matka Boska w płomienistej glorii siedząca z Dzieciątkiem pod baldachimem, wraz ze znajdującymi się po bokach tarczami - jedną z orłem śląskim, drugą z literą G.

Herb. Właśnie literę G. można uznać za pierwszy herb Głogowa (tzw. mały herb). Odnajdujemy ją ujętą w tarczę na wielkiej pieczęci Głogowa z 1485 roku. Król Maciej Korwin nadał miastu w 1490 r. pełny herb: na tarczy niebieskiej czarny kruk na srebrnej gałęzi, do tego różnobarwne zwieńczenie: hełm z „rozwianymi“ kwiatami. Po roku 1504 powrócono do litery G. Dowodem na to jest umieszczony w nowym ratuszu, zbudowanym w latach 30. XIX w., relief, pozwalający się ostrożnie datować na przełom XVI/XVII w., il. II. Historia. 1. W 1. połowie XVII w. (na barwnym wyobrażeniu herbu na ścianie sali w dawnym, zburzonym w XIX w. ratuszu znajdowała się data 1649) pojawił się dekoracyjny, trójbarwny, herb czwórpolowy. Stanowił on kompilację tradycyjnych już wówczas motywów; nowym elementem była głowa byka – godło herbowe starosty księstwa głogowskiego Hansa von Loos. Herb ten używany jest obecnie (zatwierdzony w 1990 r.). Il. II. Historia. 2.

Flaga. Pierwsza wiadomość znajduje się w wydanym miastu przez króla Macieja Korwina „piśmie herbowym“ z 1490 r. Pisz tam, że motyw herbu jest równoczesny z motywem flagi (co było normą w średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym). Należy przyjąć, że w od r. 1504 do 1. połowy XVII w. flaga miasta posiadała motyw(y) pieczęci, lub jedynie herbową literę G. Następnie – co wymaga zbadania – odniesienia do herbu cztrapolowego. Dopiero od koniec XIX w. ustanowiono trzykolorową flagę - od kolorów herbu: czerwonego, niebieskiego, żółtego.

Antoni Bok

Literatura

- Chutkowski J., Dymytryszyn J., *Herby Głogowa i księstwa głogowskiego*, Głogów 1992, II wyd. 1993
Czerner R. i Lasota Cz., *Ratusz i urzędzenia handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994
Drabina J., *Życie codzienne w miastach śląskich*, Wrocław 1998
Drabina J., *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987
Fabiański W., *Dawne pieczęcie na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1980
Głogów 750 lecie nadania praw miejskich. Glogau Verleihung des Stadtrechts vor 750 Jahren, [referaty z konferencji], Głogów 2003
Haisig M., *Herb miasta Głogowa - jego geneza i symbolika*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970
Kastner K., *Die Glogauer Stadtpfarrkirche zum Hl. Nikolaus*, Breslau 1922 (nowe wydanie: Hildesheim 1961)
Kiersnowski R., *Życie codzienne na Śląsku w wiekach średnich*, Warszawa 1977
Kozaczewski T. *Głogów - miasto średniowieczne*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury”, T. XVII
Kozaczewski T. *Głogów średniowieczny do końca XIII wieku. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006
Kutzner M., *Głogów*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, Zielona Góra 1970
Schmilewski U., *Siegel, Wappen und Fahnen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*.

EZG: Chutkowski J., *Herb Głogowa* (10); Dymytryszyn J., *Bractwa strzeleckie* (51/52); Herman J., *Pieczęcie miejskie* (35), *Sukiennicy* (11), *Temida średniowieczna* (23, 24); Jankowski J., *Rozruchy i tumulty miejskie* (31), *Apteki w średniowiecznym Głogowie* (14), *Prawa i przywileje miejskie* (46); Łachowski P., *Młyny pływające* (56); Rokaszewicz R., *Nowe Miasto* (55), *Przedmieście Polskie* (50), *Przedmieście Szpitalne* (51/52), *Przedmieście Brzostowskie* (51/52).

3. Urbanistyka i architektura: zamek, system obwarowań

Zamek

W połowie XIII w., po utworzeniu księstwa książę Konrad I rozpoczął budowę zamku. Zlokalizował go na lewym brzegu Odry, w północno-zachodnim narożniku miasta, w pobliżu przeprawy przez rzekę. Być może w tym miejscu jeszcze w momencie istnienia tu osady targowej była jakaś warownia służąca obronie lewobrzeżnej osady (T. Kozaczewski. *Głogów średniowieczny...*, s. 166. zakłada, że zamek mógł powstać w ostatnich latach panowania Henryka I Brodatego). Takie usytuowanie zamku nie było więc przypadkowe. Dodatkowo lokalizacja podkreślała zależność miasta od księcia. Jest to schemat spotykany w wielu miastach. Początkowo zamek był budowlą drewnianą z murowaną cylindryczną wieżą, która zachowała się do dzisiejszych czasów. Wejście do niej znajdowało się kilka metrów nad poziomem dziedzińca. Można było się do niej dostać z poziomu murów – wałów okalających zamek. Jej dolna część przeznaczona była na więzienie, natomiast pozostała służyła do obrony. Pomieszczenia w górnej części przeznaczone były dla załogi i do przechowywania amunicji. Zwieńczenie wieży stanowił krenelaż. Wieża była tak skonstruowana, by spełniała rolę miejsca ostatecznej obrony.

Następca Konrada I, Henryk III, przebudował zamek, włączając go w system murów obronnych. Przebudowa, a właściwie budowa nowego obiektu, spowodowana była pożarem miasta, który miał miejsce w 1291 r. i strawił drewnianą część warowni. Całość nowego kompleksu zamkowego przyjęła swym zarysem formę zbliżoną do dzisiejszej. Na planie prostokąta zabudowano murowanymi budynkami trzy narożniki. Całość okalały mury o grubości 2,4 m. W ten sposób powstał obszerny dziedziniec, na którym najprawdopodobniej znajdowały się także budowle pomocnicze. W budynkach narożnych mieściły się m.in. reprezentacyjne pomieszczenia księcia, izby mieszkalne, pomieszczenia gospodarcze, a także być może kaplica zamkowa. Ponieważ Henryk III był dobrym gospodarzem oraz pretendentem do korony polskiej, zapewne jego siedziba prezentowała się godnie.

Mniej dbali o zamek jego późniejsi rezydenci, którymi byli następcy Henryka, a po podziale miasta na część królewską i książęcą, namiestnicy królewskiej części księstwa; w latach 1384-1480 zamek zajmowali książęta cieszyńscy. Dotychczasowe badania nie ujawniły prac budowlanych lub elementów wystroju z późnego okresu piastowskiego. Zimą 1488/89 zamek doznał zniszczeń podczas oblężenia przez wojska króla Węgier Macieja Korwina. Po osiedleniu się na zamku Zygmunta Jagiellończyka przystąpiono do wielu napraw, gdyż w niektórych miejscach stan obiektu był bliski ruinie.

II. I.3. 2-4

Mury miejskie

W początkowym okresie powstawania miasta jego obszar otoczony był palisadą i umocnieniami drewniano-ziemnymi. Udowodniono to na podstawie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1963–65 przez Tadeusza Kozaczewskiego. Odkryto wówczas przy południowo-zachodnim odcinku murów wcześniejsze założenie obronne – fosę i wkop pod palisadę. Zachowane były drewniane belki stanowiące jej pozostałość.

Mury miejskie powstały pod koniec XIII wieku. Pierwsza wzmianka o nich pochodzi z 1290 r. jako o istniejących. Ich metrykę potwierdza wendyjski układ cegieł, z jakich zostały zbudowane. Grubość murów wynosiła 1 m, ich korona zaopatrzona była w blanki o wysokości 1,2 m oraz hurdycje – drewniane konstrukcje zapewniające komunikację. Najbardziej zagrożone odcinki wzmocnione zostały basztami. Początkowo było ich 17 oraz dodatkowo 9 wież. Za murami znajdowała się fosa, która wzmiankowana jest w 1307 roku.

Do opieki nad stanem murów miejskich wyznaczono cechy. Każdy cech był odpowiedzialny za wyznaczony odcinek. Najmłodszy rzemieślnicy zobowiązani byli do stróżowania bram i wież. Przykładowo rzeźnicy trzymali straż na Bramie Szpitalnej, piekarze na Bramie Polskiej, szewcy i garbarze przy Furcie Młyńskiej, kowale na wieży wartowniczej przy kościele św. Mikołaja, krawcy na odcinku przy ul. Bożego Ciała, sukiennicy i tkacze wełny u klarysek, a kramarze i kuśnierze na dworze biskupim. Gmina miejska prowadziła systematyczne remonty murów i ich rozbudowę (źródła wspominają większe prace w latach 1404, 1480, 1505).

Najsłabszym punktem systemu murów były bramy miejskie, stąd posiadały silne ufortyfikowania, il. I.3. **6-10**. Wzmacniano je przedbramiem, wieżami, niektóre barbakanami. Głogów posiadał cztery bramy: Odrzańską, która prowadziła na most łączący miasto z Ostrowem Tumskim, a dalej na Poznań, Polską (od wschodu), Szpitalną (od południa) oraz Brzostowską (od zachodu). Dodatkowo komunikacja odbywała się także przy pomocy pięciu furt (Dominikanów, Młyńska, furta za klasztorem klarysek, Bożego Ciała, św. Jana).

W XV wieku miasto otoczono dodatkowym pasem murów obronnych, za wyjątkiem zachodniego odcinka przy zamku. Drugi pas nie posiadał już baszt, a basteje, w liczbie 14, przystosowane do ostrzału artyleryjskiego. Potwierdza to informacja z początku XV w. o powstaniu na południe od kościoła św. Mikołaja bastei zwanej „wighausem” (rozebrana w 1910 r.), stanowiącej istotny element obrony artyleryjskiej przedmurza i fosy, il. I.3. **11**. Była ona najprawdopodobniej pierwszą tego rodzaju budowlą fortyfikacyjną na Śląsku. Wraz z rozwojem broni palnej, przed murami powstały szańce ziemne chroniące miasto przed ostrzałem artyleryjskim. Przy bramie Brzostowskiej, Polskiej i Szpitalnej wybudowane zostały solidne wieże obronne, a Brama Odrzańska, strzegąca przeprawy przez rzekę, łączyła się z zamkiem przy pomocy ganku (przejścia). Dodatkowo Brama Polska posiadała barbakan.

Całość średniowiecznych budowli obronnych musiała wyglądać okazale, skoro w 1514 r. Bartłomiej Stein pisał o Głogowie: „[...] położony korzystnie nad Odrą. Posiada zamek książęcy, który obecnie jest siedzibą zarządcy królewskiego. Jest drugim po Wrocławiu miastem na Śląsku, które ma tak wspaniałe mury obronne [...]”. Il. I.3. **1, 5**

Widoczne obecnie w panoramie Starego Miasta fragmenty odcinków średniowiecznych murów obronnych są głównie ich rekonstrukcją, kryjąca w sobie relikty oryginalnych detali. Dotrwały do naszych czasów głównie dzięki temu, że wkomponowane były w przyległe do nich budynki. We wspomnianych odcinkach ocalały także relikty trzech baszt. Dwie z nich są zrekonstruowane.

Rafał Rokaszewicz

Literatura

- Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003
Chutkowski J., *Wędrowki po dawnym Głogowie*, Głogów 1997
Dymytryszyn J., *Zamek w Głogowie*, w: *Zamek w Głogowie. 30 lat głogowskiego muzeum*, Głogów 1997
Kozaczewski T., *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo architektura*, Głogów 2006
Kozaczewski T., *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych w Głogowie w latach 1963–1965*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970
Kutzner M., *Głogów, w: Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą*, t. II. Praca zbiorowa pod redakcją Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego. Zielona Góra 1970
Włodarczyk U., *Zamek w Głogowie*, Wrocław 1988.

EZG: Dymytryszyn J., *Mury obronne* (1), *Bramy miejskie* (45), *Wieża zamku głogowskiego* (16).

4. Architektura: ratusz i urządzenia handlowe na rynku

Powstawanie głogowskiego ratusza było procesem długotrwałym, a zabudowa bloku śródrynkowego ewoluowała w kolejnych okresach historycznych. Pierwszym obiektem murowanym, który powstał na rynku była wieża ratuszowa. Określenie czasu jej powstania jest możliwe dzięki badaniom archeologicznym. Najniższy poziom wieży został wybrukowany, ponieważ miejsce to prawdopodobnie służyło jako więzienie. Materiałem użytym do budowy były polne kamienie oraz cegła. W zachowanych fragmentach muru widoczny jest charakterystyczny układ cegieł, tzw. dwuwozówkowy, inaczej: „wętek wendyjski (widok cegieł: bok krótki - długi - długi - krótki; il. I.4: 1, 2). Także inne budowle wczesnogotyckie w Głogowie posiadały taki układ cegieł. Czas ich powstania jest potwierdzony źródłowo: mury miejskie, wczesnogotycka budowla kościoła św. Mikołaja - lata 1291-1309, kościół klarysek (św. Krzyża) - około 1307 roku. Dzięki temu budowę murowanej wieży głogowskiego ratusza ustalono na schyłek XIII i początek XIV wieku.

Archeolodzy podczas badań odsłanili relikty murowanego ratusza. Ustalono, że była to budowla dwuskrzydłowa. Pierwsze skrzydło zachodnie wzniesiono przy południowym boku wieży. Datowanie tej budowli podawane jest w przybliżeniu. Miasto wykupiło od księcia wójtostwo w 1331 r., natomiast źródłowa wzmianka o ratuszu pochodzi z 1349 roku. Porównując analogiczne sytuacje w innych miastach śląskich przyjęto, że skrzydło zachodnie, czyli pierwszy właściwy ratusz, wzniesiono po roku 1325.

Skrzydło południowe powstało znacznie później. Część wschodnia obiektu była jednocześnie ścianą przejścia przez blok śródrynkowy (zachowane do dziś, il. I.4. 3). Przyjmuje się, że południowe skrzydło wybudowano dopiero pod koniec wieku XV, ponieważ od 1360 r. trwał podział miasta na część królewską i książęcą (przez 120 lat).

Obok ratusza w rynku powstawało wiele obiektów o przeznaczeniu handlowym. Charakterystyczny, dwuskrzydłowy układ (duża litera L) głogowskiego ratusza, uwarunkowany był istniejącą już zabudową handlową, co jest potwierdzone źródłowo. Na podstawie badań archeologicznych ustalono, że pod koniec XIV w. w północnej części rynku znajdowały się ławy chlebowe oraz obiekty należące do sukienników (sukiennice). Ławy szewskie i mięsne znajdowały się we wschodniej części rynku (tren zajmowany od 1800 r. przez teatr). Natomiast kramy bogate umiejscowione były na południowy-wschód od pierwszego skrzydła ratusza (il. I.4. 4). Częściowo zostały one zburzone pod koniec XV w. w związku z budową południowego skrzydła ratusza. Zabudowania handlowe w rynku były wznoszone indywidualnie, więc ich bryły i formy architektoniczne, a także materiały budowlane, nie były jednorodne.

Średniowieczny okres kształtowania się zabudowy rynku zamyka budowa tzw. smatruza (*Schmetterhaus*). To potężna hala targowa, nakryta jednym dachem, która nie posiadała wewnętrznych podziałów na poszczególne kramy. Głogowski smatruz przylegał od wschodu do południowego skrzydła ratusza (zachowując przejście śródrynkowe) i zajmował miejsce po wyburzonych kramach bogatych. Solidne piwnice tego budynku przetrwały do dziś. Posiadał dwa piętra. Wewnątrz urządzono ławy szewskie, inne drobne stanowiska dla handlujących oraz miejsca magazynowe*. Rekonstrukcja ówczesnego stanu zabudowy bloku śródrynkowego - il. I.4. 5. Budowa pod koniec XV w. nowego skrzydła ratusza oraz okazałego smatruza w Głogowie, świadczy o znacznych możliwościach ekonomicznych ówczesnych mieszczan.

*Wg J. Blaschke, smatruz był w posiadaniu tkaczy, którzy wystawiali tu na sprzedaż swoje towary. (*Red.*)

Marcin Burczik

Literatura, zob. III.2 (s. 58)

5. Architektura: kościoły i klasztory

Kościół farny św. Mikołaja

Kościół św. Mikołaja był największym kościołem średniowiecznego Głogowa, il. I. 5. **1**. Posiadał ogromne znaczenie dla społeczności miejskiej. Wielokrotnie trawiony pożarami (w samym XV w. trzy razy - w latach 1420, 1473 i 1489), tak wówczas jak i później zawsze był zawsze odbudowywany.

Badania archeologiczne dowodzą, że już w latach 1230-40 wybudowano świątynię późnoromańską. Została ona wzniesiona jako 3-nawowa bazylika na planie podłużnym. W pierwszej kolejności powstało prezbiterium wraz z przegrodą z łuku tęczowego, a następnie korpus nawowy, począwszy od ścian naw bocznych oraz absyd. Nawę boczną północną (o szerokości 4 m) zamknięto od wschodu półkolistą absydą, a nawę południową absydą - wewnątrz półkolistą, na zewnątrz wieloboczną, o szerokości 4,5 m. Łącznie długość naw wynosiła 24 m (w tym szerokość nawy głównej i prezbiterium 8,3 m). Po pożarze miasta w 1291 r. świątynię odbudowano już w stylu gotyckim. Wzniesiono wydłużone gotyckie prezbiterium, zamknięte wielobocznie. Dobudowano również trzy pary filarów wielobocznych. Wnętrze świątyni przykryto sklepieniem żebrowym. W miejsce absyd naw bocznych powstały prostokątne kaplice. Od zachodu wybudowano wieżę z bocznymi aneksami, stanowiącymi przedłużenie naw bocznych, fragment - il. I.Kultura. **3**, a u jej podstawy gotycki portal (il. I.5. **2**, w jego małej wnęcie znajduje się popiersie patrona kościoła – św. Mikołaja). Tympanon – zob. il. I.Kultura. **4**.

Późniejsze dzieje kościoła. Po pożarach w 1615 i 1642 r., wnętrze świątyni otrzymało wystrój barokowy. W 1670 r. powstała w kaplica loretańska. W 1758 r. nastąpił kolejny wielki pożar. Odbudowa, połączona z likwidacją niektórych kaplic, rozpoczęła się dopiero w 1773 roku. Kościół został zniszczony w 1945 r. i odtąd pozostaje ruiną, poddawaną okresowo pracom zabezpieczającym. Zachowany obiekt stanowią częściowo zniszczone gotycki korpus z murami obwodowymi i wieża. Wewnątrz zachowały się część gotyckich i barokowych sklepień, północna arkada międzynawowa i kaplica loretańska. W latach 50. XX wieku zdemontowano i wywieziono większość płyt nagrobnych z kościoła. Niektóre po zabezpieczeniu trafiły do głogowskiego muzeum, il. I. Kultura. **1**.

Kościół św. Piotra

Świątynia powstała zapewne pod koniec XII stulecia lub na początku następnego, jako romańska 3-nawowa bazylika ceglana o wymiarach zewnętrznych 25 x 18 m. Nawa główna przedłużona była o wydzielone prezbiterium zamknięte absydą, nawy boczne zamykały również absydy. Świątynia pełniła rolę kościoła parafialnego lewobrzeżnej części Głogowa - osady targowej położonej w jego sąsiedztwie (po likwidacji kościoła grodowego św. Bartłomieja na Ostrowie Tumskim przeniesiono parafię na lewy brzeg Odry i związano ją z osadą targową). Funkcjonuje również pogląd, że to przy kościele św. Piotra mieściła się kapituła kolegiacka do czasu przeniesienia jej na wyspę. Po prawdopodobnej lokacji miasta około 1230 r. i przeniesieniu tam mieszkańców, kościół św. Piotra utracił znaczenie (jego funkcje przejął nowo wybudowany kościół św. Mikołaja w obrębie miasta lokacyjnego). Biskup wrocławski Tomasz I przekazał kościół św. Piotra dominikanom (dokument z 1258 r.). Wówczas też książę Konrad darował im plac pod klasztor na północ od świątyni.

Dominikanie dokonali pierwszej przebudowy kościoła (przedłużone prezbiterium, likwidacja absyd). Wygląd XIII-wiecznego klasztoru nie jest znany. Kolejna przebudowa kościoła, dokonana jeszcze w średniowieczu, (R. Żerelik, *Głogów Monografia miasta: lata 1291-1309*) nadała świątyni charakter gotycki. Jej korpus nawowy znacznie wydłużono i poszerzono, a romańskie mury rozebrano. Il. I.5. **3**. W XV w. w skład dużego kompleksu klasztorowego wchodziły także dom opata, szkoła, szpital zakonny i dom beginek. Il. I.5. **4**.

Późniejsze dzieje kościoła i klasztoru. Użytkujący kościół dominikanie wielokrotnie zmuszani byli do jego opuszczenia. W 1789 r. kościół spłonął. Po sekularyzacji zakonu (1810) w kościele urządzono zbrojownię. Pożary w 1827 (zawałała się wieża) i 1853 r. położyły kres budowli. Obiekty klasztorne zakupił w połowie XIX w. magistrat. Na ich miejscu wybudowano następnie okazałe siedziby firm: wydawnictwa Flemminga i handlu hurtowego win Baucha.

W latach 1963-65, podczas prac architektoniczno-archeologicznych, kierowanych przez Tadeusza Kozaczewskiego, odkryto pozostałości kościoła. Po ich przebadaniu nadbudowano i wyeksponowano wśród zieleni fundamenty 3 półkolistych absyd z pierwotnego założenia oraz prezbiterium ze zrealizowanej przez dominikanów przebudowy w połowie XIII wieku. Elementy te są również obecnie czytelne w odsłoniętym w tym miejscu 11 listopada 2006 r. architektonicznym pomniku poświęcony papieżowi Janowi Pawłowi II („Biblioteka Świętego Pielgrzyma”, według koncepcji prof. Eugeniusza Józefowskiego).

Kościół pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa

Pierwszą wzmiankę historyczną o klasztorze franciszkanów stanowi dokument księcia Konrada I z 15 IV 1257 r., w którym odnotowano fakt wystawienia go w tutejszym klasztorze. Do tego czasu wybudowano budynek klasztorny i przynajmniej prezbiterium kościoła, który otrzymał wezwanie św. Stanisława Biskupa.

Ukończony kościół posiadał rzadki asymetryczny układ, na który składało się prostokątne prezbiterium oraz 2-nawowy korpus. Prezbiterium, o wymiarach wewnętrznych 19,7 x 8,8 m, nakryte było 2-prześłowym sklepieniem żebrowym. Jako część kościoła przeznaczona dla zakonników, oddzielała je od części dla wiernych ściana z otworem drzwiowym. Na przedłużeniu prezbiterium znajdowała się czteroprześłowa nawa główna (o wymiarach wewnętrznych 22,5 x 11,45 m). Nie posiadała ona sklepień, a jedynie strop. Od południa na całej długości przybudowano do niej następnie oddzieloną arkadami nawę boczną (R. Żerelik, *Głogów Monografia miasta: w XV w.*). Była ona węższa (4,6 m) i niższa, miała sklepienia krzyżowe. We jej wschodniej części usytuowana była kaplica maryjna. W późnym średniowieczu dobudowano wzdłuż północnej ściany kaplice, a od południowej strony wieżę, u dołu kwadratową, nadbudowaną o ośmiobok i nakrytą hełmem mansardowym.

Do północnej ściany prezbiterium przylegał budynek klasztorny. Klasztor rozbudowany został w XIV i (zwłaszcza) XV w. o kolejne skrzydła, które utworzyły regularny czworobok. W kompleksie znajdowały się także szkoła, plebania, dom wikariuszy i mansjonarzy. Il. I.5.5.

Późniejsze dzieje kościoła i klasztoru. W 1533 r. głogowscy franciszkanie przeszli na stronę reformacji. Klasztor i kościół objęli franciszkanie-obszernicy (bernardyni). Jednak po r. 1569, wraz ze śmiercią ostatniego zakonnika i ten konwent zakończył egzystencję. Władze prowincji franciszkańskiej przekazały klasztor radzie miejskiej Głogowa, z zastrzeżeniem powrotu zakonników. Powrócili oni do Głogowa i ponownie objęli kościół i klasztor w 1640 roku. Zastali go prawdopodobnie w stanie wielkiego zniszczenia; jeszcze w 1653 r. prowadzono prace budowlane. Nie były to ostatnie inwestycje, zważywszy, że po wojnie trzydziestoletniej nastąpiła odnowa życia zakonnego i wrosło znaczenie klasztoru, m.in. jako miejsca posługi duchowej i pochowku starostów habsburskich. Starosta Johann B. von Herberstein ufundował przy kościele okazałą kaplicę (zob. Il.5, il. 4).

Kościół służył franciszkanom do sekularyzacji w 1810 roku. Państwo przekazało go władzom wojskowym, które urządziły w nim w 1826 r. zbrojownię. Wyposażenie kościoła przeniesiono do okolicznych świątyń (m.in. w kościele św. Wawrzyńca w Brzostowie znajdują się dwa boczne ołtarze). Budynek stopniowo niszczał. Budynki klasztorne już wcześniej przeszły w posiadanie browaru. Majątek ruchomy sprzedał na licytacji syndyk miejski, biblioteka klasztorna została włączona do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W latach 30. XX w. kościół stał pusty. Wcześniej w kaplicy Herbersteina urządzono składnicę muzealną (w 1929 r. przeniesiono do niej gotyckie rzeźby z dawnej Bramy Odrzańskiej).

Zniszczony w 1945 r. kościół (pozostały tylko mury naw oraz częściowo prezbiterium), wiosną 1963 r. został rozebrany. Nastąpiło to przed zaplanowanymi badaniami archeologiczno-

architektonicznymi (wcześniej wykonane zostały pomiary). W tej sytuacji przeprowadzono badania sondazowe pozostałości znajdujących się poniżej poziomu terenu.

Kościół p.w. Świętego Krzyża

Kościół Świętego Krzyża był częścią kompleksu klasztornej klarysek, które do Głogowa sprowadził książę Henryk III (akt fundacyjny z 1307 r.). Nie wiadomo jak dokładnie wyglądała pierwotna świątynia. Badania archeologiczno-architektoniczne wykazały, że była to jednonawowa budowla, czteroprzęsłowa, wzniesiona na planie prostokąta o wymiarach zewnętrznych 27 x 13,1 m. Obiekt wybudowany został z kamienia polnego (fundamenty) i cegły. Całość nakryta była dwuspadowym dachem. W średniowieczu stopniowo dokonano przebudowy kościoła: w południowo-zachodnim narożniku budowli wybudowano wieżę, przebudowano sklepienia, opierając je na 12 filarach.

Klasztor klarysek został wzniesiony równocześnie z kościołem. Przylegał do północnej ściany świątyni, na rozpiętość dwóch środkowych przęseł. Il. I.5. 6.

Późniejsze dzieje kościoła i klasztoru. Kolejne przebudowy kościoła nastąpiły w okresie renesansu o czym świadczą szczyty zdobione pilastrami, widoczne na rycinach z XIX i XX wieku. Podczas wojny trzydziestoletniej w 1642 r. kościół splądrowali Szwedzi i zamienili na zbrojownię. Po sekularyzacji (1810) klasztor zaadaptowano w 1818 r. na koszary artylerii (Michaeliskaserne). Na cele militarne przeznaczono także kościół organizując w nim zbrojownię (wcześniej, w 1813 r., została rozebrana wieża). Jego stan techniczny pogarszał się. W latach 30. XX w. budynek (z przebudowanym wnętrzem) należał do Urzędu Finansowego. Podczas oblężenia miasta w 1945 r. kościół podzielił losy innych obiektów. Jako ruina przetrwał do lat 60. po czym został rozebrany.

Kolegiata Najświętszej Marii Panny

Kolegiata Najświętszej Marii Panny zaliczana jest do najbardziej monumentalnych zabytków Dolnego Śląska. Z wyjątkiem obecnej wieży jest obiektem średniowiecznym, il. I.5. 7, 8.

Pierwotna budowla wzniesiona została w 1. połowie XIII stulecia, w stylu romańskim. (We wschodniej części wykorzystano fundamenty wcześniejszego założenia, również romańskiego, które jednak w świetle badań archeologicznych nie zostało ukończony; na planie – I założenie). Była to świątynia trójnawowa, orientowana, z prezbiterium zbudowanym na kwadracie, zamkniętym pięcioboczną absydą oraz z wieżą od zachodu. Nawy rozdzielały dwa rzędy ośmiobocznych filarów. Od południa i północy do prezbiterium przylegały symetrycznie: odpowiednio kaplica i zakrystia. Kościół wzniesiony z został z cegły z użyciem piaskowca w detalach architektonicznych.

Z części naziemnej kolegiaty romańskiej zachowały się mury podłużne prezbiterium, z oknami, zarysem sklepień i półfilarami łuku tęczowego. Na południowej ścianie prezbiterium zachował się kończący ją fryz nałęczkowy (arkadkowy), il. I.5. 8. Z apsydy, oprócz fragmentów podstaw w narożach, widoczne są wtopione w późniejsze ściany prezbiterium przewiązki talerzowe słupek (słuszki znajdowały się w miejscach styku boków apsydy). We wnętrzu korpusu kościoła z tamtego okresu pochodzą dolne partie ocalałych filarów. Zastosowanie filarów ośmiobocznych dowodzi, że ta część kościoła wzniesiona została później – około połowy XIII wieku. W powyższym opisie nie uwzględniono zachowanych z XIII-wiecznej kolegiaty partii fundamentowych.

Romański łuk tęczy z dwoma półfilarami jest najcenniejszym fragmentem architektonicznym kolegiaty. Półfilary (północny i południowy) są stosunkowo dobrze zachowane do pełnej wysokości. Każdy półfilar składa się z dwóch elementów: półkolistego (wtopiona w półfilar półkolumna) i prostokątnego. Podstawę tworzy baza o formie attyckiej, zwieńczenie - kielichowe głowice z motywami roślinnymi, nakryte profilowanym abakusem, il. I.Kultura. 2. Od strony

prezbiterium strefa głowic i bazy półfilara obejmowała lizeny i służki, zaś od strony korpusy kończyła się na ścianach nawy głównej.

Pokrewne głogowskim półfilary kamienne występują w innych kościołach dolnośląskich (Środa Śląska, Złotoryja, kaplica zamkowa w Legnicy). Datowane są one na pierwszą tercję XIII wieku.

Obecna budowla pochodzi z lat 1413-66*. Świątynia zbudowana została z cegły; w nowej budowlu wykorzystano elementy romańskie. Kościół jest obiektem gotyckim, trójnawowym, halowym, z długim, zamkniętym poligonalnie trójprzęsłowym prezbiterium. Pięcioprzęsłowa nawa główna otrzymała sklepienie gwiaździste, nawy boczne – krzyżowe (sklepienie prezbiterium pochodzi z okresu późniejszego). Mury korpusu nawowego i prezbiterium oraz 2 aneksów są tej samej wysokości, zaś kaplice usytuowane wzdłuż korpusu są niższe. Węzłowe punkty prezbiterium, kaplica i zakrystia otrzymały przypory, ściany korpusu nawowego – przypory schodkowe. Do wnętrza kolegiaty prowadzą 3 wejścia: od północy, zachodu i południa. Nie wiadomo, czy wybudowano nową wieżę, czy też zaadoptowano romańską.

* Tak przyjmuje większość historyków, najczęściej w oparciu o zapis w *Annales Glogoviensis* z ok. 1483 r. o początku budowy w 1413 roku. T. Kozaczewski na podstawie badań archeologiczno–architektonicznych datuje główną fazę budowy założenia gotyckiego na około 1335-1345 (prezbiterium) i 1345–1401 (korpus nawowy z kaplicami). Rozstrzygający o dacie zakończenia byłby tu odnaleziony zwornik z wrytym na otoku napisem, w tłumaczeniu: „Anno Domini 1401, poświęcono na św. Jana”.

Późniejsze dzieje kościoła, zob. II. 3.

Kaplica św. Anny

Na Ostrowie Tumskim po zachodniej stronie kolegiaty Najświętszej Marii Panny usytuowana była kaplica św. Anny, il. I.5. 9. Wzniesiono ją w 1435 r., jako oratorium przykolegiackiego cmentarza. Najstarsze wzmianki o niej pochodzą z 1441 roku. Poważnie zniszczona została podczas zdobywania miasta przez Węgrów w 1488 roku. W 8 lat po spaleniu została odbudowana. Od okresu wojny siedmioletniej (1756-63) służyła za magazyn wojskowy. W czerwcu 1872 r. biskup Heinrich Förster na własny koszt przystosował ją na cele szkoły parafii kolegiackiej. Na początku XX stulecia kaplicę wykorzystywano jako magazyn urządzeń kościelnych. W trakcie oblężenia miasta w 1945 r. uległa zniszczeniu i do 1972 r. pozostawała w ruinie. Następnie jej pozostałości zostały rozebrane.

Kaplica św. Anny była niewielkim ceglanyim obiektem w stylu gotyckim. Wzniesiona została na planie prostokąta z zamkniętą od wschodu wieloboczną absydą (trzy boki ośmiokąta). Dłuższą osią była skierowana z północnego zachodu na południowy wschód. Jej korpus nakryty był wysokim, 2-spadowym dachem, na którym przy zachodnim szczycie ulokowano ozdobną sygnaturkę. Wnętrze świątyni nakryto prawdopodobnie sklepieniem, czego dowodziła duża liczba przypór zewnętrznych (13). Na przemian z przyporami, wokół budowli znajdowały się ostrołukowe, wysokie okna. Wejścia do kaplicy umieszczone były w północnej i południowej ścianie. Godna uwagi pod względem architektonicznym była zachodnia fasada, której szczyt zdobiony był blendami. Poniżej szczytu znajdowała się galeria z siedmioma ślepymi oknami (prostokątne i ostrołukowe).

Robert M. Górniak

Pozostałe kościoły i kaplice w średniowieczu (nieistniejące)

Kościół św. Jerzego. Według tradycji pierwotnie na Ostrowie Tumskim, w pobliżu mostu odrzańskiego przy Kamiennej Drodze stała stara kaplica pod wezwaniem św. Jerzego, jednak wielokrotnie była zalewana w czasie powodzi i z polecenia biskupa Nankera przeniesiono ją w inne miejsce. W dawnym miejscu książę Henryk VII za łupy wojenne, jakie zdobył w 1383 r. na oddziałach polskich w bitwie pod Wietszycami wzniósł niewielki kościół św. Jerzego.

Kościół pod wezwaniem patrona rycerzy był budowlą 2-nawową, 3-przęsłową, zbudowaną z kamienia, zwieńczoną wysokim dachem. Posiadał okrągłą wieżę od wschodu, która ze względu na położenie przy moście na Odrze miała znaczenie obronne. Kościół uległ zniszczeniu podczas pożaru miasta w 1488 r. ale w niedługim czasie został odbudowany. Ponownie zniszczony w 1741 r. w czasie oblężenia Głogowa przez Prusaków, odbudowany została dwa lata później. Podczas wojny siedmioletniej (1756-63) zamieniono go na skład soli. Mury kościoła i dolnej części wieży zachowały się do początku XX wieku. Pozostałości te rozebrano podczas budowy mostu przez Odrę w 1917 roku.

Kościół Bożego Ciała znajdował się w sąsiedztwie późniejszego kompleksu jezuickiego. Wzmiankowany został w r. 1403, jako fundacja mieszczan i książąt (w części książęcej). Budowla, z początku prowizoryczna, rozbudowana została w 1420 r. i spełniała być może rolę kaplicy zamkowej (zob. I.8). Podczas wojny o Głogów w 1488 r. została spalona. W 1542 r. leżący w gruzach kościół cesarz Ferdynand I przekazał miastu na zbrojownię. Równocześnie zezwolił mieszczanom (i wspomógł?) wybudowanie na Przedmieściu Brzostowskim kościoła pod tym samym wezwaniem. Został zlikwidowany wraz z przedmieściem podczas wojny trzydziestoletniej.

Kościół św. Ducha przy klasztorze i szpitalu zakonu Świętego Ducha na Przedmieściu Szpitalnym (naprzeciw Bramy Szpitalnej) powstał w XIV wieku. Podczas wojny o Głogów w 1488 r. został spalony, następnie odbudowany. Likwidujący się konwent sprzedał w 1527 r. kościół i szpital miastu. Przy nim znajdował się cmentarz dla ubogich. Cały obiekt został zlikwidowany wraz z przedmieściem w czasie wojny trzydziestoletniej.

Kaplica św. Jana na Przedmieściu Szpitalnym, w otoczeniu cmentarza, wymieniona jest w 1410 roku. Podczas wojny o Głogów w 1488 r. spalona, została odbudowana. W XVI w. cmentarz przeznaczony był dla zmarłych obydwu wyznań. Obok znajdował się szpital (= przytułek) dla sierot. Obiekty spotkał ten sam los co kościół św. Ducha.

Kościół św. Barbary na Przedmieściu Polskim, z cmentarzem, ufundowany pod koniec XV w. przez tkaczy, którzy wybudowali również szpital pod tym samym wezwaniem. Podczas wojny o Głogów w 1488 r. został spalony (ponownie w czasie wielkiego pożaru w 1615 r.). Jako jedyny z przedmiejskich kościołów ocalał z likwidacji przedmieść podczas wojny trzydziestoletniej. Ostatecznie rozebrany został w grudniu 1740 roku. Wtedy też zlikwidowano tutejszy cmentarz.

Kaplica św. Mikołaja wzniesiona została po r. 1488, według legendy - na pamiątkę cudownego ocalenia z Wieży Głodowej mieszczanina Mikołaja Fischa (zob. A. Bok, *Legenda Ziemi Głogowskiej*, Głogów 2007). Kaplica znajdowała się przy obecnej ul. Witosa. Została odnowiona (odbudowana w trwałej formie) w 1719 roku, w 1813 r. zniszczona podczas oblężenia Głogowa.

Red.

Literatura

Czerner O., *Badania kolegiaty w Głogowie*, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*. Pod red. Andrzeja Buko i Zygmunta Świechowskiego, Warszawa 2000

- Eysymontt J., Kutzner M., *Gotycka architektura kościoła św. Mikołaja w Głogowie*, „Rocznik Sztuki Śląskiej” 2(1963)
- Eysymontt, *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*. Pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1978
- Hilgner M., *Der Dom zu Glogau. Seine Geschichte und seine Kunstdenkmäler*, Glogau 1912
- Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen in Glogau*, Glogau 1934
- Kastner K., *Die Glogauer Stadtpfarrkirche zum Hl. Nikolaus*, Breslau 1922 (nowe wydanie: Hildesheim 1961)
- Kowalski S., *Romańska bazylika św. Mikołaja*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970
- Kozaczewski T., *Głogów średniowieczny do końca XIII wieku. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006
- Kozaczewski T., *Założenia franciszkańskie w Głogowie z połowy XIII w.*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970
- Kutzner M., *Głogów*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą*, pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, t. 2, Zielona Góra 1970
- Kutzner M., *Studium historyczno-architektoniczne kościoła p.w. św. Mikołaja w Głogowie*, Wrocław 1959 (maszynopis)
- Lasota Cz., Karst M., *Kościół klarysek w Głogowie*, „Szkice Legnickie”, 14(1992)
- Lasota Cz., *Z badań architektoniczno-archeologicznych założenia pofranciszkańskiego w Głogowie*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, pod red. S. Kowalskiego, Zielona Góra 1970
- Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005
- Sadowski J. i A., *Kolegiata w Głogowie, architektura wnętrza*, Głogów 1987
- Świdzki Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000
- Wąs G., *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich w XIII-XVI wieku*, Wrocław 2000
- Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, Warszawa 2006
- Zagrodzki T., *Wyniki badań kolegiaty w Głogowie*, „Ochrona Zabytków” 8(1955), nr 2.
- EZG:** Dymytryszyn J., *Tympanon z kościoła p.w. św. Mikołaja* (1); Kurzak A., *Kaplica loretańska w Głogowie* (28), Malinowski A., *Kościół p.w. św. Jerzego* (48); Rokaszewicz R., *Kaplica p.w. św. Anny* (50), *Kościół p.w. św. Krzyża* (49), *Kościół p.w. św. Piotra* (40), *Kościół p.w. św. Stanisława* (41); Sadowski A., *Kościół św. Mikołaja – okres romański* (27); Sadowski J., *Kolegiata (X – XIII w.)*; *Kolegiata (XV w.)* (3).

6. Kolegiata jako ośrodek średniowiecznej kultury

Fundacja kolegiaty. Wśród polskich badaczy nie ma jednolitego stanowiska w sprawie fundacji kolegiaty (najstarsza pisemna wzmianka o jej istnieniu pochodzi z 2 IV 1218 r.). Tadeusz Zagrodzki przyjął tezę o powstaniu kolegiaty w pierwszej połowie XIII wieku. Podobne datowanie przyjął Zygmunt Świechowski, który opowiedział się za 2. ćwiercią XIII wieku. Zaś Tadeusza Lalik w swoim studium przyjął XII-wieczną metrykę kolegiaty, a na jej fundatora wskazywał Bolesława Krzywoustego. Tomasz Jurek z kolei dowodził, iż kolegiatę ufundowali między 1120 a 1126 r. wspólnie książę Bolesław Krzywousty i biskup wrocławski Heymo, przy znajdującym się w grodzie głogowski monarszym kościele Najświętszej Marii Panny.

Głogowska kolegiata Najświętszej Marii Panny w okresie średniowiecza była ważnym ośrodkiem kultury oraz zajmowała szczególne miejsce w strukturach Kościoła. Tutejsi kanonicy wywierali wpływ na życie religijne regionu oraz duchowość głogowian i całej ziemi głogowskiej. Wielokrotnie znaczenie miała kolegiata dla głogowskich książąt, jako świątynia i jako ośrodek kultury piśmienniczej i prawniczej. Potwierdzają to dokumenty o nadaniach, przede wszystkim jednak wybór przez niektórych z nich kościoła jako nekropolii (zob. I.8).

Od 2. połowy XIII wieku przy głogowskiej kolegiacie działała kancelaria. Na jej czele stał, jako pierwszy, scholastyk Rambold, od 1247 r. występujący jako kanclerz w dokumentach Bolesława Rogatki i Henryka III wrocławskiego, a następnie Konrada I głogowskiego. Najstarszy znany dokument zredagowany w tej kancelarii pochodzi z 1276 roku. Do innych najważniejszych aktów należy dokument z 2 III 1291 r. (w nim książę Henryk III głogowski potwierdza przywileje duchowieństwa nadane w 1253 r.). Z 1. połowy XIV w. znana jest pieczęć kancelarii kolegiackiej z wizerunkiem Madonny i modlącego się obok niej zakonnika.

Przy kolegiacie działała szkoła podlegająca scholasterii. Była najstarszą w mieście tego typu placówką (założona 1233), a jednocześnie centralnym ośrodkiem życia intelektualnego dla ziemi głogowskiej. Istnienie szkoły związane było przede wszystkim z wymogami kolegium kanoników, którym potrzebna była wykwalifikowana w śpiewie i posłudze kościelnej rzesza scholarów. Ponadto uczyły się w niej dzieci miejscowych feudałów, a z biegiem czasu bogacącego się mieszczaństwa. Uczono tu głównie języka łacińskiego, śpiewu i deklamacji. Z czasem wprowadzono 7 sztuk wyzwolonych (gramatykę, retorykę, dialektykę, arytmetykę, muzykę, geometrię i astronomię). Głogowscy duchowni byli ludźmi wykształconymi, stąd często pełnili odpowiedzialne funkcje o charakterze dyplomatycznym. Wielu absolwentów kontynuowało dalej naukę na wyższych uczelniach w kraju i poza granicami Śląska (głównie na Akademii Krakowskiej), zob. I.10. Z kręgu duchownych kolegiaty wywodzili się pierwsi urzędnicy książęcy. Ponadto duchowni byli sędziami kościelnymi reprezentującymi Stolicę Apostolską oraz ordynariusza wrocławskiego. Nieodzownym zapleczem kolegium kanoników była biblioteka kolegiacka, w której zgromadzono księgozbiór niezbędny do sprawowania czynności liturgicznych. Jednak nie zachowały się przekazy źródłowe dotyczące księgozbioru biblioteki kolegiackiej. Prawdopodobnie były w nim teksty pisma świętego, zbiory kazań, teksty prawa kanonicznego, prawa, historii i polityki kościelnej. Il. I.6. 1. Biblioteka była nieodzowna do prowadzenia zajęć szkolnych. Dlatego zgromadzono w niej podręczniki z zakresu arytmetyki, astronomii, geometrii i gramatyki. Zapewne znajdowały się w niej teksty myślicieli chrześcijańskich i dzieła Arystotelesa. Były tu również traktaty medyczne przywiezione do Głogowa przez lekarzy związanych z duchowieństwem kolegiackim (archidiakonem Janem Physicusem – licencjatem medycyny oraz scholastykiem Janem – doktorem nauk medycznych).

Zapewne w kręgu kolegiaty powstał w latach 1470-80 śpiewnik *Glogauer Liederbuch*, uważany za najbogatszy i najbardziej uniwersalny zbiór pieśni średniowiecznego miasta

w Europie. Zawiera on 294 kompozycje (233 pieśni tekstowe, z czego 158 łacińskich i 75 niemieckich). Są tu pieśni świeckie, wśród nich uznawane za skarby niemieckiego dziedzictwa narodowego, i religijne, wśród których znajduje się np. trzygłosowy motet poświęcony św. Jadwidze. Il. I.6. 2.

W środowisku duchowieństwa kolegiaty głogowskiej powstały *Roczniki Głogowskie (Annales Glogovienses)* – jeden z cenniejszych zabytków średniowiecznego dziejopisarstwa śląskiego. Tytuł roczniki otrzymały od swojego wydawcy Hermana Markgrafa. Nie zachowały się w najstarszej formie, a jedynie w XVI-wiecznej kopii. Na 58 arkuszach kronikarz – przyjmuje się, że był nim wikariusz kolegiaty, Kaspar Borgen - spisał, najprawdopodobniej w latach 1492-93, kronikę Głogowa obejmującą lata 1120-1493.

W wyposażeniu kolegiaty głogowskiej do 1944 r. znajdował się bardzo cenny obraz *Madonna z Dzieciątkiem* pędzla Łukasza Cranacha Starszego, jednego z mistrzów renesansu niemieckiego (namalowany w 1518 roku). il. I.6. 4. W 1945 r. został on przez Rosjan wywieziony ze Śląska jako łup wojenny i słuch po nim zaginął. Obecnie wiemy, że znajduje się w posiadaniu Muzeum Puszkina w Moskwie. Innym wybitnym dziełem z kolegiaty przypisywanym do kręgu Łukasza Cranacha St., jest obraz wotywny kanonika L.G. z 1508 r. przedstawiający św. Hieronima. Znajduje się on obecnie w muzeum sztuki sakralnej przy klasztorze redemptorystów w Bardzie Śląskim. Szczególnie cennym zabytkiem - jedynym z skarbów kolegiaty, który zachował się w Głogowie - jest krzyż procesyjny z ok. 1511 r., ufundowany przez prepozyta Piotra von Lidlaw, il. I.6. 3.

Robert M. Górniak

Literatura

- Dola K., *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku*, Lublin 1983
Gerlic H., *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej 1120-1526*, Gliwice 1993
Hellmann O., *Die Archidiakone des Kollegiatstiftes zu Unsrer Lieben Frau in Glogau*, Glogau 1938
Hilgner M., *Der Dom zu Glogau. Seine Geschichte und seine Kunstdenkmäler*, Glogau 1912
Jurek T., *Kto i kiedy ufundował kolegiatę głogowską?*, „Sobótka” 49 (1994), z. 1-2
Kolegiata głogowska – historia i przeszłość. Materiały z konferencji popularno-naukowej, Głogów 2006.
Korta W., *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966
Lalik T., *Początki kolegiaty głogowskiej*, Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego 7(1970), z. 3
Sadowsky J. i A., *Kolegiata w Głogowie. Historia archidiakonatu głogowskiego. Zaginione dzieła sztuki*, Głogów 1987
Sadowsky J. i A., *Kolegiata w Głogowie. Historia*, Głogów 1987
Walkowiak A., *Organy w kościołach regionu głogowskiego i dekanatu wschowskiego*, Głogów 2002
Walkowiak A., *Biblioteka kolegiaty głogowskiej w średniowieczu*, Głogów 1994.

EZG: Bok A., *Madonna Głogowska Cranacha* (13); Cwynar J., *Obraz wotywny kanonika L.G* (20); Hass W., *Kolegiata – wezwania* (60/61); Herman J., *Annales Glogovienses* (9); Malcher S., *Glogauer Liederbuch* (9).

7. Kultura zgromadzeń zakonnych

Kulturotwórcza funkcja zakonów. Niezaprzeczalny jest wpływ zakonów na kulturę Śląska. Szczególną rolę odgrywały zakony w średniowiecznej Europie, kiedy to tworzyła ona swoje kulturowe oblicze. Choć Polska przez długi czas znajdowała się na peryferiach zachodniego chrześcijaństwa, na nasze ziemie od X w. przenikali mnisi benedyktyńscy (należał do nich pierwszy polski biskup Jordan). Klasztory stawały się ośrodkami życia liturgicznego i naukowego. Na przełomie XII i XIII w. pojawili się w Polsce cystersi (na Śląsku już w 1163 r.). Osiedlali się oni głównie na terenach wiejskich i poza posługą duszpasterską zajmowali się uprawą roli, w czym często byli nowatorami (wprowadzili meliorację, nawożenie). Na początku XIII wieku (kilka lat po swym powstaniu) przybyły do Polski zakony żebrzące: dominikanie (1222), franciszkanie (1239), następnie klaryski (1255) i karmelici (1397). To właśnie wspólnoty zakonne zapoczątkowały w średniowiecznym społeczeństwie rozwój opieki społecznej (tworząc przytulki, szpitale i szkoły). W czasach klęsk żywiołowych i głodu organizowały one towarzystwa wzajemnej pomocy, kasy dla bezrobotnych oraz spółdzielnie rolniczej pomocy. W 1564 r. kardynał Stanisław Hozjusz sprowadził do Polski jezuitów (dla porównania pierwsza misja w Głogowie powstała w 1582 r.). Jezuiti koncentrowali się głównie na prowadzeniu kolegiów i pracy pedagogicznej oraz na duszpasterstwie we własnych świątyniach.

Trudno w pełni ocenić wkład zakonów w kształtowanie naszej kultury. Ich kulturotwórcze oddziaływanie było związane nie tylko z instytucjami, które obecnie uznajemy jako kulturalne (takie jak szkoły, drukarnie czy biblioteki). Jednym z najważniejszych aspektów ich działalności była praca duszpasterska, poprzez którą kształtowały one myślenie wiernych o świecie. Ponadto zakony pełniły rolę pomostów między różnymi narodami i religiami. Dzięki czemu miały szczególny wkład w postęp cywilizacyjny.

W pierwszej połowie XIII w. na Śląsku pojawiły się zakony nowego typu – zgromadzenia mendykanckie, czyli żebracze – dominikanie i franciszkanie (a pod koniec stulecia także kanonicy regularni zw. też augustianami-eremitami). Ich odpowiednikami żeńskimi stały się wkrótce dominikanki i klaryski. Zgromadzenie te stawiały sobie za cel zachowanie zasad ewangelii i naśladowanie Chrystusa, poprzez cnoty (posłuszeństwo, ubóstwo, czystość) i głoszenie Słowa Bożego.

W zainicjowaniu działalności tych zakonów główna rola przypadła biskupom wrocławskim, natomiast kolejne placówki zakonne powstawały, z wyjątkami, jako fundacje książęce. Tak też było i w Głogowie. Jest wielce prawdopodobne, że początki działalności dominikanów i franciszkanów sięgają okresu sprzed założenia księstwa. Jednak to ufundowanie klasztorów, z głównym udziałem księcia Konrada I, stanowiło moment od którego mówimy o trwałej, przez stulecia, obecności obu tych konwentów w Głogowie. Pół wieku później dołączyły do nich klaryski. Z kolei ufundowanie przez księżnę Małgorzatę Cylejską w 2. połowie XIV wieku klasztoru bernardynów pozwoliło, mimo początkowo niefortunnych losów nowego konwentu, na zachowanie ciągłości zgromadzenia franciszkańskiego, po tym jak część Braci Mniejszych w XVI w. przeszła na protestantyzm.

Oprócz kolegiaty kościoła parafialnego, klasztory były wczesnymi ośrodkami życia duchowego w mieście. Zakonnicy byli nosicielami zasad wiary i kultury chrześcijańskiej, szerzej - także oświaty i nauki, il. I.7. 1. Dotyczyło to również wiedzy praktycznej, np. medycznej. Tak jak gdzie indziej, ważne miejsce zajmowała działalność charytatywna i szpitalna (w ówczesnym rozumieniu - jako opieka nad pielgrzymami, ludźmi bezdomnymi i chorymi). W klasztorach dominikanów i franciszkanów funkcjonowały z pewnością skrytoria, szkoły i biblioteki klasztorne, przynajmniej dotyczyło to dominikanów. Zbyt skąpe wiadomości nie pozwalają na bliższą charakterystykę działalności głogowskich konwentów.

Dominikanie

Dzieje zakonu w Głogowie. Do Głogowa dominikanie przybyli około 1249 r. z inicjatywy biskupa wrocławskiego Tomasza I (zm. 1268). W literaturze wskazuje się również na możliwość inicjatywy już ze strony Czesława Odrowąża (zm. 1242, mnich, a następnie przeor konwentu

wrocławskiego, po śmierci czczony na Śląsku, beatyfikowany w 1713 r.), il. I.7. **3.** Zakonnicy początkowo mieszkali przy kościele parafialnym św. Piotra. W 1258 r. książę Konrad I podarował im plac pod budowę klasztoru. Wielką orędowniczką konwentu była księżna Salomea, która też zgodnie ze swoim życzeniem została pochowana w ich kościele w 1271 roku.

W skład głogowskiego kompleksu klasztornego w końcu XV w. wchodziły: kościół (z uznawanym za cudowny obrazem Matki Bożej Różańcowej z XV wieku), klasztor (z refektarzem), dom przeora, szkoła oraz szpital. Późniejsze dzieje klasztoru, kościoła i samego zgromadzenia obfitowały w dramatyczne momenty. Jak się wydaje, w czasach nowożytnych dominikanie nie odegrali roli porównywalnej do dwóch pozostałych zakonów. W Głogowie działali z przerwami do sekularyzacji w 1810 roku.

Kultura. Na znaczenie dominikanów wskazują skąpe, ale znaczące wiadomości. Przypuszcza się, że dokument Henryka III z 1292 r. został sporządzony przez członka konwentu. We wrocławskim Archiwum Archidiecezjalnym zachowały się dwie rękopiśmienne księgi ilustrowane z officium procesji Bożego Ciała, których autorem był głogowski dominikanin Sebastian Breiter. Tak jak gdzie indziej, dominikanie dali się poznać jako spowiednicy, płomienni kaznodzieje i inkwizytorzy. Z głogowskim klasztorzem związana jest głośna postać kaznodziei i sprzedawcy odpustów Johanna Tetzela (1465-1519), il. I.7. **4.** Był on przeorem w Głogowie (poświadczony 1510, wcześniej 1500 jako lektor), inkwizytorem generalnym Polski, i stąd około r. 1510 rozpoczął działalność kaznodziejską o szerokim zasięgu, która sprowokowała przełomowe wystąpienie Marcina Lutra (bezpośrednio skierowane było ono m.in. przeciwko sprzedaży odpustów).

Franciszkanie

Dzieje zakonu w Głogowie należy podzielić na dwa okresy. Pierwszy – od fundacji klasztoru do 1533 roku, gdy mieszkali w nim Bracia Mniejsi starej tradycji (sprzed podziału zakonu, później nazwani konwentualnymi). Drugi okres obejmuje lata 1534-1810, kiedy klasztor zamieszkiwali członkowie zreformowanej gałęzi franciszkańskiej – Bracia Mniejsi Obserwanci.

Pierwsi franciszkanie przybyli do Głogowa przypuszczalnie z klasztoru św. Jakuba we Wrocławiu, sprowadzeni przez księcia głogowskiego Konrada I. Inni autorzy wiążą genezę powstania klasztoru z fundacją biskupa Tomasza I. Pierwszą pisemną wzmiankę o kościele pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa oraz klasztorze odnajdujemy w dokumencie z 15 IV 1257 r. wystawionym przez księcia Konrada I. Zaznaczono w nim, że został wydany właśnie w klasztorze franciszkanów. W 1284 r. zwolennicy władzy książęcej oderwali się od prowincji czesko-polskiej i przeszli do prowincji saskiej. Prawdopodobnie wtedy franciszkanie głogowscy zostali włączeni do kustodii gnieźnieńskiej. Konwent zyskał trwałe miejsce wśród społeczności miasta. W XIV a zwłaszcza XV w. klasztor został znacznie rozbudowany. W 1533 roku Bracia Mniejsi opuścili jednak go, o władnięci ideami reformacji.

Klasztor obserwantów (bernardynów) ufundowała w Głogowie księżna Małgorzata Cylejska w 1465 roku. W 1473 r. został on konsekrowany przez biskupa Rudolfa. Klasztor został jednak zburzony w 1488 r. przez Jan II Żagańskiego. Mnisi wybudowali nową siedzibę przed Bramą Polską na przedmieściu. W roku 1534 cesarz Ferdynand I przekazał bernardynom opuszczony klasztor po Braciach Mniejszych dawnej reguły. Kiedy w 1569 r. zmarł ostatni franciszkanin-observant, władze prowincji przekazały klasztor radzie miejskiej Głogowa, z zastrzeżeniem powrotu zakonników. W rzeczywistości wrócili oni do Głogowa i ponownie objęli zniszczony kościół i klasztor w 1640 roku. Głogowska placówka należała do prowincji czeskiej zakonu. Kres, podobnie jak innym śląskim klasztorom, położyła jej kasata przeprowadzona przez władze pruskie w 1810 roku.

Kultura. Franciszkanie upowszechniali nowe formy pobożności, ułatwiające wiernym zrozumienie i przeżywanie uroczystości i świąt religijnych; zapoczątkowali też rozwój świeckich bractw religijnych. Wobec braku szczegółowych wiadomości należy przyjąć, że było tak i w Głogowie. Zakonnicy musieli cieszyć się znaczną estymą. Świadczy o tym rozbudowa klasztoru w późnym średniowieczu. W XV w. przy konwikcie znajdowały się także szkoła, plebania, dom wikariuszy i mansjonarzy. Przy kościele cechy i mieszczanie ufundowali liczne kaplice.

Klaryski

Dzieje zakonu w Głogowie. W 1257 r. założony został z inicjatywy księżnej Anny konwent św. Klary we Wrocławiu. Z tamtejszego klasztoru klaryski prawdopodobnie przybyły w latach 1304-1307 do Głogowa. Głogowski konwent należał do kustodii gnieźnieńskiej. Od 1517 r. głogowska placówka przeszła pod zwierzchnictwo biskupa wrocławskiego, ale do 1538 roku podlegała obediencji franciszkańskiej. Pod koniec XVI wieku klaryski wypowiedziały posłuszeństwo prowincjałom franciszkańskim.

Kompleks klasztorny klarysek w Głogowie, w którego skład wchodził: kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża i klasztor został założony przez parę książęcą Henryka III głogowskiego i jego żonę Mechtyldę. Wyposażony został w dobra, przywileje i wolności, powiększane w następnych stuleciach. Przy budynkach zakonnych mieścił się szpital zakonny i infirmeria (izba chorych), przechowująca m.in. zioła i leki. Dramatyczne koleje losu klaryski przeżywały w XVII w. (pożar klasztoru, wojna trzydziestoletnia). W następstwie edyktu sekularyzacyjnego z 1810 r. klasztor zlikwidowano.

Kultura. W warunkach postępującej germanizacji miast, w konwentach klarysek przynajmniej do końca XIV wieku silniejszy był niż w męskich konwentach franciszkańskich element polski. Służąc wiernie dynastii piastowskiej, klaryski odgrywały znaczącą rolę polityczną w dziejach Śląska (m.in. często udzielały schronienia członkom rodu panującego). Z kolei Piastowie śląscy traktowali konwenty klarysek na równi z dworem książęcym (m.in. ze względu na książęce osoby ich fundatorów, rządy opatek wywodzących się ze znanych rodów książęcych oraz przebywające w nich jako zwykle zakonnice córki książąt). Do ważniejszych postaci związanych z zakonem należała księżniczka Jadwiga, córka księcia głogowskiego Konrada I (ksieni klarysek we Wrocławiu w latach 1280-1318). Również głogowskie klaryski kultywowały kulturę polską, o czym świadczą rękopisy z XIV i XV wieku.

Od początków swej działalności głogowskie klaryski poświęcały się przepisywaniu ksiąg. Wśród zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu na uwagę zasługuje rękopis oznaczony sygnaturami I Q 252 uznawany za własność klarysek głogowskich – na co wskazują jego okładkowe rysunki. Na przełomie XIV i XV w. powstał kodeks zw. antyfonarzem klarysek głogowskich (również znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej). Na podstawie struktury melodycznej rękopisu można doszukiwać się w nim typowo polskich korzeni. Klaryski posiadały własną bibliotekę, która przed kasatą w 1810 roku liczyła 60 woluminów i 4 rękopisy (jednak większość spłonęła jeszcze w 1615 r.).

W Muzeum Narodowym we Wrocławiu znajduje się obraz z epitafium nieznanego mieszczanina lub szlachcica z przedstawieniem pokuty św. Hieronima i Sądu Ostatecznego, il. I.7. 2. Jest to jeden z najcenniejszych obrazów w kolekcji sztuki średniowiecznej muzeum. Datowany na około 1500 r., obraz wyraźnie zdradza warsztat niderlandzki lub nadreński. Pierwotne pochodzenie dzieła nie zostało ustalone. Na początku XIX w. znajdowało się ono w głogowskim klasztorze klarysek, skąd po sekularyzacji obraz został zabrany do zbiorów sztuki przy Uniwersytecie Wrocławskim.

Robert M. Górniak

Literatura

- Czachorowska I., *Klaryski wobec śląskiej dynastii piastowskiej*, w: *Święta Klara z Asyżu. W 800-lecie urodzin*, Niepokalanów 1995
- Czachorowska I., *Książka w rękach klarysek śląskich*, „Sobótka” 21(1966) nr 3
- Dymytryszyn J., *Zarys historii zakonu franciszkanów głogowskich*, w: *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku*, Gniezno 2006
- Guldarn-Klamecka B., Ziomecka A., *Sztuka na Śląsku XII-XVI w. Katalog zbiorów* [Muzeum Narodowego we Wrocławiu], Wrocław 2003
- Kaczmarek K., *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005
- Kłoczowski J., *Dominikanie polscy na Śląsku*, Lublin 1956.
- Lasota Cz., Karst M., *Kościół klarysek w Głogowie*, Szkice Legnickie 14(1992)
- Mularczyk J., *Kilka uwag w sprawie franciszkanów głogowskich w XIII wieku*, „Sobótka” 29(1974) nr 4
- Wąs G., *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich w XIII-XVI wieku*, Wrocław 2000.

EZG: Górniak M. R., *Antyfonarz klarysek* (26); Hybel D., *Duchacy* (18), *Jakub z Głogowa* (24); Walkowiak A., *Dominikanie* (2), *Franciszkanie* (4), *Klaryski* (1).

8. Mecenat artystyczny Piastów

Przez **mecenat artystyczny** rozumiemy tu za B. Czechowiczem aktywność władców w kreowaniu określonych dzieł. Na szerszym planie będzie to ich udział w kreowaniu tożsamości kulturowej Śląska. W głogowskim wymiarze chodzi o działalność piastowskich władców księstwa głogowskiego, począwszy od Konrada I głogowskiego (władął 1251-73/74) do Jana II żagańskiego (1480-88), z uwzględnieniem linii cieszyńskiej, władającej w królewskiej części Głogowa i księstwa w latach 1383-1480. Tak rozumiany mecenat książąt głogowskich rozciągał się oczywiście na całe księstwo, a także poza nie. Przykładem są fundacje nagrobków w książęcej nekropolii lubiąskiej (kościół cystersów), il. I.8. 2.

Znana nam aktywność książąt wyrażała się w działalności budowlanej, dziełach plastyki kamiennej, sfragistyce oraz mennictwie. W pierwszym przypadku będzie to zamek książąt głogowskich, omówiony osobno. Ponieważ należał on po podziale Głogowa do królewskiej części miasta (w latach 1383-1480 zajmowali go Piastowie cieszyńscy), Jan I żagański wybudował w 1406 r. drugi zamek w pobliżu Bramy Szpitalnej. Po zdobyciu Głogowa w 1480 r. Jan II żagański sprzedał go („*komnata z wieżą i wszystkie inne budynki*”) mieszczanom, po czym uległ on zniszczeniu.

Najważniejszym przejawem mecenatu artystycznego książąt w Głogowie były dzieła plastyki kamiennej. Spośród nich, zachowały się trzy, bardzo wybitnej klasy. Związane są one z kolegiatą. Miała na szczególne znaczenie dla pierwszych władców księstwa, co wyraziło się w fundacji figur pary książęcej Konrada I i Salomei (jako fundatorów przebudowy i opiekunów), a następnie dla niektórych innych książąt, również jako nekropolia.

Posąg księżnej Salomei, il. I.8. 1. Pełnoplastyczny, pierwotnie polichromowany posąg małżonki Konrada I głogowskiego stanowił pendent do figury księcia Konrada (zniszczona w 1831 r. podczas zawalenia się wieży kolegiackiej; znana z ryciny). Pierwotnie obydwie posągi znajdowały się w chórze kolegiaty (sens ideowy: umieszczenie przedstawień osób świeckich w chórze kościoła oznaczało przyjęcie ich do grona świętych). W okresie nowożytnym figura księżnej umieszczona została we wnęce prezbiterium i zasłonięta obrazem. Odnaleziona po II wojnie światowej, uszkodzona, trafiła do Muzeum Narodowe we Wrocławiu, które przekazało ją w depozyt Muzeum Narodowemu w Poznaniu. Ekspozowana jest w podziemiach poznańskiego ratusza.

Głogowski posąg stanowi jeden z najwybitniejszych przykładów rzeźby wczesnogotyckiej w Polsce. J. Kęłowski datuje dzieło na koniec XIII w., przypisując je warsztatowi Mistrza Ołtarza Marburskiego.

Nagrobek księżnej Katarzyny (? , dawniej: Mechtyldy), il. I.8. 3. Opierając się na nowych ustaleniach (głównie B. Czechowicza) nagrobek – figura pomnika tumbowego – był dotąd błędnie identyfikowany z osobą księżnej Mechtyldy († 1318) i nieprawidłowo datowany (2. połowa lub koniec XIV w.). Odnosi się on ma do księżnej Katarzyny († 1420), wdowy po Henryku VIII i wykonany został wkrótce po jej śmierci. Wnosić stąd należy, że księżna Katarzyna pochowana została w głogowskiej kolegiacie.

Ustalenie twórcy (warsztatu) rzeźby nie jest dotąd możliwe. Według J. Kęłowskiego, 1971: „(...) *mamy tu do czynienia z wybitnie oryginalnym utworem*” i (...) „*jest to dzieło nie oparte na żadnym gotowym wzorze*”. Tenże badacz uważa, że twarz księżnej robi wrażenie studium z natury. Szczególne zainteresowanie budziła zawsze postać podnóżkowa (wiąże się z nią również legenda). Według jednej interpretacji jest to postać z ludu, wyrażająca zasługi księżnej – opiekunki biednych. W interpretacji tradycyjnej - negatywnej - deptana postać uosabiać może czeskiego husyotę.

Głogowska rzeźba ma za sobą burzliwe losy*. Do naszych czasów dotrwała niestety niekompletna. Znajduje się w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, gdzie stanowi jedną z ozdób kolekcji średniowiecznej plastyki kamiennej.

Nagrobek księżnej Małgorzaty Cylejskiej, il. I.8. **4.** Księżna Małgorzata Cylejska, wdowa po Włodku cieszyńskim, zmarła 22 lipca 1480 r. w wieku około 70 lat. Pochowana została zgodnie z wyrażonym 11 lat wcześniej życzeniem w głogowskiej kolegiacie. Jej sarkofag tworzyła tumba nakryta płytą z piaskowca o wymiarach 254 x 170 cm. Nagrobek ufundował prawdopodobnie jej opiekun Kazimierz II Cieszyński. Pierwotna lokalizacja w kolegiacie nie jest jasna. Obecnie znajduje się w przedsionku.

Głogowski zabytek jest największą późnośredniowieczną płytą nagrobną na Śląsku. Ustalenie warsztatu twórcy pozostaje w sferze hipotez. Dostrzega się pokrewieństwa z warsztatami burgundzkimi i alzackimi oraz z warształtem mistrza Hansa z Ołomuńca (R. Kaczmarek, *Das Grabmal der Margarete von Cilli, Herzogin von Teschen und Glogau, in der Kollegiatkirche zu Glogau*, w: *Celjski grofje – stara tema – nova spoznanja*, Celje 1998).

Nagrobek Małgorzaty Cylejskiej należy bezspornie do wybitnych dzieł średniowiecznej plastyki kamiennej i sepulkralnej na Śląsku i w Polsce. Zasluguje na dalsze badanie i szczególną ochronę konserwatorską.

* Pierwotnie tumba grobowa znajdowała się w najprawdopodobniej w Małym Chórze (Kaplica Maryjna), podobnie jak tumba Małgorzaty Cylejskiej. W 1696 r. wykonano podziemia grzebalne i wtedy prawdopodobnie przeniesiono do nich grobowce. W 1893 r. proboszcz E. Himmel odnalazł w podziemiach Małego Chóru uszkodzone nagrobki Katarzyny? (Mechtyldy?) i Małgorzaty. Fachowo je odrestaurowano. Następnie pierwszy z nich ozdobił kaplicę Trzech Króli, a drugi ścianę przedsionka wejściowego.

Sfragistyka. Pierwsza pieczęć Konrada I jako księcia głogowskiego zwraca uwagę opracowaniem motywów z zachodnioeuropejskiej kultury dworskiej: książę w lewej ręce trzyma tarczę, w prawej ręce proporzec. Na murze zamkowym stoi księżna podając mężowi hełm, z tyłu postać trębacza. W napisie Konrad I tytułuje się księciem Śląska i Polski (DUX ZLESIE ET POLONIE), il. I. Historia. **3.** Podobnie przedstawiał się na dużych pieczęciach Henryk III głogowski: z włócznią i tarczą, kobieta na baszcie podająca hełm z pióropuszem - w pieczęci używanej po r. 1300. Niebawem pojawiła się pieczęć majestatyczna księcia, przedstawiająca go siedzącego na tronie z płaszczem na ramionach i mitrą na głowie. Książę tytułuje się dziedzicem Królestwa Polskiego (charakter roszczeniowy), księciem Śląska, panem Głogowa i Poznania, il. I. Historia. **6.**

Synowie Henryka III używali początkowo symboliki i tytulatury z pieczęci ojca. Henryk IV po rezygnacji z pieczęci majestatycznej wyobrażony został na pieczęci pieszej jako postać stojąca w gotyckiej arkadzie z dwoma postaciami kobiecymi (w innej wersji - trębaczami) po bokach. Równie interesująca była pieczęć trzech Henryków żagańskich (V, VI, VII) z 1369 r. przedstawiająca ich w zbrojach, siedzących na wspólnej ławie il. I. Historia. **7.** Tę oraz późniejsze pieczęcie omawia B. Czechowicz. Ogólnie, sfragistyka książąt głogowskich jest dobrze opracowana w literaturze.

Mennictwo. Książę Henryk III jako pierwszy wprowadził około 1290 r. na ziemiach polskich kwartniki (*denarius quartensis*) - srebrna monetę typu groszowego w wartości ¼ skojca. W okresie panowania Henryka III i jego synów monety te były bite w wielu mennicach śląskich i wielkopolskich, także w Głogowie. Stąd wyróżnia się ponad 40 typów tych monet. Miały one wagę 1,26- 2,25 grama, średnicę - od 17 do 22 mm. Wyobrażenia na kwartnikach dzieli się na kilka rodzajów. Na awersie najczęściej występuje symbol i napis odnoszący się do władcy, np. hENRICUS DUX GL, na rewersie jest to często symbolika lokalna. Kwartniki zaprzestano bić około 1342 roku.

Książę Włodek (Włodko) cieszyński (panował w Głogowie w połowie XIV w.) emitował w swojej połowie księstwa halerz z literą G, zawierający na awersie literę T[eschen]

Antoni Bok

Literatura

- 750-lecie powstania Księstwa Głogowskiego [folder], Głogów 2001
Chutkowski J., Dymytryszyn J., *Herby Głogowa i księstwa głogowskiego*, Głogów 1992, II wyd. 1993
Czechowicz B., *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005
Dobrowolski T., *Sztuka na Śląsku*, Katowice-Wrocław 1948
Fudalej A., *Pieczenie księstwa głogowskiego i żagańskiego*, Nowa Sól 1973
Guldami-Kłamecka B., Ziomecka A., *Sztuka na Śląsku XII-XVI w. Katalog zbiorów* [Muzeum Narodowego we Wrocławiu], Wrocław 2003
Karlowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1991
Kęmbłowski J., *Nagrobki gotyckie na Śląsku*, Poznań 1969
Kęmbłowski J., *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971
Kęmbłowski J., *Posąg księżnej Salomei głogowskiej*, „Studia Muzealne” 5, 1966
Sadownicy J. i A., *Kolegiata w Głogowie, architektura wnętrza*, Głogów 1987.

EZG: Bok. A., *Małgorzata Cylejska – nagrobek* (53/54); Cwynar J., *Nagrobek księżnej Mechtyldy* (49), *Posąg księżnej Salomei* (46); Kurzak A., *Kwartniki głogowskie 1290 - 1342 (?)* (31).

9. Mecenat artystyczny Zygmunta Jagiellończyka

Zygmunt Jagiellończyk w Głogowie i księstwie głogowskim

Zygmunt Jagiellończyk objął formalnie rządy w księstwie głogowskim w końcu 1499 r. Przez pierwsze lata starosta książęcy Wojciech Sobek zmagał się z licznymi problemami, będącymi schedą po paru dziesiątkach lat wojen i zamętu oraz nieudanych rządach poprzedników. Księstwo posiadało fatalny system monetarny. Od połowy 1502 r. do października 1506 r. Zygmunt Jagiellończyk sprawował rządy z przerwami osobiście, traktując Głogów jako swoją główną rezydencję na Śląsku (należało do niego również księstwo opawskie; pod koniec 1504 r. księciu przypadła godność królewskiego namiestnika całego Śląska, w następnym roku również Łużyce)

Od początku Zygmunt przejął osobiste kierownictwo i sprawami księstwa, zwłaszcza decyzje administracyjne i sprawowanie sądów. To rokowało pomyślnie dla pobudzenia rozwoju księstwa. Nie zmienia to faktu, że do raczej biednego miasta przybył raczej biedny książę. Na szczęście, miał kredyt u Jakuba Bonera, przy sobie co najmniej kilku światłych mężów, a co najważniejsze - konkretne projekty, jak podnieść gospodarkę podupadłej dzielnicy i ukrocić panoszące się w niej bezprawie.

Zygmunt Jagiellończyk opuścił Głogów i Śląsk po śmierci króla Aleksandra (zmarł 19 sierpnia 1506 r.). Jeszcze w tamtym roku został wybrany Wielkim Księciem Litewskim i królem Polski.

Z faktu, że Zygmunt nie poczynił starań o przyłączenie ziemi głogowskiej do Korony nie trzeba wyciągać przesadnych wniosków. Jagiellonowie realizowali politykę dynastyczną, byli jednym z dużych domów panujących w Europie - i wówczas w pełnym rozkwicie. Śląsk i Łużyce weszły w obręb ich władztwa i na razie nic nie wskazywało na zmianę. W skali tysiąclecia panowanie Zygmunta Jagiellończyka w księstwie głogowskim było tylko epizodem. Jednak ze względu na jego dokonania, na dalekosiężne korzyści dla miasta i księstwa, stanowiło osobny i ważny rozdział. Z jego zasług dla naszego miasta trzy wydają się najważniejsze: reforma sądownictwa (1505, ustanowienie sądu leńskiego, jako najwyższego sądu apelacyjnego w księstwie), otwarcie w Głogowie mennicy i poprawa bezpieczeństwa.

To, że Głogów stał się w czasach odrodzenia kwitującym ośrodkiem handlowym, konkurującym z Wrocławiem, zawdzięcza w głównym stopniu krótkim ale świetnym rządom królewicza Zygmunta, jego zdecydowaniu w porządkowaniu zaniedbań, które w Głogowie zastał. Według St. Nowogrodzkiego „*rządy Zygmunta, jakkolwiek bardzo krótkie, zjednały mu na Śląsku znaczenie, sławę i uznanie u współczesnych, i dobrą a zasłużoną sławę u potomnych*”.

Krótki okres rządów Zygmunta Jagiellończyka w Głogowie nie pozostawił po sobie zbyt wielu materialnych śladów jego mecenatu. Władcę i jego otoczenie mocno absorbowwały kwestie bytowe. Wiadomo jednak, że Zygmunt pragnął uczynić zamek głogowski renesansową rezydencją. Rozpoczął remont: położono dach z blachy miedzianej, urządzono niektóre wnętrza. Ciągłe jednak brakowało pieniędzy. Rysunki włoskich artystów, które Zygmunt przywiózł z Budy, pozostały w szufladzie. Zygmunt zdążył też ufundować w Głogowie przytułek dla ubogich, nie zachowany. Po księciu, jako mecenasie sztuki pozostały w Głogowie trzy piękne figury z Bramy Odrzańskiej.

Figury z Bramy Odrzańskiej, il I.9. 1-3 B. Czechowicz określa jako „*kluczową [na Śląsku] realizację artystyczną doby gotyku związaną z obwarowaniami miast*”, a jej zniszczenie w 1945 r. (odnalezione zostały tylko dwie uszkodzone konsole, obecnie w głogowskim muzeum) uważa za „*jedną z poważniejszych strat śląskiego dziedzictwa artystycznego*”.

Grupa składała się z trzech piaskowcowych figur umieszczonych w niszy. Posadowione są one na konsolach, posiadających herby odnoszących się do księcia. Na dwóch z nich wryta jest data 1505. Pośrodku znajduje się Matka Boska z Dzieciątkiem na konsoli z tarczą z koronowanym orłem Królestwa Polskiego trzymaną przez dwóch „dzikich mężów”. Z lewej strony – figura św. Katarzyny Aleksandryjskiej z mieczem (narzędziem jej męczeństwa) na konsoli z tarczą Habsburgów (po matce- królowej Elżbiecie Rakuszance). Po prawej – figura św. Mikołaja na konsoli z herbem Pogoń - litewskim i jagiellońskim. W bocznych konsolach tarcze trzymane są przez jednego „dzikiego męża”. Nad każdą postacią znajdował się baldachim z pinaklowym zwieńczeniem. Program dekoracji łączy kilka wątków. Wątek religijny i zarazem tożsamość głogowską wyrażają postacie Marii – patronki Kolegiaty - i św. Mikołaja – patrona fary. Obydwie święte osoby patronowały gminie miejskiej. Święta Katarzyna była patronką licznie reprezentowanych w Głogowie sukienników (w farze znajdował się poświęcony jej ołtarz). Fakt, że tak bogatą oprawę otrzymała właśnie Brama Odrzańska, budzi określone domniemania: celowe zwrócenie ku kapitule kolegiackiej, a bardziej jeszcze – ku Królestwu Polskiemu: przybywających do Głogowa od strony Poznania Polaków witały herby dziedzica korony (elementy głogowskie nie są wyobrażone bezpośrednio, a tylko poprzez uniwersalne przedstawienia sakralne).

Wysoka klasa głogowskich rzeźb inspirowała badaczy do określenia genezy stylu i do poszukiwań ich twórcy. Funkcjonują różne hipotezy m.in. wpływ stwoszowskiej rzeźby krakowskiej (T. Dobrowolski), zwłaszcza jednak związki z pracami przypisywanymi działającemu we Wrocławiu Jacobowi Beinhartowi. Czechowicz widzi bliskie powinowactwo w zakresie formy z niektórymi przypisywanemu temu artyście pracami, zwłaszcza z tryptykiem Świętych Dziewic z kościoła farnego w Nysie (obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie).

Pieczęć, il. I. Historia. **9**, jaką posługiwał się Zygmunt Jagiellończyk w okresie swoich rządów w księstwie głogowskim, nie zwiera miejscowych elementów. Herb na pieczęci posiada ten sam program co dekoracja bramy Odrzańskiej. W otoku oprócz odniesienia do królewskiego rodu, Polski i Litwy, występuje dodatkowo napis *Slesia duc[is]*.

Mennica głogowska została otwarta w listopadzie 1502 roku. Od 1505 r. kierował nią mincerz Eustachius de Parentibus z Genui (prawdopodobnie najwcześniej poświadczony rzemieślnik włoski na Śląsku). Mennica biła halerze, a od r. 1505 także grosze. Bity w srebrze grosz głogowski, o średnicy 24,8 mm ważył 1,88 grama. Zawiera na awersie koronowanego orła polskiego i napis w otoku +SIGISMUNDUS : DUX : GLOGOVIE. Na rewersie moneta posiada herb litewski Pogoń i datę 1505, w otoku napis: +KAZIMIRI : R : POLONIE : NATUS. Il. I. Historia. **10**.

Antoni Bok

Literatura

Boras K., *Zygmunt Stary w Głogowie*, Katowice 1983

Czechowicz B. *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005

Dobrowolski T., *Sztuka na Śląsku*, Katowice-Wrocław 1948

Jurkowlaniec T., *Treści dekoracji rzeźbiarskiej Bramy Odrzańskiej w Głogowie*, w: *Magistro et amico, amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*, Kraków 2002.

EZG: Dymytryszyn J., *Figury z Bramy Odrzańskiej* (1); Herman J., *Grosz głogowski*(10).

10. Jan z Głogowa, głogowianie w kulturze europejskiej

Ustalone fakty z życia Jana z Głogowa nie są zbyt liczne, w odróżnieniu od wiedzy o jego dziele i pracy. Nie powinno to dziwić w przypadku uczonego, który jak żaden chyba mu współczesny w Polsce oddany był bez mała całkowicie nauce i kształceniu młodzieży.

O głogowskim okresie życia uczonego brak jest pewnych wiadomości. Pozostaje przyjąć za domniemaniem badaczy, że urodził się około 1445 roku. Wydaje się, że Jan pochodził z zamożnej, sądząc po nazwisku (Schelling) niemieckiej, rodziny. Zakładamy, że chłopiec uczęszczał do szkoły kolegiackiej, posiadającej najwyższy poziom w mieście.

Na przedwiośniu 1462 r. młodzieniec opuścił rodzinne miasto i wzorem wielu rodaków, podążył na studia do Krakowa. Akademia Krakowska znajdowała się wówczas u progu swojego pełnego rozkwitu. Wpis do indeksu (*Album studiosorum*) Akademii jest pierwszą datą z jego życia. Treść wpisu brzmi „*Johannes Schelynk de Glogovia*”. (W późniejszym czasie uczonego nie posługiwał się nazwiskiem; w źródłach, w swoich dziełach, rękopisach, oraz na egzemplarzach książek ze swojej biblioteki występuje jako Johannes Glogoviensis, Glogerus, de Glogovia lub Glogovita). Zapisał się na Wydział Sztuk (*Artium*), który przygotowywał do egzaminu na stopień bakałarza. Głogowczyk uzyskał go w 1465 roku.

Następnie ubiegał się o tytuł magistra sztuk (*magister artium*). Tytuł ten, bez określania specjalności, kończył studia na wydziale *Artium*. Był niezbędny dla tych, którzy zamierzali zrobić karierę akademicką lub duchowną. Do tytułu dochodziło tylko 4-5 % studentów. Promocję na stopień *magistra artium* Jan z Głogowa otrzymał około Nowego Roku 1468 roku. Uzyskawszy tytuł nie zapisał się na żaden z trzech wyższych wydziałów (prawny, medyczny, teologiczny). Wydaje się, że świadomie wybrał trud wykładowcy na wydziale *Artium*. Wydział skupiał w 2. połowie XIV w. najtęższe umysły i miał decydujący wpływ na sprawy uczelni. Wykładowcy nie otrzymywali stałej pensji, utrzymywali się z przypisanych do katedr prebend kościelnych lub beneficjów. Jan z Głogowa uzyskał z czasem dochody z kanonii kościoła kolegiackiego św. Floriana.

Od uzyskania stopnia magistra Głogowczyk poświęcił się pracy naukowej i nauczycielskiej. Wykładał, zgodnie ze średniowiecznym zwyczajem, wszystkie siedem sztuk wyzwolonych, głównie jednak gramatykę, logikę Arystotelesa, fizykę, fizjologię i astronomię. Po odbyciu obowiązkowego okresu dwuletnich wykładów został członkiem Kolegium Mniejszego (*Collegium Minus*). W roku 1476 został wybrany tam prepozytem. Dwa lata później Jan z Głogowa został po raz pierwszy wybrany dziekanem wydziału *Artium*. Był nim też później wielokrotnie. W 1484 r. został członkiem Kolegium Większego (*Collegium Maius*). Był już wówczas znanym i powszechnie cenionym uczonego.

Dopiero od 1487 r. zachował się spis wykładów Jana z Głogowa. Do tego czasu z pewnością rozpoczął on już działalność naukową, przynajmniej w dziedzinie filozofii i astronomii. Z roku 1475 znany jest jego pierwszy prognostyk. W wykładach Jana w latach 1487-1506 przeważają tematy związane z Arystotelesem, głównie dotyczące jego logiki. Objaśniał prawie wszystkie dzieła wielkiego Greka, jak również komentatorów. Traktat Arystotelesa *De Anima* był przedmiotem wykładów Głogowczyka w siedmiu semestrach. W roku 1497 Jan z Głogowa wyjechał do Wiednia, gdzie podjął wykłady z matematyki na tamtejszym uniwersytecie, w następnym roku powrócił jednak do Krakowa, gdzie do końca życia kontynuował pracę naukową i wykładowczą.

Praca naukowa i dydaktyczna nie wyczerpywały działalności głogowianina. Był on bowiem jeszcze opiekunem i protektorem mniej zamożnych scholarów, zwłaszcza ze Śląska. Pełnił funkcję prowizora bursy ubogich. Po 1487 r. na placu za Collegium Maius zbudował dom zwany bursą nową lub niemiecką. W latach 1490-92 był nauczycielem księcia litewskiego Janusza Aleksandrowicza Holszańskiego. Funkcję tę powierzył mu król Kazimierz Jagiellończyk. W 1499 r. Jan z Głogowa wzmiankowany jest po raz pierwszy jako kanonik kolegiaty św. Floriana. Była to jedyna godność kościelna, jaką piastował (stanowiła przede wszystkim uposażenie z tytułu pracy profesorskiej).

Jan z Głogowa „ozdoba uniwersytetu krakowskiego” zmarł w Krakowie 11 lutego 1507 r. rażony apopleksją. Został pochowany w kościele św. Floriana na Kleparzu.

Plon życia uczonego to 40 lat pracy naukowej i dydaktycznej oraz około 60 wydanych dzieł. Jan z Głogowa posiadał ogromną wiedzę i należał bezsprzecznie do najbardziejuczonych mężów w Polsce. Był człowiekiem tytanicznej pracy. Uczzone księgi, które pozostawił, to głównie podręczniki i komentarze. Głogowczyk był bowiem przede wszystkim pedagogiem. Pisząc kierował się najbardziej względami dydaktycznymi, co sam podkreślał.

Możemy przypuszczać, że działalność pisarską rozpoczął od prognostyków. Były to, nie licząc okolicznościowych, roczne przepowiednie oparte o wiedzę astrologiczną, bardzo wówczas popularne. Pisał je i ogłaszał co roku. Zachowało się kilka prognostyków oraz trzy kalendarze astrologiczne. Głogowczyk napisał także kilka podręczników astrologii, m.in. kompendium *Summa astrologia*. Znacznie wyżej cenił sobie jednak astronomię. Jego dorobek w tej dziedzinie to objaśnienia do podręczników i dzieł obowiązujących na wydziale *Artium: Introductorium in tractatum sphaerae Johannis de Sacrobusco* oraz *Computus chirometralis* (1507). W 1488 r. Jan napisał wykład tablic ruchu planet zredukowanych na południk krakowski, w 1492 r. traktat zawierający opis konstelacji niebieskich oraz ich interpretację astrologiczną i mitologiczną. Doliczyć tu należy również *Introductorium cosmographie*, dzieło z pogranicza astronomii i geografii (1492).

Większość, a dotyczy również ważności, dzieł Głogowczyka miała charakter w ówczesnym rozumieniu filozoficzny. Można podzielić je na trzy grupy: a) logiczne, b) traktaty z filozofii przyrody, c) dzieła metafizyczne. Do tych pierwszych należało *Exercitium verteris Artis*, wydane po raz pierwszy w 1504, il. il I.10. 1. W oparciu o tę pracę wykładał przez 12 semestrów logikę. W 1488 r. Głogowczyk napisał swoje najważniejsze dzieło filozoficzne „Komentarz do *De anima*” Artystotelesa. Wydane ono zostało po raz pierwszy drukiem w Metz w roku 1503. Z dziedziny gramatyki, którą łączono również z filozofią, popularność przyniosły uczonemu podręczniki gramatyki łacińskiej. „Wykład Donata o ośmiu częściach mowy”, który ukazał się w 1500 r., miał później jeszcze 15 wydań. Gramatyka Jan z Głogowa była wykładana w szkołach krakowskich przez ponad 100 lat. Wymieniony Komentarz do *De Anima*” oraz „Fizjonomia” były traktatami mającymi styczność z naukami ścisłymi i przyrodniczymi, il I.10. 2. Pisał dzieła z zakresu medycyny i fizjologii; miał opinię znakomitego lekarza. Jako pierwszy w Polsce odnotował fakt odkrycia Ameryki.

Nazwisko naszego uczonego było jednym z magnesów ściągających do Krakowa scholarów z całej Europy. Dowody hołdu i znania płynące z różnych krajów. Na przełomie XV i XVI w nazwisko Głogowczyka należało do najbardziej znanych, także poza granicami Polski. Postać Jana z Głogowa, którego 500- lecie śmierci przypadło w 2007 r., zasługuje na zainteresowanie nie tylko historyków nauki, ale i samych głogowian, na których również spoczywa w niemałym stopniu obowiązek przyczynienia się do spopularyzowania tak zasłużonego dla polskiej nauki człowieka.

Głogowianie w kulturze europejskiej

Przed Janem Schellingiem w szkole kolegiackiej kształcił się inny wybitny głogowianin, **Kacper Elyan** (ur. ok. 1435) ojciec drukarstwa śląskiego i kanonik wrocławski. Jako pierwszy drukarz wrocławski wydał najwcześniej teksty polskie: *Ojczyzna nasza, Zdrowaś Maria i Wierzę poza granicami Śląska*. il I.10. 3.

Wielu scholarów z głogowskich szkół wędrowało na uniwersytety w sąsiednich krajach. Występowali dość licznie na uniwersytetach, często w Pradze, Wiedniu, Lipsku, szczególnie wzięciem cieszyła się jednak Akademia Krakowska. W latach 1433-1510 zapisało się tam na studia 120 głogowian (na 2487 studentów ze Śląska). Wśród dobroczyńców uniwersytetu na czołowym miejscu wymieniony jest magister **Mikołaj z Głogowa** (1407). **Mikołaj Manko z Głogowa**, który zapisał się na studia w 1401 r. był tam pierwszym w ogóle wykładowcą ze Śląska. W 1411 r. zapisał się **Johannes Stock**, później doktor medycyny, kanonik i prałat, rektor szkoły przy św. Krzyżu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu), rok później jego brat **Mikołaj** (dziekan przy katedrze wrocławskiej, radca cesarza Zygmunta). Kacper Elyan studiował jakiś czas w Krakowie (zapisał się w 1461 r. na wydział prawa). **Mikołaj Hoffmann** był magistrem teologii (tytuł uzyskał w 1478 r.). **Marcin Schulz** w 1495 r. ustanowił 4 stypendia dla Ślązaków. **Jan Ditrich** ze Szprotawy został później rektorem szkoły kolegiackiej w Głogowie. **Jan Benedykt Solfa** z Trzebiela, kanonik kolegiaty głogowskiej lekarzem przybocznym Zygmunta Starego.

W XVI w. studiował w Krakowie m.in. **Johann Briger** (zm. 1588) kanonik i archidiakon głogowski, którego nagrobek oglądać możemy w kolegiacie. **Andreas Schön (Schoneus)** był ostatnim ze Śląska wykładowcą. Długoletni profesor i rektor, był Schoneus uznanym poetą łacińskim; pierwszy wprowadził do polskiej poezji sielankę. Skupił wokół siebie sporą gromadkę śląskich studentów, głównie jednak z Głogowa. Młodszy brat Schoneusa Jerzy był ostatnim promowanym w XVI w. na Akademii Krakowskiej Ślązakiem.

Na Uniwersytecie w Lipsku wykładali dwaj głogowianie: **Mikołaj Melzer**, magister sztuk wyzwolonych (1456) i **Marek Scultetus**, profesor teologii, i kanonik w Miśni (1460). Ten drugi ufundował fundusz dla krajanów (z którego odsetek korzystano jeszcze w XX w.!).

Listę należałoby uzupełnić o osoby duchowne; wśród nich np. **Henryk Senftleben** był dyplomatą na dworze dwóch papieży

Antoni Bok

Literatura

500 lat polskiego słowa drukowanego na Śląsku. Materiały sesji naukowej 9 -11 X 1975 Wrocław, Wrocław 1978

Barycz H., *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979

Barycz H., *Wśród śląskich mistrzów współtowarzyszy studiów i przyjaciół Mikołaja Kopernika*, „Kwartalnik Opolski”, rok XIX, nr 4 (74), Opole

Drabina J., *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987

Chutkowski J., *Andrzej Schoneus*, Legnica 1985

Chutkowski J., *Kasper Elyan z Głogowa, pierwszy polski drukarz*, Legnica 1985

Malicki J., *Laury, togi, pastorały. Szkice o kulturze literackiej renesansowego Śląska*, Katowice 1982

Szczegóła H., *Jan Głogowczyk*, Katowice 1967.

EZG: Górniak M.R., *Scultetus Hieronim* (30), *Senftleben Henryk* (64/65); Hybel D., *Jan z Głogowa – filozofia* (6); Chutkowski J., *Elyan Kasper* (1), *Jan z Głogowa* (1), *Solfa Jan* (19); Jankowski J., *Jan – archidiakon głogowski* (11).

II. WCZESNY OKRES NOWOŻYTNY (1526-1741)

[A] Historia

Po czasie wojen, zamętu i upadku bezpieczeństwa publicznego, jakim były ostatnie dziesięciolecia XV wieku, XVI stulecie przyniosło Głogowowi i księstwu korzystne zmiany. Krótkie (1499-1506), ale energiczne panowanie Zygmunta Jagiellończyka w Głogowie i korzyści, jakie Głogów odniósł z wojny handlowej między Wrocławiem a miastami polskimi, dały miastu i księstwu “napęd początkowy” po okresie zapaści. Ich pozytywne oddziaływanie, w połączeniu z okresem długotrwałego, jak się miało okazać, pokoju, rozciągnęło się na następne dziesięciolecia.

Do czasu wojny trzydziestoletniej Głogów był znacznym ośrodkiem handlowym, konkurującym okresowo z Wrocławiem, oraz dużym ośrodkiem wytwórczym w skali Dolnego Śląska. W wykazach członków cechów najliczniej występują sukiennicy (było ich w 1626 r. 800). Kupcy, artyści i doktorzy występują jako wspólna kategoria; w 1619 r. było ich łącznie 220. Wokół miasta w murach rozrosły się przedmieścia. Łącznie Głogów zamieszkiwało na przełomie XVI i XVII w. około 10 tys. mieszkańców (dawniejsze szacunki mówiły wręcz o około 20 tysiącach).

Księstwo głogowskie w r. 1526 r. wraz z Królestwem Czeskim znalazło się w monarchii Habsburgów. W okresie habsburskim tworzyło jednostkę administracyjną, zarządzaną przez starostów. Zajmowało powierzchnię 4559 km kw. Dzieliło się na 5 okręgów: głogowski, kożuchowski, zielonogórski, górski, szprotawski i świebodziński. Jego ludność w latach 70. XVI w. szacuje się na 170 tys. (z czego w 16 miastach i miasteczkach mieszkało ok. 30 tys.). Była ona w zdecydowanej większości niemiecka, jednak na wsi dość silnie jeszcze występowała ludność polska.

Organiczny rozwój miasta hamowały wszakże klęski żywiołowe, zwłaszcza pożary. Stabilizacji szkodziły też coraz bardziej podziały wyznaniowe. Protestantyzm, który szybko rozpowszechniał się w księstwie, do samego Głogowa nie miał początkowo tak łatwego dostępu. Miasto było ośrodkiem władzy politycznej, reprezentowanej od r. 1526 przez starostów habsburskich, i silnym ośrodkiem religijnym (zwłaszcza ważyła obecność kolegiaty i klasztorów). Przełomowy był dopiero rok 1564. Kościół w sąsiednim Brzostowie objął pierwszy ewangelicki duchowny, głogowianin Joachim Specht, a w klasztorze dominikanów proklamowano założenie w Głogowie gminy luteranckiej i szkoły. W następnym roku wyraźna stała się kontrofensywa katolicyzmu. Reszta wieku upłynęła na przepychankach, głównie wokół kościoła parafialnego (w latach 1581-1602 był on podzielony między luteranów i katolików). Mimo iż protestanci stali się pod koniec stulecia przytłaczającą większością na Śląsku i w Czechach, Habsburgowie - z czasem coraz bardziej ultrakatolicki - nie zamierzali im pobłażać. Sfera zatargów o podłożu konfesyjnym urastać zaczęła do wymiarów konfliktu o charakterze europejskim, o spodziewanych groźnych konsekwencjach.

Tak doszło do wybuchu wojny, którą później określono mianem trzydziestoletniej.

O ile już straszliwy pożar w 1615 r. oznaczał ruinę dla dużej części mieszczan, to wojna przyniosła prawdziwy upadek Wielkiego Głogowa (*Gross Glogau*, *Glogovia Maior*). Przez pierwsze kilkanaście lat ziemia głogowska cierpiała głównie z powodu częstych przemarszów wojsk i kosztów utrzymania armii cesarskiej. W 1628 r. bardzo wielu protestanckich mieszczan, stojąc przed dyktatem przymusowej rekatolicyzacji, opuściło Głogów. Szlak exodusu wiódł do pobliskiej Rzeczypospolitej.

Po włączeniu się do wojny Szwecji w lipcu 1630 r., władze cesarskie podjęły decyzję o przekształceniu Głogowa w twierdzę. Podczas robót fortyfikacyjnych wyburzono wszystkie przedmieścia. W ciągu kolejnych dziesięciu lat Głogów był kilkakrotnie oblegany; twierdza przechodziła z rąk do rąk. W 1642 zajęli ją Szwedzi. Dopiero w 1650 r., dwa lata po

zakończeniu wojny, opuścili okupowane miasto. Przedstawiało ono sobą szczątek dawniejszego Wielkiego Głogowa. Wegetowało w nim około 200 ludzi. Stało przed nimi trudne dzieło odbudowy życia w zrujnowanym mieście.

Po zawarciu pokoju westfalskiego (1648) cesarstwu Habsburgów, przypadła pełnia władzy w krajach dziedzicznych. Protestanci zostali znów ograniczeni w swoich prawach. W dziedzicznych księstwach śląskich zezwolono im na budowę zaledwie 3 kościołów. Pierwszy z tych Kościołów Pokoju, budowanych z drewna i gliny bez użycia gwoździ, wzniesiono w Głogowie. Reszta stulecia, stojąca pod znakiem powolnej odbudowy miejskiego życia, pozbawiona była istotnych wydarzeń, nie licząc klęsk elementarnych. Stała też pod znakiem aktywności jezuitów (w Głogowie czynni byli z przerwami od 1625 r.). Wybudowali oni w mieście potężny kompleks kościoła z kolegium, w którego murach kształciła się młodzież katolicka (i nie tylko) z zachodniego Śląska. Apogeum swojej działalności zakon osiągnął w pierwszej połowie następnego wieku. W końcu XVII w. Głogów mógł liczyć 3 tys. mieszkańców, Spis z r. 1710 wykazał 597 rodzin (nie obejmował on chyba ludności żydowskiej, która po okresie banicji w XVI w., ponownie rosła, aby osiągnąć przed połową XVIII w. około 1,5 tys. osób - co stanowiło piątą część mieszkańców miasta).

Wojna między koalicją sasko-rosyjską przeciw Szwecji miała poważne reperkusje w Księstwie Głogowskim. W 1707 r. Szwedzi przejściowo oblegali Głogów. Po zawarciu pokoju (tzw. konwencja altransztadzka) poprawił o się położenie protestantów. Kryzys gospodarczy w saskiej Polsce rzutował na sytuację Głogowa, który od wieków żył głównie z handlu z Rzeczpospolitą. Również państwo Habsburgów, w którym Głogów był przede wszystkim twierdzą na jego północnych rubieżach, popadało w stagnację. Na Śląsku nie bez powodów panowało niezadowolenie z rządów cesarskich.

W 1740 r. król Prus Fryderyk II, wykorzystując kontrowersje prawne wokół sukcesji austriackiej, wysunął żądanie włączenia Śląska do Prus. 16 grudnia armia pruska przekroczyła granice Śląska i skierowała się na Głogów. Po 10-tygodniowym oblężeniu, liczące 6000 żołnierzy oddziały pruskie zdobyły w nocnym ataku przestarzałą i słabo obsadzoną twierdzę. Wojna trwała nadal, jednak dla Głogowa dzień kapitulacji - 9 marca 1741 r. - oznaczał pożegnanie z epoką habsburską.

[B] Kultura

W XVI wieku stabilizacja i wzrost zamożności mieszczaństwa z jednej, a przemiany kultury europejskiej z drugiej strony, wpływały na wzbogacenie form kultury życia codziennego, na powstawanie i rozwój tradycji. Niemały był w tym udział organizacji cechowych. Coroczny zawody strzeleckie z paradą nowego króla kurkowego były największym świeckim świętem mieszczaństwa (i pozostały nim przez następne stulecia). Rozpoczęty wówczas ruch odnowy religijnej, znany następnie pod nazwą reformacji, przyniósł wielki ferment umysłowy. Oprócz głównego nurtu, wypływającego z nauki Lutera, mnożyły się alternatywne odłamy protestantyzmu, łącznie z "komunistycznymi" szkwenkfeldystami, pojawiali się radykalni sekciarze i fałszywi prorocy.

Świadectwem mieszczańskiej kultury Głogowa był renesansowy ratusz. Został on, niestety, zburzony w XIX wieku. Pozostawiono jedynie kunsztownie sklepione sale Piwnicy Rajców i odwach. Pomieszczenia te zachowały się do dziś. W mieszczańskich domach w centrum miasta pojawiły się okazałe kamienne portale. Niektóre tylko dotrwały do 1945 r., a i te uległy zniszczeniom (jedyne zachowane – z początku XVII w. - wmurowany jest w ścianę kolegium jezuickiego).

Wraz z rozszerzaniem się reformacji rosła rola słowa pisanego. Głogowski medyk, rodem z Kożuchowa, Joachim Cureus napisał pierwszą historię Śląska (1570). Joachim Pastorius (1611-81) został sekretarzem króla Jana Kazimierza i pozostawił potomności m.in. zarys dziejów Polski. Z humanistycznych kręgów protestanckich wywodził się Andreas Gryphius (1616-64). Twórca nowożytnego dramatu niemieckiego, zarazem jeden z najwybitniejszych poetów języka niemieckiego, przez całe życie mocno związany był z rodzinnym Głogowem.

Po spustoszeniach wojny trzydziestoletniej i ustanowieniu miasta twierdzą, obniżyło się jego znaczenie kulturotwórcze. Bardziej ożywioną działalność prowadził jedynie zakon jezuitów. W kolegium jezuickim kształciły się rzesze młodzieży katolickiej. W następstwie pokoju w Altranstädt (1707) w Głogowie założone zostało seminarium ewangelickie. Tak więc Głogów posiadał odtąd dwie szkoły przygotowujące uczniów do studiów uniwersyteckich. Starsza z nich – jezuicka – tylko w latach 1697–1740 posiadała ponad 10 tysięcy uczniów. Zjawiskiem, które pobudzało wyobraźnię mieszkańców, był szkolny teatr jezuicki, nie stroniący od tematów świeckich. Od schyłku XVII w. szkolne widowiska coraz bardziej epatowały techniką inscenizacji, nawet pewnym przepychem. Ówczesna pobożność katolickich mieszczan manifestowała się m.in. przynależnością do bractw i sodalicji. W kościele parafialnym powstała kaplica loretańska. Protestanci skupieni byli wokół swojej „Bożej Strzechy”, kościoła wybudowanego z łaski niechętnych im władz we Wiedniu - poza miastem.

Architektura barokowa zaznaczyła się w krajobrazie miasta przede wszystkim poprzez potężny kompleks budowli jezuickich – kościół i kolegium – w których pojawił się barok w prawdziwie włoskim wydaniu. W stylu barokowym przebudowany został zamek, barokowe hełmy otrzymały wieże kościołów i ratusza. Również wnętrza średniowiecznych świątyń wypełniły się wystrojem w nowym duchu. Przebudowano kaplice; wybitnym przykładem była niewątpliwie kaplica ufundowana przez starostę Johanna B. von Herbersteina przy kościele franciszkanów, bogata dekorowana stiukami. Ze świeckiej architektury mieszczańskiej praktycznie nic do dziś nie ocalało.

W kulturze materialnej schyłkowe dziesięciolecie władzy Habsburgów pozostawiły swój ślad przede wszystkim w bogatym wystroju katolickich świątyń.

Antoni Bok

Literatura

- Drabina J., *Życie codzienne w miastach śląskich*, Wrocław 1998
- Hoffmann H., *Die Jesuiten in Glogau*, Breslau 1926
- Hutter-Wolandt Ulrich, *Aus der Geschichte der evangelischen Gemeinde in Glogau*, w: *Glogau im Wandel der Zeiten*, Würzburg 1993
- Konopnicka-Szatarska M., *Kontrreformacja w księstwie glogowskim (XVI-XVIII wiek)*, Zielona Góra 2002
- Kutschelis A., *Die katholische Gemeinde zu Glogau. Ein Abriß ihrer Geschichte*, w: *Glogau im Wandel*
- Lec Z. F., *Z przeszłości jezuitów w Głogowie w latach 1625-1776. Chronologia najważniejszych działań*, w: „*Studia i materiały z dziejów z Głogowa*”, 3, Głogów–Wrocław 1993
- Ptak M., *Zgromadzenia i urzędy stanowe Księstwa Głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.*, Wrocław 1991
- Schellakowsky J., „*Eine lustige Stadt, gar weit bekannt*”. *Zur Geschichte der Stadt Glogau in der Frühen Neuzeit*“, w: *Glogau im Wandel*

Literatura uzupełniająca do [B]

- Bein W., *Glogau in der deutschen Literaturgeschichte*, w: *Glogau im Wandel*
- Bok A., *Andreas Gryphius - zarys życia i twórczości*, Głogów 1997
- Bok A., *Legendy Ziemi Głogowskiej*, Głogów 2007
- Chutkowski J., Dymytryszyn J., *Herby Głogowa i księstwa glogowskiego*, Głogów 1992, II wyd. 1993
- Czerner R., Lasota C., *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994
- Schmilewski U., *Siegel, Wappen und Fahnen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Eckert W., *Fortyfikacje Głogowa*, Zielona Góra 2006
- Haisig M., *Herb miasta Głogowa - jego geneza i symbolika*, w: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra 1970
- Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen in Glogau*, Glogau 1934
- Kastner K., *Die Glogauer Stadtpfarrkirche zum Hl. Nikolaus*, Breslau 1922 (nowe wydanie: Hildesheim 1961)
- Matwijowski K., *Życie kulturalne w Głogowie w czasach nowożytnych (od XVI do połowy XVII w.)*, w: *Materiały do dziejów Głogowa*, Wrocław 1989
- Schmilewski U., *Siegel, Wappen und Fahnen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Schmilewski V., *Goldschmiede und Zinngießer in Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Walkowiak A., *Organy w kościołach regionu glogowskiego i dekanatu wschowskiego*, Głogów 2002.
- Włodarczyk U. *Zamek w Głogowie*, Wrocław 1988
- Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
- Zamek w Głogowie. 30 lat glogowskiego muzeum*, Głogów 1997

1. Architektura: ratusz

W okresie renesansu smatruz tracił na znaczeniu jako obiekt handlowy. Kupcy ponownie zaczęli „wychodzić” na rynek ze swoimi towarami. W omawianym okresie dokonano, pierwszej z wielu, przebudowy smatruza. W pierwszej kolejności przebudowano zachodnią część parteru. Powstały wówczas cztery osobne sale. Najcenniejsze z nich, które możemy podziwiać także dziś, to dawne izby karczemne. Jedna z nich nakryta została ceglanym sklepieniem sieciowym, wspartym na jednym, centralnie umieszczonym filarze II. II.1. 4. Druga z kolei, posiadała piękne, ceglane sklepienie kryształowe z piaskowcowymi wspornikami II. II.1. 5. W dobie renesansu dokonano także podpiwniczenia młodszego skrzydła ratusza.

W kolejnych latach dokonano także dalszej przebudowy istniejących budowli. Dość szczegółowego opisu renesansowego ratusza w Głogowie dokonał F.A. Zimmermann (1794): *„Ratusz całkowicie murowany, gotycki, nieregularny, większe skrzydło frontem od południa, mniejsze na zachód. W pierwszym, większym skrzydle mieści się właściwy ratusz [tam miały miejsce posiedzenia Rady Miasta]. Do jego przedsionka prowadzą z dwóch stron kryte schody o ośmiu kamiennych stopniach. Na piętro składa się sklepiona, dość obszerna sień, tzw. Sesja, z różnymi, zwracającymi uwagę sklepieniami oraz jeden osobny pokój. Tu spotyka się całe kolegium magistrackie i senat policji. Na drugim piętrze znajdują się: pokój sesji sądowych, ratuszowa registratura, stare archiwum i kancelaria. Pod ratuszem, w piwnicy [...] prowadzi się wyszynk piwa”*¹ II. II.1. 2

W epoce renesansu została także przebudowana wschodnia część parteru smatruza. Uzyskano pomieszczenie nakryte sklepieniem kolebkowym, wspartym na filarach. W tym miejscu urządzono odwach (dawniej siedziba warty głównej garnizonu; straży, warty; wraz z biurami i aresztem; *Hauptwache*)². Pomieszczenie zachowało się do dnia obecnego. Ciekawostką jest fakt, że jedna z kolumn posiada starty aż do rdzenia trzon, druga także, ale w znacznie mniejszym stopniu. Był to ślad pozostawiony przez ostrzących w tym miejscu białą broń użytkowników odwachu. W omawianym okresie, sklepienie kolebkowe otrzymało również przejście śródrynkowe.

Cytowany wyżej F.A. Zimmermann pozostawił także opis renesansowego skrzydła zachodniego ratusza: *„Po prawej ręce [płd. skrzydła ratusza], ku zachodowi stoi Kamera [urząd], do której prowadzą schody. Pod Kamerą znajduje się mieszczkański odwach, a przy nim czworokątna wieżyczka z dzwonkiem dzwoniącym w czasie wyprowadzania skazańców. W skrzydle tym są również: na parterze waga, skład dóbr kupieckich, wyżej urząd Akcyzy i Cel, na trzeciej kondygnacji izba aresztancka dla szczególnie honorowych mieszczan, dwie izby dla niższego personelu ratuszowego”*³ II. II.1. 3

Według świadectwa z epoki, po roku 1574 i kiedy wieża otrzymała hełm o trzech latarniach, głogowski ratusz zaliczał się do najpiękniejszych budowli świeckich na Śląsku. II. II.1. 1.

W 1751 r. dokonano kolejnej modernizacji smatruza. Przebudowano części parteru i połączono oba piętra na potrzeby głogowskiej gminy ewangelickiej. Jako świątynia pomieszczenie to wykorzystywane było do 1773 roku. W 1820 r. urządzono tu salę koncertową.

Oto kilka ważniejszych dat dotyczących ratusza i wieży w omawianym okresie:

1574: odbudowa ratusza,

1602: zakończono „nadbudowę” wieży,

1615: ratusz wraz z wieżą spłonął w pożarze miasta,

¹ Czerner R., Lasota Cz., *Ratusz i urzędzenia handlowe na rynku w Głogowie*, s. 47, Wrocław 1994.

² Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, pierwsze wydanie w Internecie (www.slovník-online.pl/oslovníku.php).

³ Czerner R., Lasota Cz., *Ratusz...*, s. 50.

1616-1617: odbudowa ratusza,
1654: odbudowa wieży,
1671 i 1678: ratusz płonął ponownie,
1683: kolejna odbudowa ratusza,
1688: odbudowa wieży, hełm otrzymał trzy prześwity (zwieńczenie okazało się zbyt wysokie i niebezpiecznie chwiało się podczas silnego wiatru), Il. II.Kultura. 4
1720: rozbiórka niebezpiecznego hełmu i montaż nowego (obecny hełm wzorowany jest na tym ostatnim),
1735: zbudowano na wieży taras widokowy z barierką,
1743: na wieży zamontowano zegar.

Marcin Burczik

Literatura

- Czerner R., Lasota Cz., *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994
Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005
Radacki Z., *Ratusz w Głogowie*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, red. S. Kowalski, Zielona Góra 1970.
Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w; *Glogau im Wandel*
EZG: Bok A., *Ratusz – wieża* (51/52); Cwynar J., *Ratusz – architektura oraz Ratusz – historia budynku* (11).

2. Architektura: zamek

W XVI wieku, gdy Głogów znalazł się w rękach Habsburgów, zamek głogowski stał się siedzibą starostów, którzy w imieniu królów czeskich sprawowali władzę w księstwie. Z każdym remontem i przebudową zamek tracił na znaczeniu obronnym i coraz bardziej stawał się rezydencją. W 1574 r. runęła część zamku. Przeprowadzono wówczas niewielki remont, podczas którego otynkowano ściany i ozdobiono je sgraffitowymi dekoracjami w kształcie czarno-białych kwadratów. W 1615 r. zamek został zniszczony przez wielki pożar, który strawił znaczną część miasta. Jednak wkrótce został częściowo odbudowany. Prace nadzorował starosta Rudolf von Zedlitz, który prowadził je na koszt stanów księstwa. Kolejnych zniszczeń zamek doznał podczas wojny trzydziestoletniej, kiedy to oblegany był kolejno przez wojska saskie, austriackie i szwedzkie.

W latach 1652-59 przeprowadzono przebudowę zamku w stylu barokowym. Nadano mu wówczas charakter rezydencji pałacowej. Przebudowę kontynuowano od 1669 roku. Kierował nią wówczas starosta Johann Bernard von Herberstein. Zamek rozbudowano wówczas o czwarte południowe skrzydło oraz arkadę z loggią przy skrzydle wschodnim. Utworzono regularny dziedziniec, wolno stojącą wieżę obudowano i włączono w południowo-zachodni narożnik zamku. Wszystkie budynki podwyższono o jedno piętro i od strony wschodniej wybudowano nową ścianę zamykającą dziedziniec. Wykuto także w elewacji wiele dodatkowych otworów okiennych. Zamek zyskał kształt zbliżony do obecnego. We wnętrzu zmieniono układ sal. M.in. powstała wtedy na piętrze zachodniego skrzydła tzw. wielka sala, ozdobiona na suficie plafonem przedstawiającym cesarza Leopolda siedzącego na koniu. Na bocznych ścianach zawisły portrety głogowskich książąt i starostów.

W 1. połowie XVIII w. na południe od zamku, na terenach wykupionych od dominikanów założono nowe ogrody zamkowe. Informacja o zamkowych ogrodach pochodzi już z XV w., jednak od 1726 r. za sprawą starosty Franza Karla von Kotulinskiego uporządkowano je, stworzono regularne założenia, a całość ogrodzono murem. Zagospodarowana wówczas powierzchnia ogrodów sięgała ok. 1 hektara. Powstały tam altany i oranżerie. W pobliżu ogrodu powstała powozownia i ujeżdżalnia koni. Od strony zachodniej zamku przekuto otwór bramowy, co polepszyło komunikację z ogrodami. W 2. połowie XVIII w. w założeniu ogrodowym powstały baseny fontannowe, pawilony do gier i zabaw, nowe altany, zegar słoneczny i budynek herbaciarni. II. II.2. 2.

Po zajęciu przez Prusy w 1742 r. Śląska, kiedy Głogów stał się siedzibą władz utworzonego departamentu (Kriegs – und Domänenkammer) zajęły on pomieszczenia zamku, na ze zwierzchnim urzędem sadowym (Oberamstregierung). Odtąd zamek wielokrotnie gościł króla Fryderyka II. Na I piętrze znajdowały się zresztą tzw. pokoje królewskie, oraz wspomniana wielka sala. II piętro zajmowały m.in. pokoje ministra. W zamku zlokalizowana była także biblioteka, która z czasem zgromadziła liczne i bogate zbiory.

II. II.2. 1-4.

Rafał Rokaszewicz

Literatura

Dymytryszyn J. *Zamek w Głogowie*, w: *Zamek w Głogowie. 30 lat głogowskiego muzeum*, Głogów 1997

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005

Włodarczyk U., *Zamek w Głogowie*, Wrocław 1988.

3. Architektura i sztuka: kolegiata

W okresie renesansu i baroku kościół kolegiacki podlegał dalszym przeobrażeniom. Dotyczyły one jednak głównie wnętrza. Po tym, jak w 1549 r. piorun uderzył w wieżę, co spowodowało zawalenie się ściany do wnętrza korpusu kościoła, zachodnie przęsło zostało odbudowane i bogato wykończone. Pod koniec stulecia w prezbiterium, małym chórze (Kaplica Mariacka) i starej zakrystii założono nowe sklepienia, kolebkowe z lunetami. Wówczas też kolegiata otrzymała łuki przyporowe. W 1705 r. prowizoryczny dach wieży rozebrano, jej mury nieco podciągnięto ponad dach kościoła, i założono barokowy hełm, il.II.3. 1 (po katastrofie w 1831 r. wybudowana została nowa wieża w stylu neogotyckim). Przebudowane zostały w stylu barokowym kaplice, wraz ze sklepieniami, il.II.3. 4.

Kolegiata przetrwała do marca 1945 r., kiedy spaliła się na skutek ostrzału. Zniszczeniu uległy dachy i sklepienia, w lepszym stanie zachowały się kaplice boczne korpusu nawowego, zakrystia i XIX-wieczna wieża. Z 8 filarów podtrzymujących arkady nawy głównej ocalały 3, mocno nadwyrężone. Elewacja wschodnia była całkowicie zniszczona, w zachodniej zachował się wysoki trójkątny szczyt. Świątynia następnie niszczała i ulegała dewastacji. Pomijając okresowe prace zabezpieczające, w stanie postępującej ruiny dotrwała do momentu rozpoczęcia odbudowy. Przystąpiono do niej, po etapie badań i przygotowań, na początku lat 90.

Kapituła kolegiacka w Głogowie, jako ważna dla Kościoła na Śląsku instytucja, o długiej i bogatej tradycji, nie uległa we wczesnym okresie nowożytnym kryzysowi w takim stopniu, jaki dotknął katolickie parafie i klasztory w związku z szerzeniem się reformacji (od 2. połowy XVII wieku widać znów wyraźne ożywienie). Świadczy o tym fakt, że zachowany do 1945 r. bogaty wystrój kościoła pochodził głównie z okresu renesansu i zwłaszcza baroku. Kościół kolegiacki był wyjątkową skarbnicą dzieł sztuki, najznamienitszą w Głogowie pod względem jakości (choć zapewne niewiele ustępował mu kościół parafialny).

Poniżej opisuje się cenniejsze przykłady. Bardziej szczegółowy opis wnętrza w języku polskim zawiera broszura J. i A. Sadowskich (zob. literatura)

Malowidła pojawiły się w kolegiacie już zapewne w XV wieku (potwierdzone źródłowo 1589-1599 freski w kaplicach św. Anny i Aegidusa). Większość malowideł ściennych i obrazów sztalugowych pochodziła z początku XVIII w. Z tego okresu są też obecnie odrestaurowane fragmenty fresków w kaplicach św. Mikołaja i św. Sebastiana, il.II.3. 5. Autorami wystroju malarskiego byli w największym stopniu artyści ze szkoły Michała Willmanna: Kretschmer, Mosler, a także on sam.

Ambona datowana „1697”, il.II.3. 6, sprawiała wielkie wrażenie: uwagę ściągająca zwłaszcza podpierająca kosz rzeźba św. Piotra (pochodząca z Rzymu?) z odwróconym krzyżem – symbolem jego męczeństwa. W polu kosza płaskorzeźba: scena nawrócenia Pawła, na zwieńczeniu baldachimu: błogosławiący Chrystus w otoczeniu chmur i putt.

Stalle w prezbiterium, bardzo cenne artystycznie: stalle wikarych – renesansowe, stalle kanoników – barokowe, w stylu flamandzkim.

Organy zbudowane 1752 przez Kaspra Gottlieba Neumanna z pięcioczęściowym prospektem w stylu rokokowym. Pierwotnie posiadały 26 głosów, 2 manualy i pedał (obsługiwane przez 4 miechy), a po przebudowie na przełomie 1889/1890 roku miały 27 głosów, 1769 piszczałek oraz 3 wiatrownice (zachowano 2 manualy i pedał).

Nagrobki i epitafia: spośród dość licznych z czasów nowożytnych zachowały się tylko dwa renesansowe: prepozyta Joachima de Ledlaw († 1565) i kanonika (i archidiakona) Johanna Brigera († 1588), ten ostatni z odłamaną częścią, il.II.3. **3.**

Robert M. Górniak

Literatura

Hilgner M. *Der Dom zu Glogau. Seine Geschichte und seine Kunstdenkmäler*, Glogau 1912

Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen in Glogau*, Glogau 1934

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005

Sadowski J. i A., *Kolegiata w Głogowie, architektura wnętrza*, Głogów 1987

Walkowiak A., *Organy w kościołach regionu głogowskiego i dekanatu wschowskiego*, Głogów 2002.

Wolfrum P., *Die Bau- und Kunst Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w; *Glogau im Wandel*.

EZG: Sadowski J., *Kolegiata (XV-XIX w.)* (3).

4. Architektura i sztuka: kościół i kolegium jezuitów

Rys historyczny. W 1654 r. jezuita nabyli obszerny teren pod budowę kolegium i kościoła. Wybudowali tu kościółek Bożego Ciała, jako prowizoryczny. Dopiero w 1696 r. zaczęła się budowa obecnego kościoła. Budowniczym był Giulio Simonetti, pochodzący z Roveredo, czynny w Bolesławcu. W trakcie budowy został rozebrany wcześniejszy kościółek. W 1702 r. archidiakon Wilhelm von Pallandt poświęcił nowy kościół, zakończenie budowy przeciągnęło się jednak do 1710 roku.

Już w 1711 r. kościół wraz z wyposażeniem spalił się w następstwie uderzenia pioruna. Odbudowę z dobudowaniem obydwu wież przeprowadzono pod kierunkiem wrocławskiego budowniczego Błażeja Peintnera w latach 1713-15. W 1724 r. kościół ponownie konsekrował biskup Elias von Sommerfeld, wychowanek głogowskich jezuitów. Prace wykończeniowe trwały nadal. Fasada została, jak się wydaje, ukończona do 1730 r., podobnie - kolegium, którego budowa ruszyła praktycznie dopiero w r. 1711.

W 1758 r. kolejny pożar dotkliwie zniszczył kościół i kolegium. Świątynia czekała na odbudowę do 1795 roku. Ponownym zniszczeniem (spalenie wnętrza) w uległa 1809 r. Po wojnach napoleońskich obiekt służył celom wojskowym. Po zwróceniu go wiernym został odremontowany w 1825 roku. Restaurowano go pod koniec XIX wieku. Podczas oblężenia miasta w 1945 r. zniszczeniu uległa świątynia i całe jej otoczenie. Wnętrze zostało wypalone, a dach i górne partie wież zrujnowane.

W 1957 r. kościół przejęła parafia św. Mikołaja. Po odbudowie, w latach 1961-62, sprowadzono z d. kościoła protestanckiego w Kozuchowie elementy wyposażenia. W następnych latach trwały prace wykończeniowe i konserwatorskie. W latach 1976-81 dokonano odbudowy jedyne go zachowanego skrzydła kolegium jezuickiego. Prace renowacyjne całego kompleksu przeprowadzono w latach 90.

Architektura kościoła. Kościół Bożego Ciała w Głogowie jest przykładem tego, że styl barokowy miał włoskie korzenie i stamtąd rozprzestrzenił się na całą Europę. Głogowski kościół został wybudowany na wzór typowego dla jezuitów kościoła *Il Gesu* w Rzymie. Podobnie dwa wcześniejsze śląskie kościoły zakonu (1888-92 Nysa, 1689-98 Wrocław). Mówi się nawet o śląskim typie kościoła jezuickiego: bez transeptu i kopuły, z zamkniętym prosto chórem.

Kościół w Głogowie jest budowlą 1-nawową, z rzędem kaplic po bokach nawy i prezbiterium. Kolebkowo sklepiona hala wsparta jest na filarach podporowych, między którymi znajdują się kaplice, połączone z nawą i prezbiterium arkadami, u góry posiadające empory. Prezbiterium posiada sklepienie kolebkowe, kaplice - kolebkowo-krzyżowe. Z sześciu osi na długości hali, dwie zajmuje prezbiterium, trzy - nawa, jedną - przeszło wieżowe. Jego środkowy przedświtek pod wysokim oknem organowym otwiera się na wewnątrz kościoła. Patrząc na wprost, duże wrażenie sprawia łuk tryumfalny: „*stukowy majstersztyk: czterej aniołowie odchylają na boki zasłonę, aby odsłonić nam widok na to co Najświętsze, przechowywane w tabernakulum głównego ołtarza*” (H. Hoffmann).

Zachodnia fasada wieżowa kościoła jest przemyślanym i harmonijnym dziełem architektury i sztuki barokowej. W swoim programie religijnym wyraża ona cześć do Przenajświętszego Sakramentu. Fasadę zaprojektował jeszcze Simonetti, twórcą był już zapewne współpracownik B. Peintnera Johann A. Karinger, ceniony rzeźbiarz. Il. II.4. 1.

Fasada jest silnie rozczłonkowana: poprzez podział na 3 segmenty - centralny (portalowy) i dwa boczne (od drugiej kondygnacji – wieżowe), akcentowane wydatnymi parami pilastrów z korynckimi kapitelami, podtrzymującymi potężne belkowania i gzymsy. Z dolnej kondygnacji, sięgającej wysokości dachu, występuje część centralna z rozbudowanym portalem zwieńczonym balustradą [nieistniejąca]. Belkowanie ponad nią zaokrąglą się nad dużym oknem chóru organowego. Nad nim wypiętrza się wysoko i spiczasto gzyms.

W obu członach bocznych przestrzeń między dwoma pilastrami jest w poziomach trzykrotnie dzielona: na portal wejściowy, niszę i okno. Łącznikami między wejściami i niszami są reliefowane medaliony (jeden przedstawia św. Stanisława przyjmującego komunię od anioła, [nieistniejący] drugi św. Alojzego otrzymującego komunię od św. Karola

Boromeusza) W północnej niszy stoi posąg św. Franciszka Ksawerego, w południowej - św. Ignacego Loyoli. Medalion w środkowym członie przedstawia założyciela jezuitów św. Ignacego Loyolę, adorującego Najświętszy Sakrament [nieistniejący].

W drugiej kondygnacji trzy człony fasady rozdzielają się – na osobne segmenty wież i, pomiędzy nimi, oparty o szczyt dachu centralny człon, w postaci szczytu-kurtyny. Ostatnie piętra wież dźwigają ganki z profilowanymi balustradami. Na gankach ustawione są ośmiokątne, wysmuklające się ku górze zwieńczenia wież, z [nieistniejącymi dziś] hełmami w kształcie uli, które wieńczą trzy połączane elementy, kolejno: gałka, kielich i krzyż. Każdą z gałek oplata wąż kęsający własny ogon – symbol nieskończoności. Z Kielicha Ostatniej Wieczery wyrasta krzyż. Zwieńczenia wież zostały wykonane w roku 1796, zastępując spalone w roku 1758.

W obecnym stanie fasada jest mocno zubożona poprzez brak hełmów wież i niektórych dekoracyjnych elementów kamieniarki (dotyczy to zwłaszcza balkonu nad głównym portalem - uderzająco przypominał on balkon nad głównym portalem wrocławskiej Leopoldyny, z tą różnicą, że tam wieńczą go cztery figury, tu po obu stronach ustawione były okazałe wazy). Zauważyć należy, że już bez tego odczuwa się pewien niedosyt, związany z płaskim zakończeniem środkowego o szczytu. W istocie szczyt według projektu Peintnera miał wieńczyć potężny krzyż pośród figur czterech świętych – co miało całej fasadzie nadać zarówno wspaniałości jak dramatyzmu.

Wyposażenie wnętrza. Il. II.4. 2-4. W obecnym wystroju nieliczne są oryginalne elementy sprzed 1945 roku. Do nich należy figura Matki Boskiej w ołtarzu głównym (sprowadzona z Kurowa Wielkiego, gdzie znajdowała się od lat 20. XX w.). Godna uwagi - bo stanowiąca rzeźbiarski wariant Matki Bożej z herbu Głogowa! W kaplicy przy zakrystii znajduje się nagrobek hrabiny Heleny Magdaleny von Franckenberg († 1709), ze świetną rzeźbą leżącej św. Marii Magdaleny, Il. II.4. 4. Po przeciwległej stronie zachował się niekompletny nagrobek księżnej Anny Katarzyny von Lichtenstein († 1729), a w d. kaplicy św. Antoniego płyta nagrobna generała Franza W. Reisky'ego (zmarł od ran, broniąc w 1741 r. Głogowa przed wojskami pruskimi). Z kościoła św. Mikołaja pochodzą barokowe figury św. Mikołaja i św. Katarzyny w ołtarzach bocznych. Z d. kościoła protestanckiego w Kożuchowie sprowadzone zostały i odrestaurowane ołtarz główny, ambona, ławki, chrzcielnica, oraz organy z XVIII-wiecznym prospektem.

Kolegium jezuickie, il. II.5. 1. Zachowane skrzydło (spośród pierwotnie trzech) tworzy od strony ul. Powstańców jednolity front z kościołem. Porządek pilastrów i brak ryzalitu wyraża wg G. Grundmanna „wołę bezmiernego monumentalizmu”. Pewne cechy, jak usytuowanie górnego szeregu okien powyżej linii kapiteli pilastrów, pozwalają domniemywać, że wystrój elewacji był już dziełem B. Peintnera.

Robert M. Górniak

Literatura

- Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen in Glogau*, Glogau 1934
Kalinowski K., *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977
Kalinowski K., *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986
Kretschmer E., *Die Glogauer Jesuitenkirche*, Glogau 1935
Pilch J., *Zabytki Architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005
Walkowiak A., *Organy w kościołach regionu głogowskiego i dekanatu wschowskiego*, Głogów 2002,
Wolfrum P., *Die Bau- und Kunst Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*.

EZG: Burczik M., *Kościół pw. Bożego Ciała – nagrobek hrabiny von Franckenberg oraz Kościół pw. Bożego Ciała - nagrobek księżnej von Lichtenstein* (64/65); Cwynar J., *Kościół Bożego Ciała – architektura* (18), *Kościół Bożego Ciała – historia* (16), *Kościół Bożego Ciała – odbudowa* (19) Lewicki P., *Płyta nagrobna generała Reisky'ego* (62/63).

5. Szkoła i teatr jezuicki. Kulturotwórcza rola pozostałych zakonów

Jezuici w Głogowie

Zanim jezuici osiedlili się na stałe w Głogowie już w latach 1582-84 głosili tu kazania. W 1625 r. przybyli z Nysy dwaj ojcowie, którzy zamieszkali na zamku. Działalność duszpasterską prowadzili w kościele dominikanów. W pomieszczeniach klasztoru jezuici otworzyli wolną szkołę, którą prowadzili dalej w wynajmowanych prywatnych domach. Cesarz Ferdynand II przeznaczył w 1626 r. kwotę 70 000 talarów, którą jako grzywnę nałożył na Jana Schönaicha, na założenie w Głogowie kolegium i gimnazjum (pieniądze te jednak sływały bardzo wolno; w 1651 r. jezuici wzięli w zastaw 4 majątki). W kwietniu 1628 r. ewangelicy przekazali jezuitom kościół parafialny. W rok później Ferdynand II wystosował list fundacyjny dla kolegium jezuickiego w Głogowie. Rozpoczęło ono działalność, wkrótce jednak budynek spłonął, a zakonnicy przenieśli się do Kłodzka (1631). Podczas wojny trzydziestoletniej jezuici czterokrotnie powracali do Głogowa i musieli niego uchodzić, kiedy twierdzę zajmowały wojska koalicji protestanckiej.

W następstwie pokoju westfalskiego jezuici na stałe osiedlili się w Głogowie. W lipcu 1650 r. utworzyli nową szkołę dla 50 uczniów, a w latach 1654-62 dla jej potrzeb wzniesli nowe obiekty. W 1683 r. powstało Seminarium św. Leonarda, które po dwóch latach przeniesiono do innego budynku. W pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. ukończona zastała budowa kościoła i potężnego kompleksu zabudowań, które służyły kolegium. Cały kompleks był trzecim chronologicznie, po Nysie i Wrocławiu, tego rodzaju wielkim obiektem na Śląsku.

Rozmach działalności zakonu możliwy był dzięki ofiarności wiernych, zapisom testamentowym i funduszom oraz wpływom z majątków ziemskich. W szczytowym momencie rozwoju i wpływów nastąpiło zdobycie Śląska przez Prusy. Zapoczątkowało to upadek dzieła jezuitów; duże straty ponieśli zwłaszcza podczas wojny siedmioletniej (zarekwirowanie pomieszczeń, wielki pożar w 1758 r.). Papieski dekret kasacyjny z 1773 r. (ogłoszony w Prusach w r. 1776) zamknął pierwszy okres działalności jezuitów. Po likwidacji zakonu król Fryderyk II utworzył Królewski Instytut Szkolny, do którego włączył śląskich eksjezuitów. W listopadzie 1787 r. sprzedano majątek po głogowskich jezuitach. Po restytuowaniu zakonu w 1814 r. jezuici powrócili na Śląsk, gdzie wznowili jedynie działalność misyjną.

Zakon Towarzystwa Jezusowego w Głogowie w początkowych latach działalności (1582-1584 i 1625) miał charakter misyjny. Następnie od 1626 roku rezydencjalny. Natomiast w 1629 roku rozpoczęło działalność kolegium. Do tego okresu dom zakonny w Głogowie podlegał kolegium w Nysie. Głogowska placówka do 1752 roku wchodziła w skład prowincji czeskiej. Następnie w latach 1754-1773 podlegała prowincji śląskiej.

Gimnazjum jezuickie, il. II.5. 1., odegrało znaczącą rolę w historii kultury Głogowa, ale także Śląska. Wyraża się to chociażby liczbą uczniów: W 1662 r. było ich około 200, w 1699 - 241. W tym okresie w gimnazjum uczyło 6 profesorów i 1 prefekt. W latach 1654-1740 szkoła posiadała łącznie 16 519 wychowanków. Z gimnazjum związany był konwikt, którym kierowali dwaj profesorowie z kolegium. W 1683 r. jezuici utworzyli konwikt - seminarium dla 12 wychowanków. W 1749 r. w szkole uczyło 9 duchownych i 2 nauczycieli.

Jezuici zasłużyli się gorliwym sprawowaniem opieki społecznej mieście, zwłaszcza wśród chorych i więźniów (co skądinąd połączone było z nawracaniem na katolicyzm). Inną z metod oddziaływania jezuitów na otoczenie, było prowadzenie przez nich stowarzyszeń religijnych, tzn. bractw i sodalicji. Taką sodalicją prowadzoną przez głogowskich jezuitów była kongregacja Zwiastowania Najświętszej Marii Panny utworzona w 1629 roku. Jako honorowi członkowie należeli do niej cesarz Ferdynand II z żoną Marią oraz członkowie rodziny cesarskiej. Inna kongregacja, grupująca rzemieślników i mieszczan, powstała w 1673 roku.

Osobnym zjawiskiem w dziejach kultury europejskiej, które również miało swój rozdział w Głogowie, był teatr jezuicki. Il. II.5. 3. Był on traktowany jako jedna z najważniejszych metod nauczania i wychowywania młodzieży. Wychodząc od skromnych przedstawień szkolnych nabrał on i tutaj rozmachu. Wyrażał się on w przyswajaniu publiczności, oprócz treści religijnych, również materiału z szeroko pojętej ówczesnej i dawnej literatury europejskiej i, z drugiej strony, rozmachu inscenizacji. Pod koniec XVII w. w Głogowie inscenizacjom towarzyszyły oprawa muzyczna i chóry. Odtąd już można mówić o teatrze multimedialnym w ówczesnym rozumieniu, z zastosowaniem znanych wówczas możliwości technicznych i iluzjonistycznych trików, muzyki, tańca i parady barwnych kostiumów. Takie przedstawienia notowane są jeszcze w połowie XVIII w., m.in. „opera” *Grosser Kriegs-Held*, wystawiona dla uczczenia króla Fryderyka II (i w jego obecności) w 1746 roku.

Początek jezuickiej działalności teatralnej w Głogowie datuje się na rok 1629. Głogowianie zobaczyli wówczas pierwszą dramę - „Wniebowstąpienie”. Rok później jezuita z Nysy przedstawił „Zdjęcie z krzyża i złożenie Chrystusa do grobu”, połączone ze wspaniałą procesją, podczas której przedstawiono żywe obrazy, poruszające nawet „dzikich żołnierzy”. W pierwszym kilku dziesięcioleciach sztuki wystawiane były w pomieszczeniach szkolnych, otwartych miejscach lub też w wynajętych salach. W latach 80. XVII w. starosta Herberstein urządził na zamku zaplecze sceniczne, i udostępnił je wraz z wyposażeniem jezuitom. Wystawiano tu regularnie do r. 1700, następnie w nowym kolegium. Przedstawienia grane były po łacinie, dla publiczności przygotowywano streszczenia w języku niemieckim. Takich streszczeń z Głogowa zachowało się w archiwach około 30, il. II.5. 2. Autorzy i muzycy są na ogół, poza wyjątkami, nieznanymi.

Kulturotwórcza rola pozostałych zakonów

Franciszkanie. Dla katolickiej szlachty i wysokich przedstawicieli władz Wiednia, krypta kościoła franciszkanów stawała się miejscem ostatniego spoczynku (von Dyhern, von Frankenstein, von Nimptsch, von Kesslitz, von Haslinger, von Gersdorf, von Fernemont). Wiele rodów było członkami znanego i szeroko rozpowszechnionego bractwa dobrej śmierci (Totenbrüderschaft), wspólnoty popierania życia kościelnego, które miało swoją siedzibę i odprawiało nabożeństwa w kaplicy, przebudowanej gruntownie po r. 1680 przez starostę księstwa Johanna B. von Herbersteina, il. II.5. 3. Ozdobiona została bogatymi sztukateriami; na sklepieniu znajdowały się plafony z malowidłami o tematyce związanej z motywami chrześcijańskiej śmierci, il. II.5. 4. Odnajdujemy je też w doskonale zachowanym ołtarzu bocznym kościoła w Grodowcu, który ufundowało głogowskie bractwo.

Niewiele wiadomo o bibliotece klasztornej. Po kasacji została ona włączona do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu

Klaryski. Do klarysek trafiały licznie panny z rodów szlacheckich i mieszczańskich. Mimo napływu kobiet z niemieckiego względnie zniemczonego miejscowego patrycjatu, do czasów reformacji, decydującym w klasztorze głogowskim był element polski. Ze 34 znanych zakonnic aż 15 pochodziło z miejscowych śląskich rodów rycerskich (np. Małgorzata Radlicz herbu Zając, Agnieszka Czarwik herbu Czawia), inne zaś nosiły typowo polskie nazwiska. Podporządkowanie klasztoru głogowskiego kustodii gnieźnieńskiej było także dowodem jego w przewadze polskiego charakteru. Potwierdzają to jeszcze zachowane listy z XVII wieku, pisane piękną polszczyzną. Np. w liście z 23 stycznia 1623 r. ksieni klasztoru Dorota Krayewska i przeorysza Zofia Maryniecka zwracają się do biskupa kujawskiego z prośbą o wsparcie starań (przedstawienie sprawy w sejmie) o uwolnienie z „nieznośnych podatków” ściąganych z majątków klasztoru w ziemi wschowskiej, il. II.5. 5.

Antoni Bok

Literatura (Szkoła i teatr jezuicki)

- Bein W., *Glogau in der deutschen Literaturgeschichte*, w: *Glogau im Wandel*
Bok A., Rybka Z., *200 lat teatru miejskiego Głogowie*, Głogów 1999
Budzyński J., *Dramat i teatr szkolny na Śląsku (XVII - XVIII wiek)*, Katowice 1996
Harc L., *Szkoły jezuickie na Śląsku. Zarys problematyki*, (w:) *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław 2000
Hoffmann H., *Die Jesuiten in Glogau*, Breslau 1926
Konopnicka-Szatarska M., *Kontrreformacja w księstwie głogowskim (XVI-XVIII wiek)*, Zielona Góra 2002
Lec Z. F., *Z przeszłości jezuitów w Głogowie w latach 1625-1776. Chronologia najważniejszych działań*, w: „Studia i materiały z dziejów z Głogowa”, 3, Głogów–Wrocław 1993
Lec Z.F., *Placówki jezuickie na Śląsku do kasaty zakonu*, (w:) *Miejsce i rola Kościoła wrocławskiego w dziejach Śląska*, Wrocław 2001.

EZG: Górniak M.R., *Jezuici*, (17 i 18); Malcher S., *Kolegium jezuickie* (13).

6. Reformacja, Kościół Pokoju

Reformacja na Śląsku

Wielki ruch reformacji i jego trwałe skutki uznaje się za jeden z głównych procesów historii nowożytnej. Reformacja dotyczyła przede wszystkim sfery religijnej, ale była zjawiskiem wielowarstwowym. Posiadało ono wydźwięk społeczny, gospodarczy, polityczny, a na niektórych terenach także narodowościowy.

Czas, jaki nastąpił po wielkim rozłamie w Kościele, obfitował w konflikty. Wynikły one ze starcia „starego” z „nowym”: rozbudowanej struktury o wielowiekowej tradycji z ruchem reformatorskim. Pole konfrontacji rozciągało się od dysput po wojny religijne. W pierwszych dziesięcioleciach impetu reformacji Kościół katolicki tracił grunt, aby po soborze trydenckim (1563) podjąć kontrofensywę przeciwko protestantyzmowi. Akcję tę nazywamy restauracją katolicką lub kontrreformacją.

Na Śląsku tutejsze ruchy reformatorskie mieściły się w ogólnym nurcie przemian religijnych w krajach Cesarstwa. Śląska reformacja przybrała charakter przede wszystkim luteranowski, kalwinizm czynił większe postępy dopiero od końca XVI wieku. Bujnie rozwijały się też ruchy kaznodziejskie, zwalczane przez obydwie główne wyznania. Hasłem protestanckim uległa część kleru. Forpocztą reformacji stały się jednak śląskie elity: książęta, wielcy posiadacze ziemscy, szlachta. Za nimi szło mieszczaństwo, z silnym samorządem. W rezultacie ewangelicy dość szybko uzyskali przewagę liczbową. Stopniowo, przy braku stanowczego oporu ze strony świeckiej i duchownej, postępowało tworzenie nowej organizacji kościelnej i obsadzanie parafii.

W księstwie głogowskim na niekorzyść protestantów wpływał fakt, że Habsburgowie posiadali w nim władzę dziedziczną. Nie wstrzymało to na dłuższą metę pochodu reformacji. Wyjątkiem były te ośrodki miejskie, w których silną pozycję posiadało duchowieństwo katolickie i zakony. Wywiązały się tam wieloletnie spory w kwestii posiadania przybytków kultu. W Szprotawie i Głogowie kulminowały one w konfliktach, których istotą była walka luteranów o prawo do nabożeństw w kościołach parafialnych. Do czasu wojny trzydziestoletniej znajdowały ujście w rozstrzygnięciach kompromisowych.

[Red.]

Kościół Pokoju

Wyniszczająca Europę wojna trzydziestoletnia zakończyła się w 1648 r. pokojem westfalskim. Jednym z postanowień traktatu była zgoda katolickiego cesarza austriackiego Ferdynanda III na budowę trzech ewangelickich kościołów Pokoju na Śląsku (w księstwach dziedzicznych Korony Czeskiej): w Jaworze, Świdnicy oraz Głogowie. Kościoły Pokoju miały powstać za murami miejskimi, zbudowane z materiałów nietrwałych (drewno, glina) i bez użycia gwoździ, aby w razie konfliktu zbrojnego i oblężenia miasta, mogły być bardzo łatwo zburzone i nie stanowiły schronienia dla atakujących wojsk.

W Głogowie, do którego powróciła religia katolicka, jako panująca, początkowo katolickie władze miasta nie chciały wyrazić zgody na budowę ewangelickiej świątyni, a sami głogowscy protestanci narażeni byli na szykany.

Dnia 1 grudnia 1651 roku, około godziny 9.30 na przeznaczony pod budowę świątyni plac, po uzyskaniu reskryptu cesarskiego zezwalającego na budowę, udała się komisja, w której skład wchodził: burmistrz, namiestnik cesarski, dwóch rajców, miejski pisarz, oraz nadwachmistrz. W ich obecności zostało odmierzonych 300 kroków od zewnętrznych fortyfikacji głogowskiej twierdzy w kierunku południowym, co wyznaczyło położenie przyszłej świątyni. Plac miał wymiary około 54 x 30 m (miejsce znajdowało się obrębem obecnego ronda). Już 9 dni po tym wydarzeniu, na placu budowy przyszłej świątyni, w prowizorycznej szopie z desek, odbyło się pierwsze nabożeństwo, odprawione przez pastorów S. Pürscherra i C. Knorra. Uroczystości rozpoczęły okolicznościowym przemówieniem Andreas Gryphius il. II.8. 1, ówczesny syndyk ziemstwa. W porywający

sposób przemówił do zgromadzonych wiernych w obronie praw i wolności sumienia współwyznawców.

Budowa świątyni trwała cały rok. Projektantem kościoła był wrocławski inżynier Albrecht Säbisch. Koszty budowy były niewspółmierne do możliwości, ponieważ ludność przez wyniszczającą wojnę była zubożała i trudno było zebrać środki. Organizowano jednak zbiórki pieniędzy na Śląsku, a nawet w Saksonii na pokrycie kosztów wzniesienia głogowskiego Kościoła Pokoju. Pierwsze uroczyste nabożeństwo odbyło się 24 grudnia 1652 r. w dopiero co zadaszonym kościele, a rok później dobudowana została plebania.

W 1654 r. szalejący nad miastem huragan spowodował zawalenie się świątyni. Prace trzeba było zacząć od nowa. Nie bez problemów ze strony rady miejskiej. Dzięki wstawiennictwu elektora brandenburskiego i opodatkowaniu się stanów księstwa głogowskiego ostatecznie budowę ukończono w 1655 roku. Odbudowany kościół nazywano „Hütte Gottes” („Boża Strzecha”), co odnosiło się do jego kształtu i małej wysokości. W pierwszych latach XVIII w. dobudowana została wieża-dzwonnica, na którą wciągnięto 3 duże dzwony, a sama świątynia została powiększona.

Kościół służył protestanckim mieszkańcom miasta przez ponad 100 lat. W czasach nacisku kontrreformacji często utrudniano wiernym dostęp do świątyni. W 1752 r. uroczyscie był obchodzony jubileusz stulecia istnienia świątyni w Głogowie, lecz już 6 lat później, w maju 1758 r. w czasie wielkiego pożaru miasta kościół spłonął. Nie został już odbudowany. Przez kilka następnych lat nabożeństwa ewangelików odbywały się w różnych miejscach miasta. W 1764 r. rozpoczęto budowę owej ewangelickiej świątyni. Ukończona ona została z pomocą króla Fryderyka II w 1773 r., otrzymując nazwę „Schifflein Christi” („Łódź Chrystusowa”)

Kościół Pokoju był pierwszą większą świątynią ewangelicką w mieście. Na trwałe zapisała się ona w dziejach Głogowa. Głogowskie dziejopisarstwo nie odniosło się jednak bliżej do świątyni, jako samej budowli. Przynajmniej szczegółowy opis nie jest znany. Ograniczenia, jakie istniały w momencie jej powstawania i główne założenia determinowały budowę obiektu architektonicznie niewyszukanego. Król Fryderyk II, widząc świątynię stwierdził, że nie byłoby większej szkody, by ją zburzono, bo głogowscy ewangelicy zasługiwali na zdecydowanie lepszy kościół. Sąd taki jest o tyle krzywdzący, że głogowski kościół dał początek unikalnej serii trzech takich Domów Bożych. Przy ich budowie kolejnych h: w Jaworze i Świdnicy, architekt (ten sam) korzystał z pionierskiego doświadczenia w Głogowie, ulepszając zastosowane tam rozwiązania.

Pierwsze wyobrażenie świątyni pochodzi dopiero z 1698 r. z planu widokowego Głogowa i daje zaledwie orientacyjny pogląd. W XVIII w. kościół pojawia się na ogólnych planach miasta, bardziej szczegółowo przedstawił go F. B. Werner, il. II.6. 2. Niestety brakuje źródeł dotyczących wyposażenia wnętrza. Z wystroju zachowały się srebrne lichtarze ołtarzowe, ufundowane w 1704 r. przez Annę Helenę von Reiswitz. Wykonane zostały przez wrocławskiego złotnika Tobiasza Plackwita. Znajdują się obecnie w Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze, il. II.6. 3. W 2006 r. Schlesisches Museum w Görlitz wzbogaciło się o przeszło metrowej wysokości krzyż z kościoła „Schifflein Christi”, który pierwotnie pochodzić miał z Kościoła Pokoju, il. II.6. 3.

Dariusz Czaja

Literatura

- Dolański D., *Najspokojniejszy kościół. Reformacja XVI wieku w Księstwie Głogowskim*, Zielona Góra 1998
Dolański D., *Z dziejów reformacji w Głogowie*, w: *Studia i materiały z dziejów Głogowa*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe” 3, Głogów – Wrocław 1993
Hutter-Wolandt U., *Aus der Geschichte der evangelischen Gemeinde in Glogau*, w: *Glogau im Wandel. Kościoły Pokoju na Dolnym Śląsku / Die Friedenskirchen in Schlesien* [referaty z konferencji], Głogów 2004.

EZG: Chutkowski J. *Kościół Pokoju* (35), Hybel D., *Reformacja w Głogowie* (7).

7. Głogowski rzeźbiarz Johann Pol (Pohl*) i sztuka reformacji

Potężny rozkwit sztuki renesansowej i manierystycznej na Dolnym Śląsku w 2 połowie XVI wieku zawdzięczamy coraz silniejszym prądom reformacyjnym w tym regionie. O ile do ok. 1550 r. rzadko zlecano budowy nowych rezydencji świeckich, czy wystawiania ołtarzy i nagrobków w protestanckich świątyniach, o tyle po tej dacie możemy mówić o prawdziwym wysypie dzieł renesansu, a zwłaszcza manieryzmu. Dolnośląska szlachta i mieszczaństwo coraz chętniej wybierało warsztaty rzeźbiarskie pracujące pod wpływem sztuki niderlandzkiej. Nowe wzorce, które zastąpiły dotychczas wykorzystywane motywy włoskie, wprowadził m.in. wrocławski rzeźbiarz Hans Fleiser. W architekturze lokalne tradycje spłoty się z doświadczeniem włoskich warsztatów i budowniczych, którzy działali na Śląsku od czasu zaproszenia rodziny Parrów przez książąt legnicko-brzeskich. Od połowy XVI wieku zaczęła się również redekacja wnętrz kościelnych na potrzeby protestantów – stawiano nowe odpowiednie treściowo ołtarze, malowane lub rzeźbione ambony, potężne chrzcielnice i empory. Najwięcej zamówień dla szlachty wykonywano w latach 1600-20, tuż przed samą wojną trzydziestoletnią. Artyści wtedy sięgali po bogate wzory pochodzące z Saksonii, bądź odleglejszych terenów Niemiec. W tym czasie w pełni rozwinięte były ośrodki artystyczne w Legnicy, Wrocławiu (gdzie działał słynny rzeźbiarz Gerhard Hendrik), Brzegu oraz w Głogowie.

W dawnym księstwie głogowskim, gdzie sytuacja religijna była w XVI i w 1 połowie XVII wieku bardzo wyważona, tzn. nie było aż takiej przewagi ludności wyznania protestanckiego nad katolickim, powstało wiele ciekawych dzieł sztuki. Przede wszystkim bogate wyposażenie otrzymały świątynie luteranckie – np. w Kurowie Wielkim, Żukowicach, Brzegu Głogowskim czy Kromolinie. W ich wnętrzach zachowały się do dziś bardzo cenne pomniki sepulkralne, wśród których wyróżnia się epitafium Geорга Rudolfa von Zedlitz w Brzegu Głogowskim, a także nagrobki w kaplicy w Kromolinie. Dzieła te wykonywały bliżej nieznanym nam warsztaty saksońskie. Sam Głogów, w którym pracowało w tym czasie ponad 1000 rzemieślników, zasłynął z wykonywania ozdobnych portali – dekorowanych obramień drzwi wejściowych, il. II. Kultura. 1. Do 1945 r. zachowało się ich kilkanaście. Czołowym twórcą portali był Johann Pol i jego warsztat – jeden z niewielu znanych nam artystów głogowskich czasów reformacji. Reszta pozostaje anonimowa, choć wiemy, że w Głogowie wytwarzano sporo dzieł kamiennych.

Daty urodzenia i śmierci J. Pola nie są znane. Twórczość artysty zamyka się w latach 1609-22. Pochodził zapewne ze Śląska (oprócz niego działali tutaj także nie spokrewnieni z nim rzeźbiarze Martin Pohl w Legnicy i Joachim Pol w Strzegomiu). Dzięki J. Polowi ośrodek rzeźby głogowskiej zaczął się liczyć na Śląsku, a wiele powstałych tu dzieł znajduje się w innych miejscowościach regionu. Najwybitniejszy rzeźbiarz głogowski był przedstawicielem nurtu manierystycznego w śląskiej rzeźbie kamiennej, w swych pracach wykorzystywał niemieckie wzory graficzne, m.in. Theodora i Hieronima Bangów, Wendela Dietterlina oraz Lucasa Kiliana.

Z warsztatu J. Pola pochodzi portal kamienicy znajdującej się dawniej na Rynku nr 26 w Głogowie, wykonany w 1617 roku, il. II.7. 1, 2. Obecnie znajduje się on w ścianie południowej dawnego kolegium jezuitów, dokąd został przeniesiony z Rynku między 1892 a 1900 roku. Został on silnie uszkodzony w 1945 r. J. Pol był autorem portali dworów w Mojęcicach koło Wołowa (1620 r.) i Osetnie koło Góry (1617-19 r.). Na pierwszym z nich podpisał się za lewą kolumną: IOHAN: POL/ Bürger und/ Bilthaur in/ Gros gloge/ Ano Chr/ 1620 (*Johann Pol obywatel i rzeźbiarz Wielkiego Głogowa Roku Pańskiego 1620*). Drugi portal posiada sygnaturę: Iohan: Pol Bilthar (*Johann Pol rzeźbiarz*) i jego znak kamieniarski, w postaci zmodyfikowanej litery G (pochodzący zapewne od pierwszej litery miasta – Glogau). Na podstawie podobieństw w dekoracji i charakterystycznym sposobie wykonania dzieł powiązano z J. Polem portale w Jaworze: kamienicy przy ul. Legnickiej 3 (1615-20 r.) oraz kościoła św. Marcina (1615-18 r.; portal południowy). Pewne elementy typowe dla

twórczości J. Pola zawiera zniszczony portal dworu w Grębolicach (1609 r.) oraz portal w ogrodzie pałacowym w Roztoce (pierwotnie w kamienicy Rynek 1 w Legnicy, 1600-10 r.).

J. Pol stworzył własną koncepcję dekoracji rzeźbiarskich wykorzystując tradycyjne śląskie struktury portali, polegające na stosowaniu szerokich łuków (archiwolt) oraz nisz z ławeczkami (niem. *Bänkchen*, zwane też niszami siedzeniowymi). Dekoracja ornamentalna w dziełach Pola zawiera wiele motywów roślinnych i zwierzęcych. Szczególnie dużo ma ich portal w Mojeńicach (22 rzeźbione w piaskowcu zwierzęta, w tym 14 na kolumnach: m.in. czapla z kamieniem, wół, lew, wilk, lis, niedźwiedź grający na dudach). Pozostałe portale posiadają po 4 (Jawor) lub 2 (Osetno, Głogów) przedstawienia ptaków, a także maski potworów oraz dekoracje roślinne w postaci wazonów z kwiatami, rogów z owocami, pęków owoców, łądyg z kwiatami. Część tych motywów ornamentalnych ma znaczenie symboliczne, np. czapla trzymająca kamień symbolizuje cierpliwość i spokój, wół – pracowitość, sowa – mądrość, rogi z owocami mogą symbolizować obfitość i urodzajność dóbr.

Johann Pol stworzył najbogatsze przedstawienia zmarłych osób na płytach nagrobnych na Śląsku w 1 połowie XVII wieku. Z jego twórczością powiązane płyty nagrobne: nieznaną kobietę w Piersnej (nie zachowana), Heleny von Kittlitz z domu v. Lest (1613 r.), i małej Heleny von Kittlitz w Kurowie Wielkim (1609 r.) oraz epitafium Hansa Tschinke i Anny Adlofin w ścianie kościoła w Czerninie (1622 r.). Nagrobki te cechuje niezwykła dekoracyjność strojów zmarłych kobiet i precyzja modelunku rzeźby.

Nagrobki w okolicach Głogowa. Z J. Polem było dawniej wiązane, jednak bez dokładnych analiz stylistycznych, epitafium starosty głogowskiego Rudolfa von Zedlitz (zm. 1618) w kościele w Brzegu Głogowskim (epitafium w odróżnieniu od nagrobka nie posiada przedstawienia zmarłego), uważane przez K. Bimlera za najwybitniejsze na Śląsku, il. II.7. **3 2.** Według najnowszych badań (A. Bek) epitafium to zostało wykonane przez bliżej nieokreślony warsztat saski. Nagrobki w kaplicy grobowej przy kościele w sąsiednim Kromolinie: nagrobek Wenzela von Zedlitz też został związany ze szkołą saską (Bek), co nie do końca wydaje się prawdopodobne. Nagrobek Hansa Christopha von Zedlitz z 1637 r. oraz obramienie płyty nagrobnej Magdaleny von Zedlitz, z domu v. Loebe uznane zostały za dzieła Mistrza Epitafium Caspara von Stosch w Czerninie podobnie jak np. epitafium Hansa von Loss z Grębolic, czy nagrobek w Szymocinie. Nie zbadane są natomiast dzieła wcześniejsze – np. nagrobki w Kurowie Wielkim, zapewne wykonane przez lokalne warsztaty, być może głogowskie.

Jakub Jagiełło

* W ikonografii na płycie zapis nazwiska: **Pohl** omyłkowo nie jest zgodny z oryginalnym zapisem w tekście: **Pol**

Literatura

- Bek A., *Rzeźba kamienna lat 1560-1650 w środowisku artystycznym Legnicy*, [dysertacja doktorska pod kier. prof. dr. J. Harasimowicza], Wrocław 2004
Bimler K., *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934
Harasimowicz J., *Mors Janua Vitae*, Wrocław 1992
Jagiełło J., *Johann Pol – rzeźbiarz głogowski*, praca magisterska pod kier. prof. dr. hab. J. Chrościckiego; tegoż, *Pol Johann*, EZG 62/63
Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. I-V, Breslau 1886-1903; *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, Warszawa 2006.

8. Andreas Gryphius. Dziejopisarstwo

Andreas Gryphius (1616–64), il. II.8. 1, urodził się i zmarł w Głogowie. Nie licząc lat tułaczki i zagranicznych studiów, przez całe życie związany był z rodzinnym miastem

Jako twórce, uważa się A. Gryphiusa za najwybitniejszego reprezentanta tzw. śląskiej szkoły barokowej. Poezja A. Gryphiusa posiada ciągle żywe i przejmujące tony i gwarantuje mu, jako poecie, trwałe miejsce na Parnasie niemieckiej liryki. A. Gryphiusowi przysługuje też miano „ojca niemieckiego dramatu”, jako pierwszemu dramatopisarzowi w języku narodowym, il. II.8. 2. Jego twórczość dramatyczna ma w dużym stopniu charakter historyczny, jednak inspirację znalazł w niej np. Henryk Tomaszewski. Spektakl pantomimy oparty na dramacie „Cardenio i Celinda”, dwukrotnie wystawiony był również w Głogowie.

Miarą rangi pisarza jest również to, że jego twórczością zajmowali się historycy literatury z różnych części świata, a zainteresowanie to nie słabnie. Decyduje o tym wartość literacka dzieła, ale również rozważanie autora kondycji ludzkiej, pochwała stałości i głęboka religijność.

Warto pamiętać o zasługach Gryphiusa dla ojczystej ziemi. Będąc od 1650 r. syndykiem głogowskich stanów, podjął starania o umorzenie długów księstwa, zakończone sukcesem, sporządził kodyfikację prawa krajowego, wreszcie, z pomocą prawnika Jonasz Scultetusa, zebrał i opracował zbiór przywilejów księstwa od 1490 roku. Ta wzorcowa praca, wydana w 1653 r. w polskim Lesznie (il. II.8. 4), przyniosła z czasem pożądaną efekt; w 1659 r. cesarz Leopold uznał zawarte w niej przywileje. Ważne jest również i to, że Gryphius posiadał istotne i pozytywne związki z Polską i znał język polski (wśród jedenastu, którymi ponoć władał). Jego śpiewogra „Piastus” oparta została na motywach mitycznych początków dynastii piastowskiej.

Poza Janem z Głogowa, Andreas Gryphius jest obecnie najbardziej w rodzinnym mieście znanym z dawnych głogowian - twórców kultury. Przyjmując natomiast za kryterium obecność w encyklopediach, Gryphius bezapelacyjnie przoduje wśród sławnych głogowian.

Dziejopisarstwo

W okresie renesansu nastąpiło szersze zainteresowanie przyrodoznawstwem, geografiami i historiografią, także historią lokalną. Pierwszy opis Śląska i Wrocławia sporządził jeszcze przed połową XVI w. Bartłomiej Stein. Marcin Helwig sporządził pierwszą mapę Śląska (1561). Jednak podwaliny pod śląską historiografię położył Joachim Cureus, humanista: historyk, teolog, medyk rodem z Koźuchowa.

Joachim Cureus (1532–73), właściwie Scheer, w swoim krótkim życiu wywoływał kontrowersje i bulwersował współczesnych. Uczeń Melanchtona w Wittenberdze, założył po studiach wspólnie z Abrachamem Bucholtzem gimnazjum klasyczne w rodzinnym Koźuchowie, po czym postanowił jednak dalej zgłębiać nauki przyrodnicze. Na uniwersytecie w Bolonii uzyskał tytuł doktora. Po powrocie, w 1559 r., rada miejska Głogowa zaproponowała mu stanowisko miejskiego medyka. Pełniąc tę funkcję – jego medyczna sława wnet przekroczyła granice Śląska - zajął się jeszcze pracą naukową. W 1571 r. ukazało się w Wittenberdze jego dzieło *Gentis Silesiae Annales* („Roczniki Śląskie”), il. II.8. 3. Była to pierwsza historia Śląska, którą cechował naukowy warsztat. Wywołało ono liczne komentarze. Dla Polaków J. Cureus był antypolski, dla Niemców – był prawie polonofilem. Autor otrzymał nobilitujące go oferty (np. z Akademii Krakowskiej), jednak z nieznanym nam powodów – odrzucił je. Największy rozgłos - właściwie skandal - wywołała jego rozprawa teologiczna „Rozważania nad Ostatnią Wieczerzą”. „Tekst Cureusa do czasów współczesnych uchodzi za jeden z najpoważniejszych w dziedzinie pojednania ekumenicznego” (P. Majchrzak). Wtedy, w czasie nasilania się sporów konfesyjnych, był to wyrok na autora. Rada miejska Głogowa nakazała mu opuszczenie miasta. Po powrocie, chory i załamany psychicznie zmarł w Głogowie 21 stycznia 1573 roku.

Joachim Pastorius ab Hirtenberg (1611–81), il. II.8. 5, historyk, pedagog, dyplomata i duchowny, był głogowianinem z rodziny kaznodziei ewangelickiego. Po zagranicznych studiach nie wrócił już do ogarniętego wojną trzydziestoletnią Głogowa. Znalazł się aż na Wołyniu, w dobrach Sieniutów. Tu przeżył powstanie Chmielnickiego. Wojnę polsko-kozacką opisał w dziele *Bellum scythico-cosacicu*. Następnie został nauczycielem gimnazjów w Gdańsku i Elblągu (tam również pełnił funkcję lekarza miejskiego). Po konwersji na katolicyzm i przyjęciu święceń kapłańskich, znalazł się w otoczeniu króla Jan Kazimierza. Ten, doceniając niezwykle zalety umysłu głogowianina, powierzył mu stanowisko królewskiego historiografa. J. Pastorius pisał dużo. Najważniejsze są jego prace dotyczące historii Polski, wśród nich - *Florus Polonicus* – podręcznik używany do końca XVIII wieku. Ten przykład zwraca uwagę na bardzo ważną rolę Pastoriusa jako pedagoga. Był m.in. autorem podręcznika etyki dla gimnazjum sierakowskiego. Bez J. Pastoriusa nie obejdzie się żadna księga upamiętniająca uczonych polskich, a i w historii polskiej oświaty ma zapewnione miejsce. Wreszcie, zasłużył się też jako polski dyplomata w gorących czasach Potopu.

Antoni Bok

Literatura

- Barycz H., *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979
Bok A., *Andreas Gryphius - zarys życia i twórczości*, Głogów 1997
Bok A., Rybka Z., *200 lat Teatru Miejskiego w Głogowie*, Głogów 1999
Chutkowski J., *Joachim Pastorius*, Legnica 1987
Heinrich G., *Joachim Cureus (1532–73), und sein historiographisches Werk*, w *Glogau im Wandel*
Korcz W., *Joachim Pastorius (1611– 1681)*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. V., 1976
Kubik K., *Joachim Pastorius, śląski pedagog XVII wieku*, Gdańsk 1970
Pietrzak E., *Andreas Gryphius in Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
Szyrocki M., *W trzechsetną rocznicę śmierci Andrzeja Gryphiusa*, „Sobótka”3-4/1964
Życie i twórczość Andreasa Gryphiusa. Poezja i polityka na Śląsku w XVII wieku, [referaty z konferencji], [Głogów 2001].
- EZG:** Bok A., *Cureus Joachim* (7), *Gryphius Andreas* – „Piastus”(5), *Gryphius Andreas* (1); Rybka Z., *Gryphius Andreas* – „Ukochana kolczasta róża” (4); Chutkowski J., *Pastorius Joachim* (4); Górniak R.M., *Pastorius Joachim* – pisma (33).

9. Cechowe rzemiosło artystyczne

Cechy w okresie nowożytnym

Na XVI i początek XVII w. przypada największy rozkwit rzemiosła cechowego w Głogowie. Związane to było z ogólnym, mimo powtarzających się klęsk elementarnych, rozwojem miasta. Przyczyniała się do tego ożywiona wymiana gospodarcza z Wielkopolską, co skutkowało zamówieniami u głogowskich rzemieślników. Wojna Trzydziestoletnia zdiesiątkowała głogowskie rzemiosło, podobnie jak stało się to w innych miastach na Śląsku. Tu dodatkowo budowa fortyfikacji, podczas której zniszczono przedmieścia (a wraz z nimi warsztaty pracy), spowodowała, że setki rzemieślników zmuszonych było opuścić Głogów. Najwięcej z nich przeniosło się trwale do Wielkopolski, głównie do Kościana.

Przegląd rzemiosła z 1619 r. pokazuje liczbę wytwórców należących do poszczególnych cechów. Największym i najsilniejszym rzemiosłem byli sukiennicy w liczbie 242 (według innego źródła, z 1626 r., liczbę sukienników wylicza się na 800). Z nich 67 w mieście i 96 przed bramami miasta posiadało własne domy. Mieli oni w kościele parafialnym własną kaplicę, zwaną kaplicą czeladzi, i własny szpital.

Spośród innych gałęzi w Głogowie znajdowało się wówczas: 84 kuśnierzy, 46 słodowników, 40 piekarzy, 40 rzeźników, 38 piwowarów, 29 kowali i ślusarzy, 26 stolarzy, 23 cieśli, 18 bednarzy, 17 garbarzy białych i zamszowych (irchowych), 16 murarzy i powroźników, 11 rymarzy, kołodziejów i stelmachów, 9 garncarzy. Liczba wszystkich trudniących się rzemiosłem mieszczan wynosiła 1107. W mieście liczone 4 komory kupieckie, 21 kramów rzędowych, 40 budek z pieczywem, 61 szewskich i garncarskich, 9 komór garncarskich, 6 cyrulików, 2 łaźnie, 10 bud ze śledziami i 3 budy przekupniów, 4 stoiska z różnymi towarami, 11 garbarni. Il. II.9. 3-4.

Rzemiosło artystyczne

W cechach skupieni byli także wytwórcy wyrobów artystycznych. Rzemiosło artystyczne tworzyli m.in. złotnicy, konwisarze, czy garncarze. Do najcenniejszych należały oczywiście wyroby ze srebra i złota. Spis złotników z 1623 r. wymienia 21 mistrzów. W piśmie, które głogowscy złotnicy skierowali wówczas do rady miasta, prosili, aby w przyszłości nie nadawać prawa obywatelskiego każdemu mistrzowi (obcemu), ponieważ jest ich już i tak dużo. Równocześnie wnioskowali o nadania im porządku cechowego na wzór Wrocławia. Do założenia cechu doszło jednak dopiero w 1699 roku. Zrzęzyli się wówczas wspólnie złotnicy, malarze i rzeźbiarze, il. II.9. 2. Równocześnie, zgodnie z ich wnioskiem, który został w 1701 r. zatwierdzony przez cesarza Leopolda I, nie zrzęzeni „fuszerze“, w liczbie 14, musieli opuścić miasto. W ten sposób pozbyto się konkurencji, głównie ze strony protestantów.

Do znakomitych prac miejscowych twórców z okresu rozkwitu złotnictwa w dobie baroku należały m.in. sprzęty kościelne z kościoła św. Mikołaja:

- srebrny, pozłacany kielich, dzieło Christiana Stossa. Ukazywał on na stopie we wspaniałej tłoczonyj azurowej robocie: 3 główki aniołów, wiązki owoców, ornamentację z liści i gałązek. Kielich jest datowany: 1702. Zaginął po wojnie.
- drugi srebrny kielich pozłacany, wykonany około 1725 r. przez Johanna Michaela Schengera, ozdobiony ornamentacją wstęgową w tłoczonyj robocie. Wysadzany turkusami i granatami. Zaginął po wojnie.
- pacyfikał wykonany przez Johanna Kaspra Kreischnera z połowy XVIII wieku. Wykonany w formie krzyża, wysoki 32 cm, srebrny, pozłacany, z zakończeniami w kształcie liści koniczyny. Zaginął po wojnie.
- cyborium - naczynie wykonane w formie kielicha, srebrne pozłacane, powstałe około 1720 r. w warsztacie Johanna Schneidera (Schaeffer). Cyborium wyłożone jest bogato

srebrnym filigranem i kolorowymi kamieniami. Na szczycie pokrywy znajduje się Dzieciątko z kulą ziemską w wieńcu promieni. Obecnie znajduje się w Muzeum Historycznych Skarbów Ukrainy w Kijowie. Il. II.9. 5.

- 3 pary świeczników ufundowanych przez burmistrza Großa, wykonane przez Balthasara Clementa w 1674 roku. Posiadają złoczone reliefy na trójstronnych podstawach w medalionach z tematami: święci - patroni miasta, herb Großa, herb Głogowa. Dwa świeczniki znajdują się w zbiorach Schlesisches Museum w Görlitz. Il. II.9. 6.

Głogów należał także do czołowych ośrodków ceramicznych na Śląsku. Głogowskie warsztaty specjalizowały się w dekoracji ceramiki tzw. nakładkami, często o motywach religijnych. W Muzeum Narodowym we Wrocławiu oraz w Muzeum Narodowym w Kielcach znajdują się głogowskie (najprawdopodobniej) dzbany z nakładkami. Znaczenie posiadały także warsztaty produkujące kafle piecowe z płaskorzeźbionymi ozdobami w stylu rozwiniętego renesansu, il. II.9. 1.

O wyrobach głogowskich konwisarzy wiadomo niewiele. Cech powstał przed 1532 rokiem. Rzemieślnicy ci wytwarzali swoje produkty głównie na rynek lokalny. Odbiorcami były miejscowe gospodarstwa domowe, bardziej kunsztownych wyrobów, m. in. lichtarzy i wazoników ołtarzowych - kościoły. Najstarszym znanym z literatury przedmiotem jest konew wykonana w połowie XVI w. przez Mistrza C.B., przechowywana do 1945 r. w Kaiser Friedrich Museum w Görlitz. Do 1945 r. największa kolekcja znakowanej głogowskiej cyny znajdowała się w zbiorach tutejszego Heimatmuseum (16 sztuk), Il. II.9. 7. Były to przede wszystkim zabytki cechowe, głównie kufle i wilkomy. W 2. połowie XVII w. pracować w Głogowie miało przynajmniej 5 konwisarzy; w 1. połowie XVIII w. co najmniej 9, a w 2. połowie tamtego stulecia - minimum 7. Były to przede wszystkim zabytki cechowe, głównie kufle i wilkomy.

W 2. połowie XVII w. pracować w Głogowie miało przynajmniej 5 konwisarzy; w 1. połowie XVIII w. co najmniej 9, a w 2. połowie tamtego stulecia - minimum 7.

Rafael Rokaszewicz

Literatura

Gradowski M., *Znaki na srebrze*, Warszawa 2001

Hintze E., *Schlesische Goldschmiede*, Osnabrück 1979

Schmilewski V., *Goldschmiede und Zinngießer in Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Starczewska M., *Z dziejów ceramiki na Śląsku*, Wrocław 1977

Zabytki cechów śląskich, Wrocław 2002.

EZG: Lewicki P., *Skarb z Kościoła św. Mikołaja w Głogowie*[1] (62/63); Wołosz A., *Konwisarstwo w Głogowie* (43 i 44).

Twierdza nowożytna (okres habsburski)

Pojęcie twierdzy. Fortyfikacje to system obiektów militarnych przeznaczonych do obrony pewnego miejsca. Jako dzieło inżynierskie związane są one ściśle z terenem bezpośrednio je otaczającym (góry, rzeki, jeziora, zalewy). Twierdza to zespół budowli inżynierskich służących do obrony miejsca. Pojęcie związane z dużo szerszym terenem – takim, na którym istniał system innych twierdz - broniących dużej przestrzeni. Twierdze stanowią także część systemu ufortyfikowania granic. Ogniwem wielkiego systemu ufortyfikowania granic państwa Habsburgów była w czasach nowożytnych twierdza Głogów.

Twierdza w latach 1630-1740. W początkach XVII w. Głogowa bronił średniowieczny system murów, wzmocniony bastejami. Przekształcenie miasta w twierdzę nowożytną nastąpiło podczas wojny trzydziestoletniej. Decyzja zapadła w 1630 roku. Rozkaz przebudowy przestarzałego systemu obronnego Głogowa na nowy, zgodny z ówczesnymi zasadami fortyfikacji, wydał generał Ernest von Montecuccoli, ówczesny gubernator cesarski.

Początek stanowiło wykonanie nowej fosy wokół zamku. Następnie, w celu oczyszczenia przedpola, wyburzono szeroki pas zabudowy przedmiejskiej (tym samym miasto ograniczone zostało do obwodu murów obronnych). Do budowy obwałowań użyto m.in. materiału (cegły i kamień) z ruin około 500 budynków. Nowe obwałowania otoczyły zespół umocnień średniowiecznych. Przed podwójnym pasem zachowanych starych murów i fosy wykonano nowy wał i drugą fosę. Wzmocniono również pojedynczymi nasypami bramy Brzostowską, Polską i Szpitalną. W roku 1640 obwarowania Głogowa składały się z zamku i dziewięciu bastionów połączonych ziemnymi wałami. II. II.10. 1

Po zajęciu w 1642 r. miasta przez Szwedów (okupowali Głogów do r. 1650), przystąpili oni do dalszej rozbudowy fortyfikacji, m.in. poszerzono główną fosę przy Bramie Brzostowskiej i wykonano trzy nowe szańce na Ostrowie Tumskim. Do roku 1647 zrównano z ziemią wszystkie budynki na przedmieściach i splantowano teren. II. II.10. 2, 3.

W drugiej połowie XVII w. wznoszono kolejne elementy fortyfikacji. W r. 1656 wyburzono budynki między murami miejskimi a brzegiem Odry. W następnym roku wybudowano Bastion Leopolda, w 1662 r. ukończono Bastion Dominikański. W 1669 r. oszańcowano Ostrów Tumski i utworzono od północy (za przeprawą na Starej Odrze) nowy rawelin. W latach 70. wybudowano bastiony: Michała i Wilcze Doły, rozpoczęto budowę bastionów Zamkowego i Krzyżowego. Zmieniono lokalizację bram: Bramę Polską zastąpiono w 1672 r. Bramą Wrocławską (naprzeciw ul. Bożego Ciała, obecnie Powstańców Śląskich), nową Bramę Brzostowską usytuowano między bastionami Lwim a Dominikańskim (1690). W obu przypadkach poszerzono fosę, a na osi bram usytuowano raweliny. W każdym wcięciu przedsiönka i na narożniku fortyfikacji miasta powstały place broni.

Datę 1698 uznaje się za zakończenie bastionowego obwałowania Głogowa. Miasto bronione było przez 10 bastionów połączonych wałem i szeroką fosą o przekroju trapezowym. Bramy usytuowane były w kurtynach między bastionami. Ostrów Tumski był oszańcowany i broniony od północy rawelinem. Na terenie samego miasta znajdowały się: arsenał (przy ulicy Bożego Ciała), budynek prowiantowy (przy ul. Szpitalnej) i dom komendanta twierdzy. Całość obwarowań wzniesiona została w systemie szkoły staroholenderskiej, rozpowszechnionym w Europie środkowej i północnej w XVII wieku. II. II.10. 4, 5.

W 1704 r. rozpoczęto budowę nowego bastionu. Umieszczony on został w środku kurtyny frontu nadodrzańskiego. Miał kształt „piatta formy” - jego boki schodziły się pod mocno rozwartym kątem, tworząc płaskie czoło. Bastion ukończono w r. 1720; nazwano go od imienia panującego wówczas cesarza - Karol. W latach 1720-40 odbudowano zniszczony Bastion Krzyżowy, zmieniając jego nazwę na Fryderyk. Około 1735 r. w okolicach Bramy Wrocławskiej scalono dwa oddzielne place broni, w jeden duży o kształcie trójkątnym.

Gdy 22 grudnia 1740 r. wojska pruskie otoczyły Głogów, do umocnienia twierdzy jej dowódca Franz Wenzel von Wallis użył 20 000 pali dębowych i wielkiej ilości faszyny. W nocy z 8 na 9 marca 1741 r. 6600 żołnierzy piechoty pruskiej pod dowództwem Leopolda von Anhalt Dessau w gwałtownym szturmie opanowało twierdzę, bronią przez niespełną tysięczną załogę.

Ocena wartości twierdzy. Ocenę należałoby dokonać pod kątem zastosowania w jej budowie i modernizacjach idei vaubanowskich (Sébastien Le Prestre de Vauban, 1633-1707, marszałek francuski, wybitny teoretyk i praktyk – właściwy twórca udoskonalonego systemu fortyfikacji bastionowej). Polegały one głównie na rozdzieleniu dalekiej i bliskiej obrony twierdzy. W praktyce oznaczało to położenie nacisku na oddzielne bastiony (obwód zewnętrzny – główna linia obrony) i linię śródszańców (obwód wewnętrzny). Komendanci miasta, np. Hilmar von Knigge (lata 1669-83), a zwłaszcza śląski inżynier Christian Marienberger, któremu w 1675 r. powierzono kierownictwo robót fortyfikacyjnych w Głogowie, rozumieli konieczność nadążania za nowymi tendencjami, jak również dostrzegali mankamenty twierdzy (zwłaszcza jej słabą wartość obronną od strony północnej). Potwierdzają to (zachowane) projekty i opracowania. Jednak ich realizacja nie doszła do skutku, bądź nie została przeprowadzona w sposób konsekwentny. W rezultacie, w okresie, w którym francuska szkoła fortyfikowania (vaubanowska) wdrażana była przez czołowych inżynierów, Głogów trwał w przestarzałym systemie staroholenderskim. II. Historia. 6, 7. Co prawda, zmieniono bieg Starej Odry, zbliżając ją do wałów (nie powiodły się natomiast próby skierowania rzeki w jej koryto sprzed 1583 r.), a odnotowane wyżej prace i (nieliczne) modernizacje po r. 1700 uwzględniały ówczesne wymogi sztuki inżynierskiej.

Piotr Weryszko

Literatura:

Eckert, W., *Fortyfikacje Głogowa*, Zielona Góra 2006

Eckert, W., *Fortyfikacje nadodrzańskie w procesie rozwoju nowożytnej sztuki fortyfikacyjnej w XVII – XIX wieku*, Zielona Góra 2007

Twierdza Głogów. Zagospodarowanie budowli obronnych w Polsce. Materiały z konferencji, TZG, Głogów 2004.

EZG: Motyl K., *Twierdza Głogów – bastiony* (25), Sadowski J., *Twierdza Głogów - okres austriacki* (2).

Słownik pojęć fortecznych występujących w tekście (II, III)

Bastion – pięcioboczna budowla w formie wydzielonego niskiego narożnika, wysunięta przed powiązane z nią dwie kurtyny

Birety – kleszcze podwojone

Chodnik przeciwmینowy – chodnik podziemny, element systemu twierdzy w celu wykrywania chodników minowych i systemów podziemnych budowanych przez oblegających. składał się z chodnika głównego i odgałęzień nasłuchowych lub chodników minowych w których zakładano tzw. piec, czyli ładunek wybuchowy.

Dwuramiennik – polowe lub stałe dzieło obronne. na narysie trójkąta, dwa boki opatrzone przedpiersiem i fosą. rozbudowany występuje np. jako rawelin

Fort – samodzielne dzieło fortyfikacyjne przystosowane do obrony okrężnej, część twierdzy pierścieniowej.

Fosa – sztucznie utworzona przeszkoda przed linią obrony. może być sucha lub mokra (wypełniona wodą)

Kaponiera – niska murowana budowla służąca do obrony wnętrza fosy we wszystkich kierunkach.

Kazamata – sklepiąta budowla murowana, poniżej poziomu terenu .

Kleszcze – system obronny dwóch ramion wklęsłych do przedpoła,

Kurtyna – prosty odcinek muru broniony skrzydłowo (łączy bastiony)

Luneta – polowe dzieło fortyfikacyjne posiadające jedno lub dwa czoła i dwa barki. Tył pozostawał odkryty.

Budowane z wałów ziemnych osłoniętych fosą. Stosowane przy budowie fortyfikacji od połowy XVII wieku do początku XX wieku.

Plac broni – miejsce zbiórki żołnierzy przed wypadem.

Przeciwastrza – ciągly wał ziemny równolegly do czoła bastionu będący dodatkowym stanowiskiem obronnym piechoty.

Rawelin – trójkątna forma ziemna służąca do obrony kurtyny.

Rreduta – polowe obronne dzieło zewnętrzne na narysie czworokąta, posiadające działobitnię.

Śródszańiec – wewnętrzny wał ziemny będący ostatnią linią obronną

Tradystor – stanowisko strzeleckie osłonięte budynkiem obronnym

III. OKRES NOWOŻYTNY (1742-1945)

[A] Historia

Już w trakcie wojny z Austrią król Fryderyk II dokonał w listopadzie 1741 r. przebudowy administracji na Śląsku. Głogów wysoko awansował stając się siedzibą władz jednej z dwóch jednostek administracyjnych na Śląsku, tzw. kamer wojenno-dominialnych, i odpowiednio organu władzy sądowniczej (Oberamtsregierung). Wybór Głogowa podyktowany był do pewnego stopnia jego funkcją militarną. Utrzymany, a nawet wzmocniony został status miasta garnizonowego. Odtąd prawie o wszystkim decydować miało państwo, a nieraz osobiście król. Skończyły się czasy samorządu miejskiego – magistrat mianowany był przez króla, budżet miejski zatwierdzany przez władze nadrzędne. Pruskie porządki wiązały się jednak także z awansem cywilizacyjnym: równouprawnienie wyznań, szkoły elementarne dla wszystkich dzieci, wprowadzenie rozwodów, zniesienie tortur. Nowa władza wymagała obowiązkowości i zaciskania pasa, jednocześnie też niosła z sobą pewne równanie szans.

Wśród nowych inwestycji, które podjęto w Głogowie, najbardziej w oczy rzucała się modernizacja twierdzy. Nie bez związku z tym przedsięwzięciem nurt Odry skierowano w jej dawno koryto. Wielkim nieszczęściem okazał się pożar w 1758 r.: spłonęło prawie całe miasto. Nie ocalał nawet znajdujący się poza murami Kościół Pokoju. Zastąpił go z czasem nowy okazały kościół w mieście. Reszta wieku upłynęła w Głogowie spokojnie. Do odnotowania był koniec kariery jezuitów, na podstawie papieskiego dekretu kasacyjnego z 1773 r. (ogłoszony w Prusach w r. 1776). Szkoła, o uznanej już renomie, przekształcona została w gimnazjum katolickie. U progu nowego stulecia Głogów zafundował sobie teatr miejski.

W październiku 1806 r. król Fryderyk Wilhelm III, ufając w moc swojej 235-tysięcznej armii, wystosował ultimatum do cesarza Francuzów, z żądaniem rozwiązania Związku Reńskiego. W odpowiedzi Napoleon Bonaparte uderzył na Prusy. Po dwóch tygodniach cesarz wkroczył do Berlina, a na początku listopada Francuzi stanęli pod Głogowem. Po niespełna miesięcznym oblężeniu strategiczna twierdza skapitulowała. Głogów pozostał w rękach francuskich – obok Szczecina i Kostrzyna – w charakterze zastawu. Przez 7 lat i 4 miesiące mieszkańcy znosili okupację i utrzymywali wielonarodowy garnizon. Podczas okupacji trzykrotnie odwiedził Głogów Napoleon. Za drugim razem 30 maja 1812 r. witał go tu również przemówieniem gen. Józef Wybicki. Od wiosny 1813 r. przez ponad rok, z przerwą, wojsko pruskie i rosyjskie podejmowało próby zdobycia twierdzy. Wielu mieszkańców opuściło Głogów i nękaną okolicę. Dopiero 10 kwietnia 1814 r. gen. Laplane poddał Głogów – 11 dni później niż stało się to w Paryżu. Miasto było wycieńczone wojną. Jednym z wniosków, które wyciągnęli z niej pruscy wojskowi, była rozbudowa twierdzy.

Od czasu reformy w 1809 r. miasta znów posiadały samorząd. Jednak Głogów utracił wówczas na rzecz Legnicy status stolicy zachodniej części Śląska. W następnych dziesięcioleciach miasto nadal zamknięte było w okowach fortyfikacji. Możliwości jego rozwoju ograniczały przepisy wojskowe. Odróżniało go to od wielu miast śląskich, które po okresie stagnacji i zapaści, w warunkach nowej koniunktury notowały wzrost ludności i przyspieszenie rozwoju gospodarczego.

Przed połową stulecia Głogów wybudował nowy ratusz oraz otrzymał pierwsze połączenie kolejowe (do Żagania, 1846); następne uruchamiano sukcesywnie. W całej drugiej połowie wieku władze miasta pertraktowały z pruskim ministrem wojny i władzami prowincji w sprawie przesunięcia umocnień twierdzy. Brak było większych postępów. W 1873 r. zgodzono się za wysokim odszkodowaniem na takie przesunięcie w kierunku wschodnim. Umożliwiło to budowę nowej dzielnicy Wilhelmstadt. Powstało tam z czasem szereg ważnych budowli, m.in. poczta, synagoga, szpital miejski i dwie szkoły. Od lat 60. na zachód

od miasta rozwijało się przedmieście Rüstervorstadt (Przedmieście Wiązów). Budowane tam zakłady przemysłowe, wśród nich browar Bertholda, założony w 1862 r., był jednym z większych na Dolnym Śląsku. Korzystne było dla nich sąsiedztwo Odry i trakcji kolejowej. Dalsze zakłady przemysłowe powstały za wschodnimi granicami miast: w 1890 r. przedsiębiorstwo żeglugowe uruchomiło stocznice remontową, a w latach 1895-97 w Żarkowie powstała cukrownia. Do pewnego stopnia charakter przemysłowy uzyskał też Ostrów Tumski. Tworzył się nowy ład przestrzenny Głogowa, jako miasta rozciągającego się równoleżnikowo wzdłuż Odry i głównego traktu kolejowego Szczecin – Wrocław. Największą firmą w samym mieście były zakłady poligraficzne Carla Flemminga - nowoczesne wydawnictwo, specjalizujące się w produkcji map, atlasów, książek i druków artystycznych (eksportowało swoje wyroby do wielu państw). Na Ostrowie Tumskim znajdowała się m.in. rafineria cukru. Tradycyjnie duże znaczenie posiadał głogowski handel, z eksportem towarów do Polski i Rosji. Rozwojowi handlu sprzyjała rozbudowa węzła kolejowego oraz regulacja i modernizacja odrzańskiej drogi wodnej wraz z budową portów - Zimowego i Kolegiackiego.

Reasumując, w końcu XIX wieku, pomimo ograniczeń wynikających z istnienia twierdzy, Głogów stanowił ważny ośrodek w zachodniej części Śląska. Równocześnie był miastem przeludnionym (mimo, iż liczba ludności rosła wolno). Czy jednak wyłącznie „z archaicznym, opartym głównie na rzemieślniczych manufakturach przemysłem i usługach w głównej mierze nastawionych na zaspokajanie potrzeb wojska i twierdzy” (J. Opaska, zob. III. 5)? W 1900 r. mieszkało tu 21.558 osób, w tym prawie 3. 000 wojskowych (dla porównania: w 1800 r. Głogów był jeszcze drugim, względnie trzecim, miastem na Śląsku, sto lat później – trzynastym). Na bilansie demograficznym, zwłaszcza jednak okolic, ważyło zjawisko tzw. Ostflucht (ucieczki ze wschodu), której miało nasilić się w następnych dziesięcioleciach.

W 1902 r. magistrat zawarł z władzami wojskowymi umowę o zniesieniu fortyfikacji. Za tereny należące do twierdzy miasto musiało zapłacić ogromną kwotę 1.476.000 marek. Rozpoczęło się burzenie umocnień, niwelowanie wałów i zasypywanie fos. Opracowany został plan - wizja nowego kształtu urbanistycznego miasta. Zdecydowano się otoczyć część staromiejską szerokim pasem zieleni. Nowa dzielnica, powstająca między Starym Miastem i dworcem kolejowym (obecne Śródmieście), w ciągu kilku lat stała się wielkomiejską wizytówką Głogowa. Równocześnie z ekspansją zabudowy (w dziesięcioleciu 1905-14 wybudowano w Głogowie 18 ulic, 10 gmachów publicznych i około 100 wielorodzinnych domów mieszkalnych), postępowała rozbudowa urządzeń komunalnych. Dobrze prosperowały głogowskie zakłady przemysłowe, handel i rzemiosło.

Okres rozwoju przerwała I wojna światowa. Życie stawało się z roku na rok trudniejsze. Wzrastały ceny, zaczęło brakować żywności i opału. Wprowadzono kartki żywnościowe, miasto drukowało banknoty zastępcze. Skończyły się roboty budowlane, z wyjątkiem strategicznych (w 1917 r. oddano do użytku nowy most na Odrze). Narastające lawinowo trudności oraz fiasko Niemiec w wojnie, spowodowały wzrost napięcia w mieście. 9 listopada 1918 r. w Głogowie wybuchła rebelia. Powołano radę robotniczo-żołnierską, na czele której stanął młody żołnierz Karl Specht. Nastroje rewolucyjne opadły jednak po trzech dniach.

Po kapitulacji Niemiec sytuacja niewiele się poprawiła. W 1919 r. zmiana granicy państwowej skutkowałą utratą rynków zbytu i napływem ok. 4000 uchodźców z Wielkopolski. Powojenny kryzys gospodarczy powodował wzrost bezrobocia. Utrzymywało się załamanie nastrojów ludności; w 1919 doszło do burzliwej demonstracji, tłum zaatakowało wojsko - śmierć poniosło 11 osób. Następne lata upływały w warunkach szalejącej inflacji i były nie mniej trudne. Dopiero wprowadzenie w Niemczech marki rentowej (koniec 1923 r.) zapoczątkowało przełamanie kryzysu. Prężnym władzom miejskim należało tu zawdzięczać, że lata 20. nie upłynęły pod znakiem permanentnego kryzysu, Początek kolejnej dekady przyniósł światowy kryzys gospodarczy. Na jego fali zamknięto w Głogowie niejedną firmę, m. in. zlicytowane zostało wydawnictwo i zakład graficzny Flemminga. Sytuację tylko

połowicznie ratowały jedyne dwa duże zakłady pracy: stocznia i cukrownia oraz inwestycje w komunikacji wodnej i kolejowej.

W wyborach do Reichstagu, w marcu 1933 r., na kandydatów NSDAP głosowało 40 % wyborców z Głogowa. W tym samym miesiącu narodowi socjaliści uzyskali 15 z 32 mandatów w radzie miejskiej. Stopniowo hitlerowcy opanowywali wszystkie instytucje. Zdelegalizowane zostały inne partie polityczne, ich przywódcy zostali aresztowani. W 2. połowie lat 30. znów rozbudowywano garnizon. Wojsko było coraz bardziej widoczne na ulicach. Coraz bardziej też hałaśliwa stawała się propaganda.

Głogów w państwie Hitlera stawał się miastem ożywionego ruchu. Ulice znów ożywiały robotnicy spieszący do zakładów pracy i na place budowy. Inna sprawa, że część tych inwestycji stanowiła budowa koszar. W czasie wojny mężczyzn, których zabrano na front, zastąpili jeńcy i pracownicy przymusowi. W okolicach ulokowano obozy pracy, jenieckie, karne oraz filie obozów koncentracyjnych. Tragicznym rozdziałem jest zagłada głogowskiej gminy żydowskiej, rozpoczęta na dobre wraz ze spalaniem przez nazistów synagogi w nocy z 9 na 10 listopada 1938 r., a zakończona dla większości Żydów w obozach śmierci.

Latem 1944 r. Głogów ponownie ogłoszony został twierdzą. Podjęto z rozmachem budowę umocnień. W chwili rozpoczęcia ofensywy radzieckiej, w styczniu 1945 r., ich system składał się z dwóch linii obrony. Załozę Festung Glogau, kompletowanej w warunkach postępującej dezorganizacji armii, Wehrmacht postawił zadanie: obrona do końca. Uzasadniano ją próbą związania sił przeciwnika i ochroną taborów uciekinierów. 12 lutego, zaczęło się oblężenie przez Armię Czerwoną, początkowo niewielkimi siłami. Nieustający ostrzał miasta, a od połowy marca walki o każdy jego fragment, kosztowały życie łącznie kilku tysięcy ludzi i spowodowały katastrofalne zniszczenia. 1 kwietnia 1945 r., w pierwszy dzień Wielkanocy, poddały się resztki załogi. Skończyła się historia miasta Glogau.

Literatura

- Abmeier H-L. *Glogau im 19. und 20. Jahrhundert*, w: *Glogau im Wandel*
Bein W. *Glogau in alten Ansichten*, Würzburg 1997
Bein W. *Glogau als neuzeitliche Festung und Garnison*, w: *Glogau im Wandel*
Chutkowski J., *Głogów w XX wieku*, Głogów 2004
Das war Glogau - Stadt und Land an der Oder 1913–1945, praca zbiorowa, Hannover 1991
Die Stadt Glogau, „Monographien deutscher Städte“, Band 17, Berlin 1926
Exodus. Flucht- Besatzungs- und Vertreibungsschicksale von Glogauern aus Stadt und Landkreis, oprac. F. Urbanek, Hannover 1997
Geissler R., Album von Glogau [reprint wydania z 1880] Würzburg 1993
Glogau. Gewerbe, Handel, Industrie bis 1945 nach 1945, Hannover 2001
Głogów 1945, Głogów 2005
Konieczny A., *Upadek „Festung Glogau” w 1945 r.*, „Studia Śląskie”, XXX, Opole 1976
Łachowski P., *Głogów w okresie wojen napoleońskich 1806-1814*, Głogów 2006
Majewski R., *Walki o Głogów w 1945*, „Szkice Legnickie” XII, 1984
Poufny memoriał niemiecki o położeniu powiatu głogowskiego, przeł. Józef Stepczak, Poznań 1959
Sadowski J. B., *Słownik ulic i placów Głogowa. Verzeichnis der Strassen und Platznamen der Stadt Glogau*, Głogów 1999
Szczegółka H., *Germanizacja nazw na terenie obecnego województwa zielonogórskiego w latach 1937–1941*, „Rocznik Lubuski” 3, 1962
Zbliżenia - Widoki Głogowa, praca zbior. pod red. Hanny Nogosseck, Marburg 1997 (wersja niem.: *Annäherungen. Ansichten von Glogau*, Marburg 1997).

[B] Kultura

Pierwsze półwiecze panowania pruskiego Głogowie nie przyniosło znaczących zjawisk kulturalnych. Na przełomie XVIII i XIX w. można mówić o pewnych akcentach literackich: obecność młodego E.T.A. Hoffmanna, późniejszego przedstawiciela, o światowej sławie, romantyzmu (pobył w Głogowie znalazł literacki oddźwięk w noweli „Kościół Jezuitów w G.”) oraz publicysty i beletrysty Friedricha Benkowitza. Obydwaj byli oryginałami, którzy mogli wywrzeć jakiś wpływ na paru innych, znajdujących się w Głogowie młodych ludzi, którzy później wyrobili sobie nazwisko. Mieszczanstwo, a zwłaszcza wojskowi, domagali się natomiast widowisk. Publice nie wystarczały już występy trup wędrownych, w sukurs przyszyły jej „wyższe czynniki”, i tak w Głogowie stanął w r. 1800 teatr, a właściwie „Komödienhaus”. Objęła go trupa A. Fallera, przybyłego z Jawora. Jak się miało okazać, głogowski teatr - z czasem: Teatr Miejski - miał przed sobą przyszłość. Stał się też dla głogowian niejakim powodem do dumy.

W opisywanym okresie powstało kilka godnych uwagi obiektów architektonicznych. Pierwszym z nich był kościół ewangelicki „Schifflein Christi” (1764-73), zaprojektowany przez czołowego architekta śląskiego C. G. Langhansa, i przyozdobiony po ćwierćwieczu przez Ch. V. Schulze charakterystycznymi obeliskami. Schulze, dyrektor budowlany w głogowskiej kamerze, był pierwszym architektem w historii miasta, o którym z pewnością wiemy, że wywarł wpływ na jego oblicze. Z jego realizacji pozostała do dziś tylko ruina Teatru Miejskiego. Wybudował także ewangelicki kościół garnizonowy (1789-90), szkołę ewangelicką (1791-95) i kilka innych budynków. Już w realizacji ww. kościoła, nastąpiło pożegnanie z barokiem, a Shultze i inni architekci z Berlina lub Poczdamu zaszczyli na Śląsku klasycyzm w wydaniu pruskim. Odtąd, aż po II wojnę światową inspiracje i projektanci budowli monumentalnych prawie że bez wyjątku wywodzą się z Odry.

W omawianym okresie coraz mniejsze znaczenie miało artystyczne rzemiosło cechowe, wobec produkcji manufakturowej, a następnie fabrycznej.

Tzw. wojna wyzwolenicza (1813-14) obudziła nastroje patriotyczne, a zwycięstwo nad Napoleonem jeszcze je pogłębiło. Przeznaczeniem Ślązaków, a z nimi Głogowian, było teraz zostać Prusakami. Odtąd miało to swoje odbicie w kulturze. Zwrócono się też silnie ku historii i tradycjom stron ojczystrych. W Głogowie powstało towarzystwo historyczne (zapał osłabł z czasem), od połowy stulecia pojawiły się pierwsze sążniste opracowania dziejów miasta, pisane przez miejscowych autorów. Rozwijał się ruch stowarzyszeniowy: tu osiągnięcia miały towarzystwa muzyczne i chóry. W kulturę miejscową włączyli się też Żydzi, którzy po równouprawnieniu dążyli do asymilacji. Już wcześniej Głogów słynął jako miasto uczonych rabinów. Wielu członków głogowskiej gminy zrobiło karierę w Niemczech, i nie tylko, jako lekarze, uczeni, przedsiębiorcy.

W XIX wieku dużym uznaniem cieszyły się głogowskie gimnazja, zwłaszcza katolickie. Z szeregów ich uczniów wywodziły się postacie ważne dla kultury (np. pisarz H. Laube) czy Kościoła (biskup wrocławski H. Förster). XIX wiek nie przyniósł jednak żadnej indywidualności, która by w kulturze europejskiej trwale łączyła się z Głogowem. Urodzony już pod koniec wieku pisarz Arnold Zweig zyskał zasłużoną literacką swoimi powieściami rozrachunkowymi z I wojną światową, z miastem był jednak tylko związany w dzieciństwie.

Również kultura materialna niewiele miała do zaoferowania. Główną architektoniczną pamiątką po XIX stuleciu jest nowy ratusz. Architektura okresu wilhelmińskiego (do początku XX w.), po której pozostały gmach poczty, dawnego szpitala i szkoły (obecnie ZSE) nie jest interesująca. Znacznie ciekawsza, również jako przedsięwzięcie urbanistyczne, okazała się rozbudowa miasta po zniesieniu fortyfikacji (1903-1914). Nowe budynki szkół, sądu, starostwa (nie istnieje), także fragmenty zabudowy ulic, prezentowały wysoki poziom. Był to okres przełamywania się eklektyzmu do nowych, dyktowanych duchem czasu (i zmian technologii) form. Ujawniły się one silniej po I wojnie światowej. Również w Głogowie, w okresie przejściowego polepszenia się sytuacji ekonomicznej, powstawały interesujące

budynki, a także pomniki, oddające nowe trendy w architekturze (np. ekspresjonistyczne – gmach obecnego LO nr 1). Spośród architektów i budowniczych działających Głogowie w 1. połowie XX wieku, wyróżniają się: W. Wagner, E. Friede, E. Griesinger i głogowianie, bracia Michael.

Na polu plastyki właściwie tylko trzech twórcy głogowscy zasługują na większą uwagę: malarz historyczny P. Knötel (jeszcze XIX-wieczny), W. Paschke – artysta nawet wybitny, a zasługujący słusznie na miano malarza stron ojczystych oraz rzeźbiarz E. Jäkel (pamiętką po nim jest Droga Krzyżowa na cmentarzu przy ul. Legnickiej).

Kultura niematerialna ostatnich dziesięcioleci niemieckiej obecności w Głogowie nie posiadała, jak się wydaje, oryginalnych rysów. Do czasów nazistowskich dość stabilnie działały instytucje, niektóre o utrwalonej już tradycji i renomie: szkoły, teatr, stowarzyszenia muzyczne, np. „Singakademie”. Nowym, ważnym akcentem, było utworzenie muzeum regionalnego (Heimatmuseum). Znakiem czasu było powstanie dwóch kinoteatrów.

W III Rzeszy kultura i oświata wędły albo poddawały się dyktatowi ideologicznemu. Był to proces postępujący, który w końcowej fazie ogarnął wszystkie dziedziny życia.

Omawiany okres miał, przynajmniej od XIX w., określony profil kulturowy: wyraźne w nim były elementy narodowe. Manipulowane przez politykę, przybierały one niekiedy postać nacjonalizmu. Perfekcyjnie zaś wykorzystane zostały przez zbrodniczy reżim hitlerowski. Stąd też zrozumiałe jest, że między dzisiejszym odbiorcą polskim a kulturą niemiecką ostatnich dwóch stuleci istnieje bariera (pomijając językową). Istotne jest aby być otwartym na odbiór, a następnie dokonywać rozróżnień w szerokiej palecie zjawisk i postaw.

Antoni Bok

Literatura uzupełniająca do [B]

- Altrock G. von, *Glogaus Beziehungen zur deutschen Literatur*, w: *Das war Glogau*
Bahlcke J., *Bedeutende Persönlichkeiten aus Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
Bein W., *Glogau in der deutschen Literaturgeschichte*, w: *Glogau im Wandel*
Bok A., Rybka Z., *200 lat teatru miejskiego w Głogowie*, Głogów 1999
Czerner R., Lasota Cz., *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994
Eckert, W., *Fortyfikacje Głogowa*, Zielona Góra 2006
Schmilewski U., *Das Buchwesen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*
Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*.

1. Architektura i sztuka: kościół ewangelicki „Schifflein Christi”

W 1758 roku spłonął jedyny kościół, jaki posiadali głogowscy ewangelicy. Był to tzw. „Kościół Pokoju”, wybudowany po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, jako jeden z trzech na Śląsku (obok Jawora i Świdnicy). Wybudowany został na przedpolach ówczesnej twierdzy i otaczał go cmentarz, który przetrwał do końca II wojny światowej (teren Ronda Konstytucji 3 Maja). Przez następne lata szukano dogodnego miejsca do budowy nowej, ewangelickiej świątyni w obrębie miasta. Ponieważ otaczał je pas fortyfikacji, było to zadanie niebywale trudne: miejsca pod budowę po prostu brakowało. Po wielu staraniach udało się wykupić spory teren w południowo-zachodniej części miasta. W 1764 r. dokonano uroczystego wmurowania kamienia węgielnego pod budowę świątyni. Kościół zaprojektował czołowy architekt śląski Carl Gotthard Langhans (1732–1808). Obok kilkudziesięciu jego prac najbardziej dziś znaną jest Brama Brandenburska w Berlinie.

Rozpoczęte w 1764 r. prace budowlane przeciągały się. Budowa napotykała wiele trudności, finansowych, jak i technicznych. W 1771 r. w trakcie prowadzonych prac przy sklepieniu, doszło do katastrofy budowlanej, podczas której zginęło trzech robotników. Głogowscy ewangelicy w dziele budowy swojej świątyni byli gorąco wspierani przez króla pruskiego, Fryderyka II, który nie szczędził środków na budowę. Ostatecznie uroczystego poświęcenia „Friedenskirche zum Schifflein Christi” (pot. „Schifflein Christi” - „Łódź Chrystusowa”) dokonano 14 lutego 1773 roku.

Nowy kościół ewangelicki był monumentalną budowlą wczesnoklasycystyczną. II. III.1.1. Potężny korpus nakryto czterospadowym, wysokim dachem pokrytym dachówką. Główna oś świątyni zorientowana była na linii wschód – zachód. Fasadę zachodnią stanowiły dwie wysokie wieże, zakończone początkowo „bańkowatymi” hełmami. Między nimi fronton wraz z wejściem nawiązywał w formie do antycznych świątyń. Masywna bryła kościoła nabrała pewnej lekkości dzięki zastosowaniu dużej ilości wysokich okien (stanowiły one niemal 2/3 wysokości ścian). Na ścianach północnej i południowej było dziewięć otworów okiennych, natomiast strona wschodnia posiadała pięć okien. Także zachodnia fasada posiadała pięć okien, z czego trzy środkowe stanowiły część głównego wejścia.

Zwieńczenie wież zostało zmienione w latach 1796-97. Dokonał tego architekt Christian Valentin Schultze (twórca budynku Teatru Miejskiego). Istniejące hełmy zastąpiono zwężającymi się stopniowo nasadami i zwieńczono ostrosłupami. Na ich końcu tkwiły tuby i niewielkie, proste krzyże. Było to rozwiązanie bardzo nowatorskie, budzące w owym czasie sporo kontrowersji. Zamierzeniem autora było pokreślenie ostatecznego zerwania z ideą baroku w architekturze. Zabieg ten przetrwał próbę czasu i dwie wysokie wieże kościoła „Schifflein Christi” na stałe i nierozzerwalnie związały się z pejzażem Głogowa.

Wnętrze kościoła posiadało charakterystyczny dla ewangelickich świątyń układ. Aby wykorzystać maksymalnie powierzchnię dla wiernych, zastosowano dwa poziomy empor (po stronie północnej, południowej i wschodniej tuż za ołtarzem). Oprócz pochodzących z r. 1773 pięknych organów (zbudowanych przez wrocławskiego mistrza Gottlieba B. Englera, il. III.1.3.), i ołtarza, II. III. 1. 2, które w swojej formie nawiązywały do przepychu charakterystycznego dla baroku, wystrój wnętrza był pozbawiony ozdób.

„Friedenskirche zum Schifflein Christi” pełnił funkcję świątyni parafialnej dla głogowskich ewangelików nieprzerwanie do 1945 roku. W wyniku oblężenia Festung Glogau przez Armię Czerwoną i prowadzonych walk, kościół podzielił los całej części staromiejskiej części miasta.

Trudno stwierdzić, w jaki wielkim stopniu kościół został zniszczony w wyniku walk w 1945 r., a w jakim stopniu uległ degradacji w latach następnych. Znane fotografie z lat 50. i 60. ubiegłego wieku przedstawiają obraz katastrofalnych zniszczeń. Korpus został prawie doszczętnie zniszczony, pozostawały jedynie dwie uszkodzone wieże wraz z fasadą. We wczesnych latach 60. podjęto decyzję o wyburzeniu „ostańców” pozostających w pejzażu

danej dzielnicy staromiejskiej. Wyszadzono w powietrze pozostałości klasztorów, fragmenty wieży ratuszowej, zburzono także „Schifflein Christi”.

Pod koniec lat 90. postępowała odbudowa Starówki głogowskiej. W miejscu gdzie stał dawniej kościół, postanowiono wybudować parking (!). Decyzję jednak zmieniono. Archeolodzy odsłoniли doskonale zachowane fundamenty świątyni, a władze miejskie w 2003 roku zrealizowały pomysł utworzenia w tym miejscu lapidarium. Autorem projektu był architekt Dariusz Wojtowicz. Il. III. 1. 4. Główną ideą utworzonego lapidarium było ukazanie fundamentów świątyni i zagospodarowanie wnętrza elementami małej architektury.

Marcin Burczik

Literatura

Eberlein W., *Die Friedenskirche zu Glogau. Das Schifflein Christi*, Ulm 1966

Hutter-Wolandt U., *Aus der Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005

Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*.

EZG: Bok A., *Miejsce Pamięci Kościół Ewangelicki „Łódź Chrystusowa”*(57); Chutkowski J., *Kościół ewangelicki „Łódź Chrystusowa”* (35).

2. Architektura: Christian V. Schulze

Christian Valentin Schultze (1748–1831) był jedynym czynnym w Głogowie od początków miasta do końca XIX wieku architektem, który poprzez swoją działalność zdecydowanie zaznaczył się w krajobrazie miasta. Ten wybitny reprezentant klasycyzmu, wykształcony w Poczdamie, był w latach 1784–1803 dyrektorem budowlanym w głogowskiej kamerze wojenno-dominialnej. W samym Głogowie zaprojektował i nadzorował budowę teatru miejskiego (1799-1800), szkoły ewangelickiej (1791-95, il. III.2. 2), ewangelickiego kościoła garnizonowego (1788-90), oranżerii w ogrodzie zamkowym i kilku kamienic, il. III.2. 5. Wyposażył również wieże kościoła „Schifflein Christi” w charakterystyczne obeliski, il. III.2. 3. Drugim miastem które zawdzięcza Schultzemu kilka budowli jest Żagań.

Jako architekt, Ch. V. Schultze jest obecnie mniej znany i doceniany niż na to zasługuje. Głównie z powodu strat wojennych. Jediną pamiątką jego dokonań jest ruina teatru miejskiego. Właściwy gmach teatru powstał w r. 1799, po przebudowie wielofunkcyjnego budynku, wzniesionego w r. 1774 na miejscu dawniejszych jatek. Budynek jest udanym przykładem wczesnego klasycyzmu w wydaniu szkoły pruskiej. Architekt zastosował śmiałe rozwiązanie, umieszczając w centrum głównej fasady potężny ryzalit z portykiem wspartym na dwóch doryckich kolumnach (w półkolistej niszy znalazło się następnie, od r. 1864, popiersie głogowskiego dramatopisarza i poety, Andreasa Gryphiusa). Będąc jednym z pierwszych gmachów teatralnych na Śląsku, a równocześnie wysoko oceniany jako dzieło architektoniczne, budynek doczekał się pieczołowitej konserwacji, przywracającej mu pierwotny wygląd (1928), il. III.2 4. Z II wojny światowej wyszedł mocno zniszczony, a następnie stan jego stale się pogarszał. Kwestia odbudowy jest ciągle otwarta

Jeszcze mniej szczęścia miał ewangelicki kościół garnizonowy, il. III.2 1, mimo iż przetrwał wojnę w lepszym stanie. Istniał jeszcze do połowy lat 50. kiedy to został wyburzony. Głogowski kościół należał do najciekawszych przykładów wczesnego klasycyzmu na Śląsku. Jego fasada wzorowana była na fasadzie poczdamskiej Lange Stall z 1781 roku. Zdominował ją portyk, w postaci frontonu wypełnionego dekoracją rzeźbiarską przedstawiającą alegorię nadziei, dźwiganego przez 4 pilastry tokańskie w porządku wielkim. Architekt wykorzystał ten sam schemat kompozycyjny w ryzalicie wejściowym ratusza w Kowarach, dobrze zachowanym do dziś.

Antoni Bok

Literatura

Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*.

Bok A., Rybka Z., *200 lat teatru miejskiego w Głogowie*, Głogów 1999

Vogelsang B., *Das Stadttheater von Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

EZG: Podruczny G., *Kościół garnizonowy* (64/65); Rybka Z., *Schultze Valentin Christian* (3), *Teatr w Głogowie – dzieje budynku* (2).

3. Architektura: ratusz

Od przebudowy w dobie renesansu do XIX w. głogowski ratusz nie był modernizowany. Jednak w pierwszej połowie tego stulecia magistrat Głogowa doszedł do wniosku, że dotychczasowa budowla, będąca mieszaniną stylów gotyckiego i renesansowego, a znajdująca się w ogólnie złym stanie, nie spełnia już swojej roli. Funkcjonalność obiektu, wobec coraz bardziej rozwijającej się pruskiej administracji, stała się niedostateczna. Już w 1823 r. nieznanymi dziś architektami opracowano plan przebudowy ratusza. Żadnych prac wówczas jednak nie podjęto. Jednak osiem lat później konkurs na nowy ratusz został rozstrzygnięty. Władze miasta przyjęły projekt autorstwa Augusta Sollera (1805–53). Była to pierwsza poważna praca tego znanego później w Niemczech architekta, który uchodził za najlepszego ucznia F. Schinkla.

Prace budowlane rozpoczęły się w maju 1832 r., ukończono je trzy lata później. Bryła nowego obiektu pokrywała się generalnie z zarysem dawniejszego ratusza. Najstarsze skrzydła, zachodnie i południowe, rozebrano całkowicie do poziomu fundamentów. Zachowano wyraźny podział południowej części budynku (połączenie skrzydła ratusza „właściwego” z dawnym smatruzem).

W miejscu dawnego zachodniego i południowego skrzydła ratuszowego, wzniesiono obiekt o jednolitej bryle, il. III.3. 1, il. III.3. 2. Główne wejście umiejscowiono od południa, całość nakryto lekko spłaszczonym dachem. Zaprojektowany przez A. Sollera ratusz „właściwy” był w swym zamierzeniu budynkiem funkcjonalnym, ale też prostym, wręcz surowym w wystroju wnętrza i elewacji. We wnętrzu jedynym reprezentacyjnym akcentem był główny hol, w głównej fasadzie - portyk balkonowy. Taka koncepcja stanowi przykład klasycystycznej szkoły berlińskiej, której przedstawicielami byli właśnie Schinkel i Soller.

Wschodnia część nowego ratusza, wzniesiona na fundamentach smatruza, została zmodernizowana w mniejszym stopniu. Wszystkie piwnice (w znaczeniu: niski parter), z cennymi sklepieniami, pozostawiono bez zmian. Parter budynku przebudowano w bardzo niewielkim stopniu. Natomiast na piętrze urządzono dwie przestronne sale, il. III.3. 3. To skrzydło ratusza otrzymało całkowicie nowy wygląd fasady. Uporządkowano linie okien i otworów drzwiowych. Głównym akcentem południowego frontonu było zastosowanie trzech ryzalitów. Środkowy, największy, mieścił w sobie klatkę schodową oraz dwa mniejsze ryzality umieszczono na flankach budowli. Dekoracyjna forma elewacji nawiązywała do tzw. „stylu florenckiego”. Okna na piętrach otrzymały kształt półkolisty z profilowanym zdobieniem. Na całej długości ponad oknami parteru umieszczono zdobienie w formie roślinnej z pojedynczymi popiersiami oraz wyobrażeniem gryfa. Gzyms zwieńczający elewację ozdobiono rozetkami. Narożniki budynku, a także ryzalit główny, zwieńczono pilastrami. Całość nakryto płaskim dachem. Il. III.3. 4.

Elewacja zachodniej części ratusza: bez dekoracji, surowa, symbolizować miała powściągliwość, oszczędność działania aparatu władzy pruskiej. Natomiast „styl florencki” wschodniej części budowli nawiązywał do świetności i przepychu miast włoskich. Miał symbolizować znaczenie mieszczan w historii Głogowa, ich wpływy i możliwości.

Nowy, głogowski ratusz pełnił swoją funkcję aż do roku 1945. Oprócz siedziby władz miasta mieściła się tam wykwintna restauracja „Ratskeller” (Piwnica Rajców) oraz siedziba miejskiej kasy oszczędnościowej - Stadtparkasse. W tym czasie nie przeprowadzono żadnych większych prac budowlanych. W 1933 r. elewacja wieży ratuszowej doczekała się remontu (wieża była otynkowana).

Kres istnienia budowli nadszedł 18 lutego 1945 roku. W wyniku ciężkiego ostrzału artylerii radzieckiej pożar ogarnął wschodnią część ratusza. Według relacji świadka „(...) widok był straszliwy i zarazem fantastyczny, kiedy około godziny 21 płomienie buchnęły nagle ze środkowej części wieży, która zaczęła płonąć jak pochodnia. Ratusz stojący w tym miejscu od 700 lat, ciągle odnawiany, wydany był na pastwę płomieni. Podczas kiedy ogień trawił całą zachodnią stronę, hełm wieży runął i roztrzaskał się u naszych stóp (...)”.

Oto kilka dat dotyczących powojennych losów ratusza:

- 1963: wysadzono resztki wieży ratuszowej;
- 1963: 1965: przeprowadzono konieczne prace zabezpieczające obiekt;
- 1984: Urząd Miasta w Głogowie podjął decyzję o odbudowie ratusza;
- 1991: zakończono prace projektowe;
- 1994: rozpoczęto odbudowę wieży;
- 1995: na wieży został osadzony hełm;
- 1998: zamontowano na wieży zegar;
- 2002: odbudowany ratusz oddano do użytku głogowianom.

Marcin Burczik

Literatura

Czerner R., Lasota Cz., *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław 1994

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 2005

Radacki Z., *Ratusz w Głogowie*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, red. S. Kowalski, Zielona Góra 1970

Wolfrum P., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Glogau*, w; *Glogau im Wandel*

EZG: Bok A., *Ratusz – wieża* (51/52); Cwynar J., *Ratusz – architektura oraz Ratusz – historia budynku* (11).
Sielewczyk R., *Ratusz – odbudowa* (11).

4. Twierdza Głogów w latach 1741–1903

W państwie pruskim twierdza głogowska była jednym z ogniw łańcucha tworzącego system twierdz usytuowanych wzdłuż wschodnich rubieży państwa. Do grupy tej zaliczały się twierdze śląskie: w Świdnicy, Srebrnej Górze, Kłodzku, Nysie, Koźle, Brzegu, Wrocławiu i Głogowie oraz twierdze w Kostrzynie i Szczecinie.

Do początku XIX wieku. Po pokoju wrocławskim, kończącym pierwszą wojnę Śląska (1742 r.) Prusacy szybko rozpoczęli prace w twierdzy. Opracowane zostały plany modernizacji. Zakłada, się że ich głównym autorem był Gerhardt Cornelius Walrave, inżynier króla Prus (przebudował i unowocześnił wiele twierdz, m.in. śląskie). Projekty zostały prawie w całości zrealizowane już do 1750 roku.

Pierwsze zmiany polegały na zastosowaniu **dwuramienników** osłaniających **bastiony**. Następnie **raweliny** między bastionami przekształcono w nowe, również w kształcie dwuramienników. Otrzymały one w części szyjowej **kleszcze, tzw. birety**. Na wprost Bastionu Lwiego i rawelinu przed Bramą Pruską dobudowano **lunety**. W 1748 r. na wschód od Głogowa wybudowano kanał łączący obydwie odnogi Odry. W ten sposób główny nurt rzeki po 166 latach powrócił pod mury lewobrzeżnego miasta. W sąsiedztwie Odry wybudowano **fort**, nazwany Fortem Gwiazdzistym (Stern Schanze, następnie Fort Stern), z **kazamatą** dla 200 ludzi, il. III.4. **6.**

W latach 1751-52 na wprost bastionów Leopolda i Sebastiana zbudowano murowane **chodniki przeciwminowe**, il. III.4. **2.** Między Fortem Gwiazdzistym a Bastionem Michała wybudowano magazyn prochu. W tym samym czasie przy Bramie Wrocławskiej zbudowano magazyn prowiantu (drugi wybudowano w latach 1765-67). W 1754 r. przy zbiegu obu ramion Odry utworzono Redutę Wodną (Wasser Redoute). Zaopatrzone ją w **przeciwstraż - tzw. przedwał ziemny**. Urządzono tam wartownię dla straży oraz magazyn prochu. Zmieniono również linię oszańcowania Ostrowa Tumskiego: powiększono rawelin i wykopano fosę przed wałami, il. III.4. **4.** W następnych dziesięcioleciach m.in. w 1774 r. wybudowano niedaleko Bastionu Karola pierwsze, trzykondygnacyjne koszary, w rawelinach umieszczono magazyny prochu i prowiantu, rozbudowano system chodników przeciwminowych. Pewne projekty unowocześnienia twierdzy (np. gruntownej przebudowy obrony Ostrowa Tumskiego) nie doczekały się realizacji.

Do początków XIX w. twierdza nosiła wyraźne cechy szkoły staropruskiej. Posiadała narys w formie gwiazdy, oddalony pojedynczy fort nieregularny, otwarty od strony twierdzy (Fort Gwiazdzisty) i rozbudowany system chodników przeciwminowych.

W okresie napoleońskim. Po zdobyciu Głogowa w grudniu 1806 r. przez wojska napoleońskie, został on obsadzony załogą wojskową, jako zastaw na poczet wymaganych od Prus odszkodowań wojennych (dotyczyło to również Kostrzyna i Szczecina). Twierdza pozostała w rękach francuskich aż do wiosny 1814 r., kiedy to pod długim oblężeniem zdobyły ją połączone siły pruskie i rosyjskie. Głogów odgrywał wówczas ważną rolę strategiczną, głównie jako ośrodek operacyjny i zaplecze magazynowe w obcym kraju. Napoleon przywiązywał do Głogowa, położonego na szlaku z Drezna do Warszawy, dużą wagę. Był to powód dla którego wojska, które w nim stacjonowały (w latach 1809-10 część garnizonu stanowiły oddziały kawalerii polskiej Księstwa Warszawskiego), dbały o dobry stan twierdzy. Nie prowadzono jednak wielkich inwestycji. Il. III.4. **3**

Okres napoleoński ujawnił małą przydatność, w epoce wojen ruchomych, linii twierdz broniących granicy i zamykających główne szlaki komunikacyjne. Słabość fortyfikacji nasuwała inżynierom nowe rozwiązania. Zaczęto tworzyć wielkie twierdze (obozы warowne). Taką rolę pełnił też wówczas Głogów.

Twierdza nowopruska. Po upadku Napoleona Prusacy, podtrzymując pogląd o znaczeniu Głogowa, usunęli powstałe szkody i rozpoczęli rozbudowę twierdzy. Po odbudowie i unowocześnieniu **reduty** przy przeprawie przez Starą Odrę, w latach 1825-28 wzniesiono na wschód od niej Redutę Główną (Ober Redoute). Było to dzieło o narysie trapezowym, zwrócone czołem w kierunku północno-wschodnim. Fort był wyposażony w stanowiska artylerii oddzielone od siebie wałami ziemnymi. Reduta, składająca się z magazynu, wartowni, koszar, prochowni i studni głębinowej, była obiektem samowystarczalnym. Całe założenie obronne otoczono mokrą fosą. Wewnątrz twierdzy m.in. przebudowano na arsenały dawne klasztory klarysek i franciszkanów.

Na początku lat 30. powstał projekt radykalnej przebudowy twierdzy, nawiązujący do rozpowszechnionej wówczas idei Montalemberta, której praktycznym wyrazem był narys poligonalny fortyfikacji stałej. Również, w związku ze wzrostem nośności ostrzału artyleryjskiego, koniecznością stawało się wysunięcie przez obronę dzieł fortyfikacyjnych, dla zabezpieczenia rdzenia twierdzy przed bombardowaniem. Prowadziło to do tworzenia linii obrony w oparciu o oddzielne forty i skupioną w nich silną artylerię. Plan przebudowy twierdzy głogowskiej (zmiana narysu geometrycznego na poligonalny) nie został zrealizowany, co pozostawiało ją w grupie fortyfikacji nienowoczesnych. Kontynuowano wszakże budowę nowych dzieł fortecznych.

W latach 1835-47 realizowano zabezpieczenie twierdzy z kierunku zachodniego. Na miejscu dawnego Wzgórza Szubienicznego wzniesiono Szaniec Wisielczy (Galgen Schanze). Miał on kształt trapezu i był otwarty w stronę miasta na wprost Rawelinu Zamkowego. Bliżej miasta na południowym zachodzie wzniesiono Szaniec Brzostowski (Brostauer Schanze), na rzucie pięciokąta. W obrębie właściwej twierdzy wybudowano kolejny magazyn prochu wraz z obwałowaniem (1840), powstały nowe koszary artylerii (1848). W latach 1846-52 przebudowano niektóre raweliny

Nowe zadania niósł z sobą rozwój kolei. Wraz z powstaniem linii Głogów - Leszno wzniesiono dzieło forteczne mające chronić miasto od północnego zachodu. Był to fort Lünette am Schloss See, położony ok. 400 metrów na północny zachód od mostu kolejowego, za wałem przeciwpowodziowym. Był najdalej wysuniętym od twierdzy stanowiskiem artylerii. Jego zadaniem była ochrona podejścia do przyczółka mostowego (Brückenkopf). Wzniesiony na rzucie pięciokąta, posiadał ziemne obwałowanie i był otoczony głęboką fosą z wodą. Wał ziemny był zaopatrzony w stanowiska artylerii, pod wałem znajdowały się ceglane schrony i prochownia. Wzniesiono tam również blok koszarowy i magazyn prochu (pod koniec XIX w. obiekt zmodernizowano. Równoległe z budową Lünette am Schloss See wzniesiono ceglany **tradycor** artylerii - Blockhaus Schanze. Miał on zabezpieczać most kolejowy na Starej Odrze oraz wspierać ogniem wyżej wymieniony fort i przyczółek mostowy. Był budowlą ceglana, dwukondygnacyjną, osłoniętą od strony północnej niewielkim wałem. Kondygnacja dolna posiadająca pięć antyrykoszetowych otworów strzelniczych, była pomieszczeniem dla artylerii (w 1914 roku tradycor zmodernizowano, zlikwidowano wał ziemny i wzniesiono trzy schrony bierne przeznaczone dla piechoty).

Również w związku z koleją leszczyńską u zbiegu Odry i Starej Odry wzniesiona została w latach 1857-60 wieża artyleryjska (Turm Redut, potocznie Fort Malakoff), il. III.4. 7 Istniejąca Reduta Wodna została zamieniona na koszary dla jej załogi. Linię kolejową z Głogowa do Wrocławia (wybudowaną w 1871 r.) chronił tradycor, położony na lewym brzegu Odry, niedaleko Fortu Gwiazdźdźistego. Był obiektem dwukondygnacyjnym, wzniesionym na rzucie prostokąta. Górna kondygnacja była przeznaczona dla artylerii. W ścianie zachodniej znajdowały się trzy duże strzelnice dla dział. Kondygnacja dolna była zaopatrzona w antyrykoszetowe strzelnice dla broni ręcznej. Po r. 1866 na zachód od miasta rozpoczęto budowę jeszcze jednego fortu - Ruster Fort. Nie został on jednak ukończony.

Ostatnie dziesięciolecie XIX w. Zmierzch znaczenia twierdzy. W ciągu XIX wieku widoczne było dążenie do otoczenia twierdzy głogowskiej pierścieniem fortów i **kaponier**

w przeciwności służących do obrony fosy i kurtyny. Były to elementy właściwe dla szkoły nowopruskiej, korzystającej z idei Montalemberta. Projekty całościowego unowocześnienia twierdzy nie były realizowane. Il. III.4. 5

W drugiej połowie wieku czynnikiem, który silnie oddziaływał na kształt rozwoju fortyfikacji był rozwój techniki, w szczególności powstanie artylerii gwintowanej (także np. wynalezienie granatów wypełnionych materiałem kruszącym, następnie prochu bezdymnego) i upowszechnienie się transport kolejowego. Na zmiany te fortyfikacje próbowały nadążyć udoskonalając technikę związaną z obroną. Fortyfikacja nowożytna w klasycznej formie nie była natomiast w stanie odpowiednio reagować na zmiany w strategii prowadzenia ataku. Nowości techniczne dały przewagę artylerii nacierającej nad artylerią skoncentrowaną w twierdzy. Oznaczało to dla takiej formy nieuchronny upadek. Przyszłość należała do linii obrony rozproszonych.

Fortyfikacje twierdzy głogowskiej zniesiono formalnie w 1902 roku. W następnych latach najstarsze otaczające miasto umocnienia, nie odpowiadające wymogom ówczesnego pola walki, a hamujące rozwój miasta, w większości zlikwidowano, a tereny poforteczne sprzedano miastu. W okresie rozbudowy miasta świadomą i celową decyzją było pozostawienie południowego odcinka twierdzy. Jego wartość historyczna i krajobrazowa została w udany sposób wyeksponowana. W sposób przykładowy zagospodarowano tereny poforteczne, urządzając zielony pas wokół dzielnicy staromiejskiej.

Zachowane elementy fortyfikacji uległy częściowym zniszczeniom w końcowej fazie II wojny światowej. W minionym półwieczu nastąpiły dalsze rozbiórki i dewastacje obiektów. Mimo to Głogów zachował godne uwagi elementy fortyfikacji. Ich opisy Czytelnik znajdzie w zeszytach EZG. Stan zachowania i możliwości zagospodarowania, na tle porównawczym, omówione są w pracy *Twierdza Głogów. Zagospodarowanie budowli obronnych w Polsce* będącej pokłosiem konferencji o tej tematyce, odbytej w 2004 w Głogowie. Całościowo do historii twierdzy odnosi się praca Wojciecha Eckerta *Fortyfikacje Głogowa* z 2006 roku.

Rozpatrując wartość twierdzy z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego, należy pamiętać, że były one probierzem rozwoju myśli technicznej. Znakomicie inżynierowie i budowniczowie korzystali ze zdobyczy nauki, a sami również wnosili istotny wkład w teorię i praktykę. Dotyczyło to rozwiązań architektonicznych, mechanicznych właściwości materiałów, statyki itd. Funkcjonowanie twierdzy i garnizonu zaważyło negatywnie na możliwościach rozwoju przestrzennego Głogowa. Z drugiej strony, poprzez popyt stymulowało ono także funkcjonowanie gospodarcze miasta i jego sferę kulturalną (przykładem jest działalność Teatru Miejskiego). Zob. również il. III. Historia 1, 3, 4, 6, 8.

Piotr Weryszko

Literatura

Bein W. *Glogau als neuzeitliche Festung und Garnison*, w: *Glogau im Wandel*

Eckert, W., *Fortyfikacje Głogowa*, Zielona Góra 2006

Eckert, W., *Fortyfikacje nadodrzańskie w procesie rozwoju nowożytnej sztuki fortyfikacyjnej w XVII – XIX wieku*, Zielona Góra 2007

Historia Garnizonu Głogów, Inowrocław 1991

Twierdza Głogów. Zagospodarowanie budowli obronnych w Polsce. Materiały z konferencji TZG, Głogów 2004.

EZG: Motyl K. *Twierdza Głogów – „Galgen Schanze” (Szańiec Szubieniczny)* (50), *Twierdza Głogów - „Lünette am Schloss See”*, (48), *Twierdza Głogów – Brückenkopf*, (45), *Twierdza Głogów - wieża artyleryjska* (19), *Twierdza Głogów – „Blockhaus Schanze”*(22), *Twierdza Głogów – bastiony* (25), *Twierdza Głogów - Ober Redoute* (46), *Twierdza Głogów – Podwalnia* (53/54); Podruczny G., *Koszary głogowskie do 1814 roku* (64/65); Rokaszewicz R., *Twierdza Głogów – Fort Gwiazdzysty* (39); Sadowski J., *Twierdza Głogów - lata 1740-1813* (2), Sadowski J., *Twierdza Głogów – likwidacja* (2).

Zob. Słownik pojęć fortecznych na s. 76

5. Rozwój przestrzenny miasta i architektura w latach 1903-1933

Fortyfikacje, fosy i liczne dzieła inżynierii militarnej przez stulecia ograniczały możliwości rozwojowe Głogowa, przyczyniając się do stopniowej utraty znaczenia administracyjnego i stagnacji gospodarczej, szczególnie dotkliwej w okresie tzw. *Gründerzeit* – dynamicznego rozwoju Niemiec, zwłaszcza przemysłu i infrastruktury, który nastąpił po zjednoczeniu i utworzeniu w 1871 r. Cesarstwa Niemiec (II Rzeszy Niemieckiej).

Ograniczone możliwości rozwoju miasta, brak wolnych terenów pod zabudowę sprawiły, że Głogów, mimo ograniczonego przyrostu ludności (ok. 22 tys. mieszkańców w 1900 r.) był na początku dwudziestego stulecia jednym z najbardziej przeludnionych miast niemieckich (314 mieszkańcy/hektar; dla porównania: w Berlinie 300 mieszkańców/hektar), z archaicznym, opartym głównie na rzemieślniczych manufakturach przemysłem i usługach w głównej mierze nastawionych na zaspokajanie potrzeb wojska i twierdzy.

Tylko nieznacznie, na przełomie lat 70. i 80. XIX w. poprawiło sytuację przesunięcie fortyfikacji na płd.-wsch. obrzeżach miasta i pozyskanie nowych terenów (88 parcel) pod budownictwo mieszkaniowe i pilnie potrzebne gmachy publiczne. Powstała tam niewielka dzielnica zwana *Wilhelmstadt* (obszar między dzisiejszymi ulicami Piastowską i Hugona Kołłątaja) z wielokondygnacyjnymi, eklektycznymi kamienicami, szkołami, gmachem poczty, Banku Rzeszy, szpitala miejskiego i reprezentacyjnym gmachem synagogi.

Istotną zmianę przyniosło dopiero zniesienie twierdzy u schyłku 1902 r. i odkupienie przez władze miejskie w następnym roku terenów pofortecznych od wojska za blisko 1,5 mln marek. Ponadto zakupiono tereny od gmin Brzostów i Ruszowice i z rąk prywatnych. Dobra sytuacja finansowa umożliwiła szeroko zakrojone prace nad rozbudową miasta, które postanowiono prowadzić w oparciu o całościową i perspektywiczną (wieloletnią) koncepcję rozwoju miejskiej struktury oraz o plan urbanistyczny.

Z propozycją opracowania ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego i studium kierunków rozwoju miasta zwrócono się do jednego z najważniejszych urbanistów niemieckich przełomu XIX i XX w. Josepha Stübbera (1845-1936), jednego z najwybitniejszych niemieckich i europejskich urbanistów. Propozycja została przyjęta i w marcu 1905 r. Stübber przedłożył władzom Głogowa gotowe opracowanie. Stało się ono podstawą przekształceń struktury urbanistycznej i rozbudowy miasta przez kolejne trzy dekady, a jego elementy do dziś są wyraźnie czytelne w strukturze urbanistycznej Głogowa.

Plan Stübbera precyzyjnie określał przeznaczenie, położenie i rozdział poszczególnych obszarów o różnych funkcjach. Przewidywał skupienie handlu i usług na terenie Starego Miasta i w nowej, reprezentacyjnej dzielnicy na zachód od starówki (wzdłuż Alei Wolności), przemysłu na terenach dawnego przedmieścia przemysłowo-rzemieślniczego (tzw. *Rüstervorstadt*, dziś Osiedle Przemysłowe) przy dworcu kolejowym.

Ponadto plan zakładał intensywną urbanizację i zabudowę nowych terenów na zachód i południe od obwarowań i dotychczasowych granic miasta. Miały one być rozdzielone czterema radialnie położonymi głównymi alejami komunikującymi centrum z przedmieściami (Aleja Wolności, ul. Władysława Sikorskiego, Obrońców Pokoju, Słowiańska-Wojska Polskiego). Obszary położone między nimi zostały podzielone siecią dróg wewnętrznych i dojazdowych w układach geometrycznych, tworząc mozaikę działek o zróżnicowanej formie i przeznaczeniu. Miały tam powstać wielkogabarytowe i wielokondygnacyjne budownictwo mieszkaniowe, gmachy publiczne (urzędy, szkoły), a także reprezentacyjne place w nowej wielkomiejskiej dzielnicy między starówką a dworcem kolejowym oraz zabudowa willowa i domki jednorodzinne, niewielkie osiedla mieszkaniowe, skwery, zieleńce i kameralne, wewnętrzne place na południu. Funkcję reprezentacyjnej promenady miejskiej, wysadzonej szpalerami drzew, przewidziano dla nowej alei łączącej centrum z dworcem kolejowym (ówczesna *Hohenzollernstraße*, dzisiaj Aleja Wolności). Dworzec miał zostać znacznie rozbudowany (co ostatecznie zostało zrealizowane dopiero w latach 30. XX w.).

Zabudowa Starego Miasta, przeludnionego i nie spełniającego nowoczesnych wymogów sanitarnych i komunikacyjnych, miała zostać poddana stopniowej sanacji, a układ komunikacyjny został uzupełniony obwodnicą starówki (ul. Brama Brzostowska – Bolesława Krzywoustego – Wały Chrobrego). W miejscu przewidzianych do rozbiórki i niwelacji obwarowań i fos na południu, Stübben zaplanował rozległy park, miejsce wypoczynku, zdrowotnej rekreacji i rozrywki, połączony z reprezentacyjną, zieloną promenadą miejską na zachodzie i poprzez kolejne tzw. „zielone” place także z Odrą oraz, przez tzw. „park leśny” wzdłuż strumienia Sępolno (tereny zielone napowietrzające miasto), z południowymi przedmieściami Głogowa.

Przygotowany przez Josepha Stübbena plan urbanistyczny zawierał nowatorskie rozwiązania urbanistyczne i elementy reformy planowania miast, jaka dokonała się w Niemczech na przełomie XIX i XX stulecia, w dużej mierze właśnie dzięki teoretycznej i praktycznej działalności Stübbena: określone i rozdzielone obszary o różnym przeznaczeniu, funkcjonalny układ ulic i szlaków komunikacyjnych, sanacja starej zabudowy, dbałość o warunki zdrowotne i sanitarne, rekreację i wypoczynek, zróżnicowanie zagospodarowania terenów, gęstości, wysokości i form zabudowy, dbałość o funkcjonalność, przejrzystość oraz estetykę powstającej struktury nowych dzielnic i osiedli; precyzyjnie przemyślane układy i przeznaczenie ulic, placów oraz wypełniającej je zabudowy. Władze miejskie oraz projektant zakładały zrealizowanie wszystkich celów planu i zabudowę pozyskanych terenów w ciągu 30 lat, a rezultatem, obok znacznego powiększenia obszaru Głogowa, miał być także wzrost liczby mieszkańców do ok. 43 tysięcy.

Prowadzenie rozbudowy miasta i przygotowywanie planów szczegółowych dla poszczególnych obszarów, powierzono uznanemu i posiadającemu znaczny dorobek zawodowy Wilhelmowi Wagnerowi (1875-1933), który w 1906 r. objął urząd architekta miejskiego Głogowa (*Stadtbaurat*). Plany Stübbena Wagner uzupełnił o kolejne rozwiązania wynikające z aktualnych w pierwszej dekadzie XX stulecia trendów niemieckiej urbanistyki i architektury, w tym zwłaszcza rosnącego w siłę ruchu ochrony narodowego dziedzictwa kulturowego i wartości rodzimego krajobrazu (*Heimatschutz Bewegung*). Planowane przez Stübbena do rozbiórki i znielowania mury obronne i fosy na południu miasta zostały w części zachowane i włączone w obszar rozległych, zielonych plant, jako cenne elementy architektoniczne współtworzące indywidualny i charakterystyczny pejzaż ówczesnego miasta oraz ważny pomnik historii ojczystej, il. III.5. 1. Łańcuch placów w nowej dzielnicy między starówką a dworcem (dziś: Park Słowiański, Plac Konstytucji 3 Maja, il. III.5. 4., Plac Jana z Głogowa, il. III.5. 2., i skwer przy zamku) przyjął, oprócz rekreacyjnych i estetycznych, także funkcję rozległego, nowoczesnego forum i centrum miejskiego z pomnikami, gmachami najważniejszych urzędów publicznych, siedzibą władz powiatowych, instytucji, szkół. il. III.5. 5. Architekt przewidywał tam również ulokowanie nowej, obszernej i reprezentacyjnej świątyni ewangelickiej, gmachu łaźni miejskich i kompleksu przeszklonych oranżerii, co jednak nie zostało zrealizowane.

Dziełem Wagnera jest także nowe ukształtowanie nabrzeża Odry w okolicach mostu drogowego i poprowadzenie linii kolejowej w tunelu. Wilhelm Wagner piastował funkcję architekta miejskiego w najważniejszym i najbardziej owocnym okresie przekształceń i rozbudowy Głogowa, a prowadzone prace przyniosły mu duży rozgłos i uznanie. W 1914 r. Wagner przeniósł się do Berlina gdzie został dyrektorem prestiżowej Szkoły Rzemiosł Artystycznych. Lata wojny i powojennego kryzysu gospodarczego nie sprzyjały aktywności budowlanej i sprawiły, że część koncepcji oraz planów Stübbena i Wagnera nie została zrealizowana.

Kolejny okres istotny dla rozwoju miasta to lata 1924-35, gdy stanowisko architekta miejskiego zajmował Eugen Griesinger. Powstał wówczas nowy plan urbanistyczny Głogowa. Zawierał on korekty przebiegu projektowanych ulic na zabudowywanych pld. obszarach miasta, strefa przemysłowa została przesunięta na zachodnie krańce Głogowa i znacznie powiększona, a uwolnione w ten sposób tereny przeznaczono pod obszerny plac

dworcowy i budownictwo mieszkaniowe. Griesinger przygotował szereg planów szczegółowych zabudowy poszczególnych obszarów, przede wszystkim dla wznoszonych wówczas komunalnych osiedli mieszkalnych w okolicach placu dworcowego oraz osiedli domów jednorodzinnych (w okolicach dzisiejszych ulic: Spadzistej i między ulicami Tadeusza Kościuszki a Gustawa Morcinka). Dziełem Griesingera są także tereny sportowe i stadion, ulokowane na ówczesnych pld.-wsch. przedmieściach (przy ul. Wita Stwosza).

Schyłek lat 20. i pierwsze lata kolejnej dekady to okres stagnacji spowodowanej wielkim kryzysem gospodarczym, który silnie dotknął także Głogów. Kryzys sprawił, że działalność miasta ograniczyła się w zasadzie do prowadzenia rozpoczętych wcześniej inwestycji, w tym zwłaszcza osiedli mieszkaniowych i gmachów publicznych. Wybuch drugiej wojny światowej i jej następstwa spowodowały, że kontynuacja rozwoju miasta wg opracowanych planów, założeń i koncepcji przestała być możliwa, a znaczna część realizacji została zniweczona i obrócona w gruzy.

Większość zabudowy powstałej w ostatnich dekadach XIX i pierwszych trzech XX w. dziś już nie istnieje. Ale nawet te nieliczne, ocalałe z zawieruchy ostatniej wojny, budowle dają świadectwo architektonicznej świetności ówczesnego Głogowa, są pomnikami dbałości o wysoki poziom artystyczny, korzystania z najlepszych, berlińskich i wrocławskich wzorców oraz staranności w kształtowaniu zabudowy. Są także zapisem przemian dziejów architektury niemieckiej minionych stuleci.

Przełom XIX i XX w. to okres dużej różnorodności i eklektyzmu stylów historycznych (choć, co trzeba podkreślić, ze zdecydowaną dominacją neorenesansu) w architekturze niemieckiej. Znalazło to swoje odbicie w realizowanej w latach 80. i 90. XIX stulecia zabudowie tzw. *Wilhelmstadt* i w formach pierwszych kamienic wznoszonych w pierwszym dziesięcioleciu XX w. wzdłuż reprezentacyjnej *Hohenzollernstraße*. W tej konwencji utrzymane były także reprezentacyjne gmachy publiczne: Poczta Główna, Bank Rzeszy, Sąd Okręgowy (proj. Emil Friede z zespołem, 1910/11), il. III.5. 3., a zwłaszcza monumentalna synagoga (proj. Hans Abesser i Jürgen Kröger z Berlina, 1892).

Dzieła łączące w sobie elementy niemieckiej secesji – *Jugendstil*, późnego baroku, liczne zapożyczenia z nurtów historycznych, a nawet orientu, z ogromną dozą artystycznej wyobraźni, o oryginalnym, indywidualnym wyrazie, projektował dla Głogowa wspomniany już architekt miejski Wilhelm Wagner (nieistniejąca siedziba władz powiatowych, il. III.5. 6, i kasy oszczędności oraz gmach szkolny, dziś Zespół Szkół Zawodowych przy Placu Jana z Głogowa il. III.6. 5., liczne pomniki, m.in. studnia Fritza Reutera, pomnik bohaterów wojen, budowle parkowe na plantach, z tzw. mauzoleum Goethego, siedziba sierocińca miejskiego i kasyna oficerskiego czy wreszcie dawny dom handlowy Scheiera przy ul. Długiej). Równie ciekawy o indywidualnym wyrazie jest reprezentacyjny kompleks gmachów gimnazjum ewangelickiego na rogu ul. Władysława Sikorskiego i Jedności Robotniczej (dziś Gimnazjum nr 1, proj. Emil Friede, 1908-10), il. III.6. 4.

W architekturze kamienic, wznoszonych przez prywatnych inwestorów i wypełniających pierzeje nowo wytyczonych ulic, dostrzec można charakterystyczne cechy budownictwa tamtych lat: wysokie, spadziste dachy kryte dachówką, rezygnację z bogatego, dekoracyjnego ornamentu na rzecz malowniczo kształtowanych elewacji z licznymi loggiami, balkonami, wykuszami, ryzalitami, różnorodnie kształtowanymi szczytami, zróżnicowanymi formami okien, balustrad, detalu architektonicznego, celową, wprowadzającą urozmaicenia asymetrią, elementami architektury ludowej (np. mur pruski, drewniane szczyty, belkowania) i regionalnej.

W drugiej połowie lat 20. zauważalne są także, w zabudowie osiedli mieszkalnych, gmachach publicznych i małej architekturze (dawna *Pestalozzischule*, dziś LO nr. 1, proj. Eugena Griesingera z 1926 r., il. III.6. 6.; kino „*Primuspalast*”; pomnik 2 Regimentu Artylerii na skwerze przy promenadzie – dzisiejszej Alei Wolności oraz dawne osiedla między ul. Poczdamską, Łużycką i Sybiraków i przy ul. Stanisława Staszica, proj. Eugena Griesingera w latach 1924-28), liczne elementy niemieckiego *art deco* i ekspresjonizmu

wzorowane na modernistycznej architekturze Wrocławia i Legnicy (nieregularne plany, trójkątne ryzality i wykusze, schodkowe szczyty, asymetryczne układy brył i elementów struktury, dynamika i zróżnicowanie form okien, balustrad, loggii i szczytów).

Domy zamożniejszych mieszczan, wznoszone przy ówczesnym *Soetbeerring* i *Leopoldring* (ul. Bolesława Krzywoustego i Wały Chrobrego) na przyległych do plant terenach dawnych obwarowań oraz przy dzisiejszych ulicach: Budowlanych, Ignacego Daszyńskiego, Stanisława Moniuszki, Wincentego Witosa i Wita Stwosza, wzorowane były często na angielskich *Landhausach*, bardzo popularnych w rezydencjonalnej architekturze niemieckiej pierwszych dekad XX stulecia. Lokowane były w ogrodach, posiadały proste elewacje z dużymi oknami i loggiami, wysokie dachy i funkcjonalne wnętrza.

Inny charakter ma głogowska architektura lat 30., reprezentowana przez wzniesione między Aleją Wolności, ul. Jana Matejki i Władysława Sikorskiego osiedle spółdzielcze o funkcjonalistycznej, oszczędnej architekturze i prostych elewacjach przerywanych regularnymi układami okien oraz wysokich dachach (spółdzielnia DEWOG we Wrocławiu, proj. Albrecht Jaeger z Wrocławia, 1932-35). Zespoły, krytych płaskimi dachami, modernistycznych bloków mieszkalnych w okolicach placu dworcowego i między ul. Obrońców Pokoju i Jana Długosza (proj. Hugo Leipziger z Wrocławia, 1929-31/32) stanowią z kolei przykłady awangardowego wówczas budownictwa nurtu „*Neues Bauen*”, którego najlepszą na terenie miasta realizacją jest głogowski dworzec kolejowy (proj. Erich Harendza z Berlina, 1933-35) z kompozycją płaskich, kubicznych brył o prostych elewacjach ożywionych przemyślaną kolorystyką oraz grą wertykalnych i horyzontalnych układów okien i wejść.

Planowy, sukcesywnie prowadzony rozwój miasta zatrzymał wybuch wojny, a jej koniec okazał się dla miasta tragiczny. Jednak nawet dziś, analizując zachowane relikty dawnej struktury urbanistycznej i wypełniającej ją tkanki architektonicznej, czy korzystając z tylko nieznacznie zmienionego układu komunikacyjnego, możemy przekonać się o wysokim poziomie prowadzonych w pierwszych dekadach XX w. prac nad rozwojem i rozbudową Głogowa i staranności, aby uczynić z niego nowoczesne, funkcjonalne, estetycznie ukształtowane i atrakcyjne miasto.

Zob. również il. III. Historia 2, 9, 11; Kultura. 4.

Janusz Opaska

Literatura

Bein W. *Glogau in alten Ansichten*, Würzburg 1997

Chutkowski J., *Głogów w XX wieku*, Głogów 2004

Das war Glogau - Stadt und Land an der Oder 1913-1945, praca zbiorowa, Hannover 1991

Die Stadt Glogau, „Monographien deutscher Städte“, Band 17, Berlin 1926

Zbliżenia - Widoki Głogowa, pod red. Hanny Nogosseck, Marburg 1997.

EZG: Bok A., *Miejskie tereny zielone oraz Pawilon Goethego do 1945 r.* (42); Burczik M., *Mosty drogowe do 1945 r.* (58/59); Cimek M., *Osiedle „Nowe Jeruzalem”* (64/65); Krawczyk S., *Architektura Głogowa na przełomie XIX i XX w.* (42 i 43), *Dworzec kolejowy* (49 i 50), *Haurwitz dom* (51/52), *Hotel „National”* (46), *Hotel „Tschamerhof”* (47), *I Liceum Ogólnokształcące - architektura budynku* (60/61), *Stadion sportowy* (47), Lewicki P., *Friede Emil* (58/59), *Michael Alfred i Paul* (66/67); Opaska J., *Gimnazjum nr 1 – gmach oraz Wagner Wilhelm* (66/67).

6. Szkolnictwo głogowskie

W połowie XVIII w. rozpoczął się nowy etap w dziejach szkolnictwa śląskiego. Wynikał on ze zmiany przynależności politycznej i nowych trendów w pedagogice pod wpływem idei oświeceniowych. Państwo zmierzało do przejęcia nadzoru nad szkołami. Celem polityki króla Fryderyka II było podniesienie poziomu szkolnictwa obu wyznań. Widoczne było pewne uprzywilejowanie szkolnictwa ewangelickiego, kosztem katolickiego.

W Głogowie zasłużona placówka – istniejące od 1. połowy XVII w. gimnazjum jezuickie - mimo różnych problemów, w latach 1740-1806 wykształciło ok. 5000 uczniów. Ewangelicy od 1795 r. posiadali okazały budynek, który mieścił gimnazjum (istniało od 1708 r.) i szkołę mieszczańską. Pod koniec XVIII w. działały również prywatne zakłady pedagogiczne dla dzieci pochodzących z zamożniejszych rodzin.

Na początku XIX w. monarchia pruska przeprowadziła reformę oświaty. Wprowadzono m.in. obowiązek szkolny dla dzieci w wieku 6-13 lat. Uczęszczały one do szkół elementarnych, a młodociani do 16 roku życia zobowiązani zostali do kontynuowania nauki w szkołach niedzielnych. W 1834 z inicjatywy dyrektora Christian D. Klopscha nastąpiło formalne rozdzielenie ewangelickiej szkoły mieszczańskiej i gimnazjum. Szkolnictwo katolickie posiadało w tym okresie również 2 placówki: gimnazjum i szkołę stopnia podstawowego. W 1827 r. otwarta została szkoła podstawowa dla uczniów żydowskich. Kształceniem dziewcząt zajmowała się 4-letnia szkoła prywatna. Dla absolwentów szkół stopnia podstawowego, którzy podjęli się pracy w rzemiośle, założona została niedzielna szkoła dokształcająca. Trudne warunki lokalowe i niedobór kadry pedagogicznej wpływał niekorzystnie na rozwój szkolnictwa w mieście. Mimo pomocy państwa, miasta czy fundacji, stale brakowało funduszy na budowę nowych szkół i inne potrzeby. Pensje nauczycieli były nader skromne.

W drugiej połowie XIX w. nastąpiły kolejne zmiany w miejskim szkolnictwie. Po powołaniu w Niemczech do życia (1872 r.) szkół średnich niższego stopnia (z małą maturą), w Głogowie utworzono w 1878 r. dwie sześcioklasowe szkoły: dla dziewcząt i szkołę realną dla chłopców. Od 1885 r. w Głogowie znajdowała się, przeniesiona z Erfurtu szkoła wojskowa (*Kriegsschule*). Dla niej, jak i gimnazjum katolickiego, charakterystyczna była obecność wielu uczniów narodowości polskiej, głównie z Wielkopolski. Od 1902 r. działała trzyletnia szkoła zawodowa. W 1908 r. na 200-lecie ewangelickie gimnazjum otrzymało od miasta działkę budowlaną pod nowy budynek. Okazały gmach został wybudowany w 1911 r., stary budynek przekazano uczennicom żeńskiej szkoły średniej.

Na przełomie wieków szkolnictwo głogowskie było dobrze rozwinięte. Ten stan był wynikiem wielowiekowej tradycji oświatowej miasta. Szkoły prezentowały na ogół wysoki poziom nauczania. W szkołach zgromadzone były liczne księgozbiory. Biblioteka gimnazjum ewangelickiego liczyła ok. 7 500 woluminów, a gimnazjum katolickiego przed I wojną św. ponad 11 500 woluminów i ponad 22.000 programów szkolnych. Księgozbiór szkoły wojskowej to 4 500 tomów i 228 map. Obok bibliotek, w głogowskich szkołach działały także pracownie i koła naukowe, koła śpiewu i koła sportowe.

W czasach Republiki Weimarskiej funkcjonowały cztery szkoły obowiązkowe stopnia podstawowego (2 ewangelickie – żeńska i męska, oraz 2 katolickie – miejska szkoła ludowa oraz dla obojga płci i parafialna szkoła kolegiacka). W 1921 r. zajęcia dydaktyczne z 2595 uczniami w 58 klasach prowadziło 62 nauczycieli. Od 1923 r. czynna była także szkoła dla uczniów opóźnionych w rozwoju, z psychiatrą, wspomagająca szkoły podstawowe. Każda ze szkół miała własnego lekarza, a do wspólnego użytku służył letni ośrodek wypoczynkowy w Głogówku, od roku 1925 funkcjonujący jako „Zielona Szkoła”.

W końcu lat 20. wybudowany został gmach obecnego LO nr 1, wówczas jako ewangelicka szkoła dla dziewcząt Pestalozzische Schule, ul. III.6. 6. W 1931 r. nauki pobierało w niej 844 uczennic w 21 klasach (uczyły się tu również katolickie dzieci w wieku 6-10 lat (obojga płci) z Przedmieścia Wiązów i Ostrowa Tumskiego).

W omawianym okresie czasie działały w mieście:

Państwowe Gimnazjum Katolickie (*Staatliches Katholisches Gymnasium*, 1926 *Staatliches Gymnasium Fridericianum Glogau*). Szkoła posiadała internat dla 110 zamieszcowanych chłopców (obecnie II LO). Działały w niej liczne stowarzyszenia uczniowskie, dbano też o życie religijne, il. III.6. 1, il. III.6. 2,

Państwowe Gimnazjum Ewangelickie (*Staatliches Evangelisches Gymnasium*, z późniejszymi zmianami), il. III.6. 4,

Miejska Szkoła Realna (*Städtische Realschule*), od 1907 r., przekształcona w 1918 r. w szkołę wyższego stopnia (*Oberrealschule*), il. III.6. 5,

Liceum Miejskie (*Städtisches Oberlyzeum*) d. szkoła żeńska, od 1912 r. liceum, od 1931 r. wyższe liceum. il. III.6. 3.

Szybki postęp techniczny powodował rozwój szkół przysposabiających do zawodu. Zostały one powołane w 1902 r. na podstawie miejscowego zarządzenia władz. U korzeni szkolnictwa zawodowego legły również wcześniejsze inicjatywy kształceniowe stowarzyszeń kupieckich, przemysłowych i osób prywatnych. W 1924 r. szkoły zawodowe otrzymały status miejskich. Należały do nich:

trzyletnia Przemysłowa Szkoła Zawodowa (*Gewerbliche Berufsschule*), powołana już w 1902 r., nazwę tę nosiła od r. 1921 po zreformowaniu. Zajęcia odbywały się popołudniami,

Kupiecka Szkoła Zawodowa (*Kaufmannische Berufsschule*), powołana w roku 1924, z połączenia w założonej w 1908 r. szkoły dla dziewcząt o tym profilu i prowadzonych przez związek kupiecki kursów dla chłopców,

dwie prywatne, jednoroczne, wieczorowe szkoły handlowe. Do podjęcia nauki w pierwszej z nich wystarczało świadectwo szkoły ludowej, w drugiej - małej matury,

Rolnicza Szkoła Zawodowa (*Landwirtschaftliche Berufsschule*), 2-letnia, utworzona w 1921 r. przez śląską izbę rolniczą. Uczniowie musieli posiadać ukończone 18 lat i praktyczne doświadczenie w pracy na roli, il. III.6. 7,

Ogrodnicza Szkoła Zawodowa (*Gartenbauliche Berufsschule*), 3-letnia, przygotowująca adeptów ogrodnictwa powiatów głogowskiego i wschowskiego do egzaminu czeladniczego. Nauka odbywała się w miesiącach zimowych,

Miejska Szkoła Gospodarstwa Domowego (*Städtische Haushaltungsschule*), założona w 1923 r. przy żeńskiej szkole średniej z inicjatywy jej dyrektora. Działała cały okres międzywojenny, nauka trwała 1 rok, były również półroczne kursy dla dorosłych.

W latach rządów hitlerowskich dokonano kilku istotnych zmian w szkolnictwie. Przestał obowiązywać podział na szkoły ewangelickie i katolickie, utworzono natomiast w szkołach średnich klasy wyznania mojżeszowego, których liczbę jednak drastycznie ograniczono z przyczyn ideologicznych.

Ważniejsi absolwenci głogowskich szkół i pedagodzy

Julius Blaschke, urodził się w Kostomłotach. W Głogowie pracował jako nauczyciel w katolickiej szkole ludowej. Organista, badacz przeszłości miasta, napisał znaną monografię Głogowa (szerzej w EZG nr 28).

Johann Ignaz Felbiger, głogowianin, opat augustianów w Żaganiu, wybitny pedagog i reformator oświaty, od 1774 r. czynny przy dworze we Wiedniu; otrzymał stanowisko generalnego dyrektora szkolnictwa austriackiego (EZG nr 6).

Henryk Förster, głogowianin absolwent gimnazjum katolickiego. Arcybiskup diecezji wrocławskiej, wybitny kaznodzieja. Za jego rządów wybudowano wiele kościołów, nastąpił rozwój szkolnictwa katolickiego. Walczył o równouprawnienie katolików i protestantów (EZG nr 53).

Georg Gustaw Fülleborn, głogowianin, ukończył gimnazjum ewangelickie. Po studiach nauczał krótko w Głogowie. Filozof, filolog, tłumacz literatury polskiej, publicysta (EZG nr 15).

Heinrich Hoffmann, głogowianin, ksiądz, prof. dr hab. teologii, pedagog i wychowawca młodzieży, historyk śląskiego Kościoła, orędownik pojednania polsko-niemieckiego (EZG nr 12).

Jochen Klepper, urodził się w Bytomiu Odrz., absolwent gimnazjum ewangelickiego. Wybitny pisarz. Po objęciu władzy przez nazistów, z racji pochodzenia mojżeszowego jego małżonki popełnił z nią samobójstwo (EZG nr 44).

Paul Knötel, głogowianin, absolwent gimnazjum katolickiego. Historyk Śląska, publicysta, działacz społeczny, nauczyciel w szkole realnej w Tarnowskich Górach (EZG nr 56).

Richard Knötel, brat Paula, ukończył gimnazjum katolickie. Malarz i ilustrator - batalista, znawca tematyki umundurowania, objawiał talenty pisarskie. W uznaniu za wybitne osiągnięcia uzyskał tytuł profesora (EZG nr 56).

Eduard Müller urodził się w Kwielicach. Ukończył gimnazjum katolickie. Nauczyciel religii, wikary misyjny na obszar Berlina i Brandenburgii, wydawca periodyków katolickich, najważniejsza postać w dziele odbudowie XIX-wiecznego kościoła katolickiego w Prusach (EZG nr 31).

Willibald Paschke, artysta, malarz i grafik, nauczyciel, pochodził z Bojanowa. W Głogowie wykładał w wyższej szkole realnej, gdzie zyskał opinię doskonałego pedagoga (EZG nr 44).

Dariusz Czaja

Literatura

Chutkowski J., *Głogów w XX wieku*, Głogów 2004

Das war Glogau, praca zbiorowa, Hannover 1991

Die Stadt Glogau, „Monographien deutscher Städte“, Band 17, Berlin 1926

Glogau im Wandel der Zeiten, praca zbiorowa, Würzburg 1992.

EZG: Bok A. *Szkolnictwo w l. 1918-1945* (47 i 48); Łachowska A. *Uniwersytet ludowy na ziemi głogowskiej (okres przedwojenny)* (64/65)

7. Działający w Głogowie malarze i rzeźbiarze

Malarstwo

Podczas gdy w średniowieczu w Głogowie powstawały względnie znajdowały się dzieła sztuki znaczące w skali śląskiej, a nawet europejskiej, brak takich poza pojedynczymi przykładami, w okresie nowożytnym. Faktem jest, że posiadamy niepełną wiedzę, jednak przynajmniej w odniesieniu do omawianego okresu, wątpliwa wydaje się zmiana ogólnego obrazu w wyniku dalszych ustaleń.

W zakresie malarstwa i grafiki warto przypomnieć dwóch cenionych, a związanych z Głogowem, twórców. Pierwszy z nich był rodowitym głogowianinem, drugi działał w naszym mieście przez ćwierćwiecze i zasłużył sobie na miano „malarza Głogowa”

Richard Knötel urodził się w 1857 r. w Głogowie, zmarł w 1914 r. Berlinie. Podobnie jak jego brat Paul (późniejszy historyk Śląska, publicysta i działacz społeczny), uczył się w głogowskim gimnazjum katolickim. Oprócz ojca - zdolnego rysownika - wpływ na ukierunkowanie się artystycznych zainteresowań chłopca wywarli nauczyciel rysunku August Senftleben i malarz - batalista August Beck. Przyczyniły się do tego również wojskowe tradycje rodzinnego miasta. Wykonane przez R. Knötela w wieku 18 lat ilustracje do *Glogauer Schicksale in den Jahren 1806–1814 (Losy głogowian w latach 1806–1814)* G.S. Dietricha (obecnie w zbiorach głogowskiego muzeum) objawiają prawie dojrzały talent rysownika.

W 1880 r., już jako ilustrator kilku czasopism, Knötel rozpoczął studia w Akademii Sztuk w Berlinie. W następnych latach rozszerzył współpracę z wydawcami. Koncentrował się na tematyce wojskowej. W 1886 r. dostarczył 150 ilustracji do *Buch vom Deutschen Heere* (Książka o niemieckim wojsku), w 1890 r. rozpoczął pracę nad dziełem *Uniformkunde* (Nauka o mundurach). Urosło ono do potężnych rozmiarów - 17 tomów. To fundamentalne dzieło oraz wydany w 1896 r. *Handbuch der Uniformkunde* (Podręcznik wiedzy o mundurach), zawierający ponad 1000 rysunków, ugruntowały pozycję R. Knötela w Niemczech, jako znawcy i ilustratora tej tematyki. Dalsze albumy poświęcone były postaciom historycznym (Fryderyk II, królowa Luiza), wydarzeniom z okresu napoleońskiego, dziejom oręża - zwłaszcza pruskiego (w niektórych K. objawił się również jako utalentowany pisarz). Ilustrował także pomnikowe wydanie *Bilder von Deutschlands Heer und Flotte* (Obrazy niemieckiej armii i floty).

Okolo r. 1900 R. Knötel zwrócił się ku malarstwu. Wykonał znaczną ilość obrazów batalistycznych, głównie na zlecenie, m.in. cesarza Wilhelma II. W Białej Sali głogowskiego ratusza zawisło jego dużych rozmiarów płótno, przedstawiające wymarsz z Głogowa pokonanych Francuzów w r. 1814 (od 1945 r. zaginione). Nie znany jest również los innego obrazu (znajdował się w Wyszanowie), przedstawiającego króla Fryderyka II podczas rozpoznawczego objazdu twierdzy głogowskiej w 1740 roku. Najbardziej znaną z panoram bitewnych malarza jest tryptyk przedstawiający bitwę pod Krefeld w 1758 r. Kolejną znaczącą częścią dorobku artystycznego stanowią ilustracje mające za temat krajobraz Śląska (np. widoki miast i poszczególnych budowli, m.in. Głogowa) oraz śląskie ceny historyczne i rodzajowe.

Willibald Paschke (1888-1955) kształcił się w Akademii Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu i krótko w Akademii Monachijskiej. Od r. 1918 był nauczycielem rysunku w głogowskiej Oberrealschule, któremu to zajęciu pozostawał wierny do końca II wojny światowej. Będąc od 1920 r. członkiem Künstlerbund Schlesien, w okresie międzywojennym i do r. 1943 wystawiał regularnie prace na zbiorowych wystawach artystów ze Śląska. Otrzymał propozycję wykładania we wrocławskiej Akademii, jednak z nieznanych powodów jej nie przyjął. Paschke należy do śląskiego nurtu ekspresjonizmu związanego

z uczelnią wrocławską. Ceniony jest przede wszystkim jako malarz animalista, il. III.7. 2. Główna część jego twórczości pejzażowej dotyczy Głogowa i okolic. Po raz pierwszy w historii tutejszy krajobraz znalazł odbicie w oryginalnej i wysokiej próbie twórczości artystycznej, il. III.7. 3, 4.

Większość dzieł Paschkego zaginęła niestety w 1945 r. Po wojnie artysta, bardzo już schorowany, wykonał repliki niektórych wcześniejszych prac. W 1997 r. w Haus Schlesien (Königswinter-Heisterbacherott) odbyła się wystawa restrospektywna twórczości Paschkego. Objęła ona nieliczne, zebrane w różnych zakątkach świata ocalałe prace oraz istniejące repliki. Dwa z wymienionych w katalogu jako zaginione obrazów olejnych znajdują się w polskich zbiorach prywatnych.

Wśród artystów związanych z Głogowem epizodycznie pragniemy odnotować dwóch Ślązaków.

Theodor Blätterbauer, urodzony w Bolesławcu (1823), terminował we wczesnej młodości u introligatora w Głogowie. Studia artystyczne odbył w Monachium i Berlinie. W 1854 r. ożenił się w Głogowie, jednak jeszcze tego samego roku przeniósł się do Legnicy, gdzie mieszkał i pracował aż do śmierci w 1906 r. Był epigonem romantyzmu: malował i rysował to, co przemijało w zmieniającym się świecie, ale nie przemijało jako tęsknota wśród odbiorców sztuki. Blätterbauer utrwalił śląski krajobraz „realistycznym spojrzeniem i romantyczną duszą” (Vera Schmilewski). Wśród licznych widoków ojczystej ziemi są również motywy głogowskie. Il. III.7. 1.

Jan Cybis (1897-1972) jeden z najwybitniejszych malarzy polskich XX w., kształcił się w głogowskim gimnazjum katolickim, gdzie w r. 1916 zdał maturę. Silnie oddziaływał tu na niego nauczyciel rysunku i gimnastyki Hans Bloch, zafascynowany francuskimi impresjonistami (zginął na froncie już w 1914 r.). W rodzinie malarza rozpowszechnione jest przekonanie, że „malowanie Jan zaczął poważnie traktować podczas nauki w Głogowie”. Zachowała się akwarela z tamtego okresu, przedstawiająca podwórze konwiktów jezuickich.

Prawie zupełnie zapoznane są dziś dzieła malarskie, wykonane w głogowskich kościołach i gmachach publicznych. I tak np. kierujący od 1894 r. pracami konserwatorskimi w kościele pojezuickim (Bożego Ciała) profesor Donadini z Akademii Drezdeńskiej wykonał na sklepieniu prezbiterium plafon z alegoriami Czterech Cnót Głównych. W auli Gimnazjum ewangelickiego (obecnie Gimnazjum nr 1) polichromie wykonał Ernst Jordan, popularny niemiecki malarz-akademik, profesor hanowerskiej Technische Hochschule, dekorator wielu gmachów publicznych na terenie Niemiec.

Rzeźba

Podobnie jak malarstwie sytuacja wyglądała w rzeźbie. Tu wyraźnie dominowały zamówienia publiczne i kościelne, realizowane przeważnie przez twórców z zewnątrz; jednak nie były to bardzo głośne nazwiska. Nie są nam znani głogowianie, odnotowani w opracowaniach historii sztuki śląskiej.

W XX wieku uznanie zdobył głogowski rzeźbiarz **Erich Jäkel** (1903-78). Również jego ojciec Alfons był znanym głogowskim rzeźbiarzem (prowadził duży warsztat, wykonał m.in. liczne elementy wyposażenia kościołów Bożego Ciała oraz św. Mikołaja). E. Jäkel odebrał gruntowne wykształcenie, uzyskał dyplom Staatliche Akademie für Kunst und Kunstgewerbe we Wrocławiu. Nauczyciele, wybitni artyści - rzeźbiarz Theodor von Gosen i malarz Otto Müller - wywarli wpływ na jego późniejszą twórczość. Jäkel pozostawał również pod silnym wpływem ruchu Jugendbewegung i był jego aktywnym uczestnikiem. W następnych latach odbył zagraniczne podróże i dalej doskonalił swój kunszt. Przed II wojną światową artysta realizował liczne zamówienia w Głogowie i bliskiej okolicy. Były to, z wyjątkami, dzieła sakralne oraz nagrobki. Niektóre z nich się zachowały. Szczególne miejsce zajmuje wykonana

w piaskowcu w r. 1929 Droga Krzyżowa na cmentarzu przy ul. Legnickiej, il. III.7. **5, 6**. Na postumentach umieszczone są kwatery z reliefami przedstawiającymi stacje Męki Pańskiej. Zwraca uwagę kunsztowne zakomponowanie w polach i szlachetna prostota scen figuralnych, o klarownej i zarazem wzruszającej wymowie religijnej. Inne prace Jäkela znajdują się m.in. w kościołach w Głogowie-Krzepowie i Jaczowie.

Po II wojnie światowej, radzieckiej niewoli (1945-48) i trudnych początkach w zachodnich Niemczech, Jäkel powrócił do swojej profesji. Przez wiele lat prowadził także zajęcia rzeźbiarskie w Haus der Volksarbeit we Frankfurcie nad Menem. Dziełem, które wywołało szeroki oddźwięk i ugruntowało jego pozycję artystyczną, była rzeźba w drewnie „Matka wypędzonych”, w typie „Schutzmantelmadonna” (1952), wykonana dla kościoła w Königstein/Taunus. Statua zyskała wielką popularność, co wyraziło się w licznych kopiach. Po koniec życia Jäkel wykonał dla miasta Hildesheim replikę „Strażnika nocnego” - zniszczonego podczas wojny pomnika-symbolu miasta.

Znajdujące się w Głogowie i okolicach prace rzeźbiarskie Jäkela zasługują na popularyzację i opiekę konserwatorską.

Pomniki. W niszy głogowskiego teatru umieszczono w 1864 r. popiersie Andreasa Gryphiusa, dłuta wrocławskiego rzeźbiarza Michaelita, il. III. Kultura. **3**. W drugiej połowie XIX w., zwłaszcza jednak w pierwszych dziesięcioleciach XX w., pojawiło się w Głogowie szereg pomników. Było to wówczas normalne zjawisko w miastach. Pomniki odwoływały się najczęściej do treści narodowych, także do tradycji lokalnych. Spośród nich do końca wojny miasto zdobiły m.in. Fontanna Fritza Reutera (1911), pomniki cesarza Wilhelma I (1900) i króla Fryderyka II (1914), il. III. Historia. **2**, Pomnik Wojowników (Kriegerdenkmal, 1909), il. III.5, **4**, podobizny Schillera (1905) i Goethego (autorstwa Raucha, 1910). Po I wojnie światowej w krajobrazie miasta pojawiły się również obiekty modernistyczne, przeważnie o formach architektonicznych (pomnik upamiętniający Friedrich Eberta, 1926; pomnik Pułku Piechoty nr 58; pomnik 47 Pułku Piechoty).

Antoni Bok

Literatura

Abmeier H.-L., *Die Familie Knötel aus Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Bok. A., *Pamięci cichych pracowników pędzla* [T. Blätterbauer], Miesięcznik Legnicki „Wersja”, Legnica, nr 2/2202

Serafin J., *Pomniki Głogowa*, Głogów 2001

Ziolko K.-H. *Willibald Paschke – ein Glogauer Maler, Graphiker und Kunsterzieher*, w: *Glogau im Wandel*.

EZG: Bok. A., *Knötel Richard* (56); *Paschke Willibald* (44), *Teatr w Głogowie - popiersie Gryphiusa* (43); Borecki W., *Pomniki głogowskie – przedwojenne* (51/52); Lewicki P., *Jäkel Erich* (66/67); Malinowski A., *Pomniki Poległych w wojnie 1914 – 1918* (40).

8. Głogowscy i działający w Głogowie pisarze. Dziejopisarstwo

W okresie pruskim Głogów nie mógł się poszczycić wielkimi nazwiskami literackimi. Kładzie się to na karb statusu miasta-twierdzy oraz konserwatywnej mentalności mieszkańców. Z Głogowem związane są jednakże przynajmniej dwa nazwiska pisarzy, którzy zajęli trwałe miejsce w literaturze światowej. Obydwaj - E.T.A Hoffmann i Arnold Zweig – odzwierciedlają typową sytuację w Głogowie: jedni przebywali tu krótko, inni – urodzeni w Głogowie – opuścili miasto w młodym wieku.

W kategorii tych pierwszych chronologicznie odnotować trzeba pobyt poetki **Anny Luizy Karsch** (1722-91), il. III.8. 1. Napisała tu m.in. „Odeę na wielki pożar Głogowa” (1758). Pochodząca z ludu zrobiła karierę, będąca ilustracją postępów emancypacji w czasach Oświecenia, i okrzyknięta została „niemiecką Safoną”. W Berlinie, gdzie się następnie znalazła, stała się właściwie dworską poetessą.

E.T.A Hoffmann (1776-1822), il. III.8. 2, uważany jest za najbardziej oryginalną postać europejskiego, a przynajmniej niemieckiego, romantyzmu. Był przy tym twórcą bardzo wszechstronnym: prozaik, kompozytor, rysownik. Hoffmann spędził w Głogowie zaledwie dwa lata. Były one jednak dla wówczas 20-letniego młodzieńca brzemienne dla jego dalszych wyborów życiowych. Przyjechał do Głogowa w nastroju nieomal załamania, niewiele też się chyba spodziewał po prowincjonalnym, mieście, gdzie przypadło mu sposobić się pod okiem wuja do kariery prawniczej. Przełamał tu jednak swój depresyjny stan i zyskał twórcze impulsy. Znajomość z malarzem Aloysiusem Molinari obudziła głębsze zainteresowanie sztukami plastycznymi. Znalazła także odbicie w twórczości pisarza - stał się on pierwowzorem demonicznej postaci malarza Bertolda z noweli „Kościół jezuitów w G.[łogowie]”. Do Głogowa trafił również oryginalny publicysta i beletrysta **Friedrich Benkowitz** (1764-1807). Działał tu od około r. 1800 do tragicznej śmierci (samobójstwo?). Benkowitz ożywiony był duchem rewolucji francuskiej (co wówczas nie było większym wyjątkiem wśród niemieckich humanistów). Spośród jego dokonań, warto przypomnieć obszerną relację „Podróż z Głogowa do Sorrento”, il. III.8. 4.

O ile Benkowitz nie zyskał większej sławy, odwrotnie - „emigrant” **Georg Gustav Fülleborn** (1769-1803), il. III.8. 3. Ostatnie kilkanaście lat życia spędził we Wrocławiu. Mimo choroby, która doprowadziła go do przedwczesnej śmierci, wykazał się niezwykłą pracowitością – i to na kilku polach. Teolog, stał się filozofem-kantystą, historykiem kultury, należałoby się mu też miano ojca nowożytnego ludoznawstwa śląskiego. Co godne uwagi – z równym zainteresowaniem badał folklor (głównie chodzi o legendy i bajki ludowe) polskiej ludności na Śląsku, a także poza nim. Tłumaczył też polskich autorów. Fülleborn był zapalonym śląskim regionalistą. Nazwisko ugruntował sobie jako wydawca tygodnika kulturalno-historycznego „Der Breslauer Erzähler”.

Inny głogowianin **Karl Konrad Streit** (1751-1826), wysoki urzędnik wrocławskiej kamery wojenno-dominialnej, zrobił bardzo wiele dla ożywienia życia kulturalnego śląskiej metropolii. Jego dziełem życia było czasopismo „Schlesische Provinzialblätter”, które założył (wraz z F.A. Zimmermannem) i przez 41 lat niezmiernie owocnej działalności redagował. Przyjaciół z czasów szkolnych Fülleborna, także urodzony w Głogowie **Johann Samuel Ersch** (1766-1828) założył „Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste”, największą encyklopedię niemiecką. Jako dyrektor biblioteki uniwersyteckiej w Halle, redagował ją w latach 1808-28 (wspólnie z J. G. Gruberem). Od 1818 do zamknięcia encyklopedii w 1890 r. wyszło łącznie 167 tomów.

W XIX w. na dla większości parających się piórem głogowian (lub z Głogowem związanych) właściwy był, podobnie jak gdzie indziej, ton ojczyźniany. Mają oni tylko znaczenie lokalne. Na polu beletrystyki do zauważenia są opowiadania dyskontujące najbardziej znany głogowski wątek historyczny – Jan II Żagański i głogowscy rajcy (Karl G.B. Keller, *Die Glogauschen Ratscherrn*, 1825; **Paul Knötel**, *Der Hungerturm*, 1902). Próby te wypadły raczej blado. Z Głogowem epizodycznie związany był pisarz **Fritz Reuter**, klasyk

literatury w dialekcie północnoniemieckim (w *Ut mine Festungtid* opowiedział o swoich przeżyciach w twierdzy głogowskiej, gdzie był więziony w 1837 r.).

W XX w. do odnotowania jest urodzony w Legnicy **Hermann Gebhardt**, głogowski nauczyciel w latach 1919-1945, nowelista i późniejszy powieściopisarz. W wczesnych nowelach pozostawał pod wpływem ekspresjonizmu. Podobnie było z **Arnoldem Zweigiem** (1887-1968), il. III.8. **5.** Urodził się w Głogowie w zasiedziałej tu rodzinie żydowskiej, która jednak przeniosła się do Katowic. Co prawda, spędzone tu dzieciństwo znalazło pewien oddźwięk w jego utworach. Zasłużoną sławę literacką przyniósł A. Zweigowi wielki cykl powieściowy "Wielka wojna białych ludzi" (do niego należy najbardziej znane powieści tego autora: „Spór o sierżanta Gruszę” i „Wychowanie pod Verdun”), będący obok utworów E.M. Remarque’a, głównym dziełem w nurcie literatury rozrachunkowej z I wojną światową.

Dziejopisarstwo

Częste w XIX w. opowiadania historyczne (tu nie do przeoczenia: **Gustav Fritz**, *Denkwürdigkeiten, Erzählungen und Sagen von Groß-Glogau und umliegendem Ortschaften*, 1861) antycypują utwory o właściwym już zacięciu historycznym. Odrodzenie narodowe po r. 1813 przyniosło wzmożone zainteresowanie ojczystą historią, a także opisem wypadków zaszłych w Głogowie podczas siedmioletniej okupacji napoleońskiej. Lekarz **Gottlob S. Dietrich** wydał *Gross-Glogaus Schicksale von 1806-1814* („Losy Głogowa w latach 1806-1814”), które weszły do kanonu głogowskiej literatury historycznej.

W 1824 r. założone zostało stowarzyszenia historyczne, które jednak nie rozwinęło skrzydeł. Na pierwszą monografię historyczną Głogowa poważył się nauczyciel **Ferdinand Minsberg**. Wydana w roku 1853 dwutomowa *Geschichte der Stadt und Festung Gross-Glogau mit Urkunden*, była jednak bardziej zbiorem materiałów źródłowych (za co jest skądinąd ceniona), il. III.8. **6.** W latach 1889-92 dwutomową historię Głogowa w od XVII w. do r. 1814 wydał burmistrz **Robert Berndt**, również w oparciu o wykorzystanie głogowskich dokumentów. Obydwie te prace spożytkowane zostały przez nauczyciela i muzyka **Juliusa Blaschke**, który w r. 1913 opublikował *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landem*, il. III.8. **7.** Jego praca obejmowała cały okres dziejów i napisana była w ujęciu popularnym, klarownym językiem literackim. Stanowi do dziś uznany standard wykładu historii miasta i ziemi głogowskiej (wznowiona została w 1982 r.). Jej kontynuacją (chronologicznie) jest opracowanie zbiorowe *Das war Glogau*. Liczne przyczynki do historii Głogowa opublikował wspomniany Paul Knötel. Natomiast ksiądz **Heinrich Hoffmann** zdobył sobie uznanie jako historyk Kościoła na Śląsku.

Antoni Bok

Literatura

Abmeier H.-L. *Die Familie Knötel aus Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Altrock G. von, *Glogaus Beziehungen zur deutschen Literatur*, w: *Das war Glogau*

Bahlcke J., *Bedeutende Persönlichkeiten aus Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Bein W., *Glogau in der deutschen Literaturgeschichte*, w: *Glogau im Wandel*

Bok A., *E.T.A. Hoffmann w Głogowie*, MIT 10/1996

Gerber M. R., *Karl Konrad Streit und die „Schlesischen Provinzialblätter“*, w: *Glogau im Wandel*

Hildebrandt K., *Arnold Zweig (1887-1968) – Leben und Werk*, w: *Glogau im Wandel*

Köhler J., *Leben und Werk des Priester Hermann Hoffmann (1878-1972)*, w: *Glogau im Wandel*

Ziolko K.-H., *Georg Gustav Fülleborn (1769-1903). Ein Glogauer Philosoph, Dichter und Kulturhistoriker*, w: *Glogau im Wandel*.

EZG: Bok A., *Głogów w literaturze niemieckiej* (5), *Hoffmann Hermann* (12), *Knötel Paul* (56), *Reuter Fritz* (25), *Zweig Arnold* (37); Cimek M., *Hoffmann Ernst Theodor Amadeus* (47); *Laube Heinrich Rudolf Constantin* (57); Jankowski J., *Benkowitz Karol Fryderyk* (31); Łachowska A. *Karsch Anna Luiza* (66/67); *Malinowski A., Klepper Jochen* (49), *Malinowski A., Blaschke Julius* (28).

9. Teatr Miejski – działalność

Początek stałym teatrom miejskim jako “publicznym zakładom służącym wygodzie i przyjemności obywateli” (z taką definicją spotykamy się w Prusach po reformach z lat 1810-11) dało tworzenie w miastach sal, przeznaczonych wyłącznie do wystawiania w nich przedstawień teatralnych. W XVIII w. Śląsk, podobnie jak prawie całą Europę, objeżdżały zawodowe trupy teatralne. Na ich czele stali tzw. pryncypałowic. Do ich obowiązków należało uzyskanie płatnego przywileju królewskiego, umożliwiającego dawanie przedstawień na prowincji. Zarówno oni, jak i miejscowe kręgi kulturalno-towarzyskie, a także władze zainteresowane były budowaniem stałych scen. Szczególnie dotyczyło to miast garnizonowych (pewna widownia). W tych też najwcześniej powstawały sale teatralne.

W Głogowie w r. 1774 zbudowano na miejscu dawniejszych ław mięsnych, we wschodniej części Rynku, piętrowy budynek, długi na 50 metrów. Na parter wprowadzono z powrotem kramy mięsne, na piętrze powstały dwie sale. Większa z nich, zwana Salą Redutową, przeznaczona była głównie na zabawy, ale mogły się tam odbywać także przedstawienia teatralne. W 1798 r. przybył z Jawora do Głogowa Anton Faller ze swoją trupą teatralną. Dyrektor budownictwa przy departamencie głogowskim Christian Valentin Schultze zaproponował mu nadbudowanie opisanego wyżej budynku o piętro, z przeznaczeniem wyłącznie na cele teatralne. Przebudowa nastąpiła szybko. Już w 1800 r. Faller mógł produkować się na skromnej miejskiej scenie. Dopiero przed połową XIX w. nastąpiło przebudowanie obiektu z zaadoptowaniem go w całości (poza niskim parterem) na cele teatralne. Il. III. 1, 3., Kultura. 2.

W pierwszym okresie sceną władali nią niepodzielnie Fallerowie; prowadzili oni teatr rodzinny (do 1840 r.). Później dyrektorzy zmieniali się częściej. Grało się “wszystko”, a więc i klasykę, jednak z przewagą łatwych komedii, jak przystało na “Komödienhaus”. W 1826 r. gościła w nim opera berlińska, w 1843 r. koncertował Liszt. Repertuaru operowego i operetkowego we własnym teatrze głogowianie doczekali się w drugiej połowie lat 60. XIX w. za dyrekcji M. Meinhardta. Za rządów Ludwiga Hansing, (1896-1907) w Głogowie często pojawiali się znani artyści i balety.

W XX w. najdłużej - od r. 1911 do 1927 - rządził sceną Armand Tresper, il. III.9. 2. Dla teatru były to trudne czasy. Podczas I wojny światowej dyrektor zmuszony był zrezygnować z zespołu operowego. W latach 20. egzystencję teatru ratowały okresowo dotacje miejskie. Po gruntownej i renowacji budynku i modernizacji wnętrza, teatrem zawiadywał Georg Syguda, typ rzutkiego biznesmena. Głównie jemu zawdzięczał Głogów przetrwanie własnego teatru podczas kryzysu światowego. Rosła też nowa, groźna konkurencja – radio i kino (w Głogowie powstały dwa wielkie przybytki X muzy). Zdziwiała dziś rozpiętość repertuarowa i częstotliwość przedstawień. W latach 1924–33 grano w sezonie od 18 do 38 tytułów sztuk dramatycznych, do tego co najmniej kilka operetek, opery (nawet wielkie tytuły: “Uprowadzenie z seraju”, “Wesele Figara”, “Carmen”), balety i bajki!

W roku 1934 wprowadzono w życie nową ustawę o teatrach. Z czasem wprzęgnięte one zostały we wdrażanie ideologii narodowo-socjalistycznej. Publiczność mogła wybierać między wytworami piewców III Rzeszy a lekkim repertuarem. Głogowski Teatr miał w tamtych latach dwa zespoły: dramatyczny i operetkowy. Zgodnie z centralnymi dyrektywami prowadzono szeroką działalność objazdową. Z końcem wojny, teatr miejski jako rozdział kultury Głogowa odszedł w przeszłość. Głogów był najmniejszym z miast w Niemczech, posiadających stałą scenę. Odnotować należy kilka znanych postaci sceny i ekranu, które tu występowały w początkach swojej kariery: Emil Jannings, Adela Sandrock, Paul Wegener.

Antoni Bok

Literatura

Bok A., Rybka Z., *200 lat teatru miejskiego w Głogowie*, Głogów 1999

Das war Glogau - Stadt und Land an der Oder 1913–1945, praca zbiorowa, Hannover 1991

10. Drukarze i wydawcy głogowscy 1750-1945

Pierwszym znanym z Głogowa drukarzem był Joachim Funck, założyciel drukarni działającej w latach 1606-27, prowadzonej później przez jego syna Wiganda. Po przeniesieniu drukarni do Leszna, Głogów przez 40 lat nie posiadał drukarni. Następnie działali tu kolejno drukarze: Erasmus Rosner (1676-89), Johann J. Hunold (1703-40) oraz Christian G. Welcher (od r. 1743). Przez powtórny ożenek w 1749 roku wdowy po Welcherze drukarnia przeszła w ręce Wolfganga M. Schweickhardta. Il. III.10. 1.

W 1758 r. oficyna odsprzedana została Christianowi F. Güntherowi, właścicielowi głogowskiej księgarni. Schweickhardt założył w międzyczasie konkurencyjną drukarnię. Drukował w niej druki urzędowe, a pod koniec 1768 r. wyszedł numer próbny pierwszego w dziejach Głogowa czasopisma „*Erwekkungen. Eine Gemeinnutzige Theologisch-Moralische Wochenschrift*”. il. III. Kultura. 1. Ogółem ukazało się 51 numerów tego lokalnego czasopisma, jednak borykająca się z problemami finansowymi oficyna zostaje przejęta przez Günthera, który stał się monopolistą w Głogowie i regionie (odkupił również drukarnie we Wschowie i Kozuchowie). W 1795 r. jego zakłady dysponowały 7 prasami drukarskimi i 5 prasami do tłoczenia miedziorytów. Günther wydawał liczne druki urzędowe, drukował także na potrzeby oświaty; ciekawostką jest druk Biblii Marcina Lutera z 1775 roku. Pod koniec XVIII w. głogowski zakład przejął syn Benjamin, który rozpoczął druk drugiego lokalnego periodyku. Na krótko. Pod koniec 1800 r. podjął kolejną próbę wydawania czasopisma lokalnego „*Glogauischer Wochenblatt*” z informacjami o życiu kulturalnym Głogowa. Znowu trwała ona zaledwie 2 lata. Rodzinne przedsiębiorstwo wydawnicze składało się z 2 części: drukarni i księgarni oraz wydawnictwa. Nad całością czuwał ojciec Christian. Po jego śmierci w 1802 r. przedsiębiorstwo prowadzili synowie. W późniejszych latach nosiło nazwę „*Neue Günthersche Buchhandlung*”. W 1826 r. otworzono filię w Lesznie, gdzie następnie była główna siedziba firmy.

W 1832 r. Ernst W. Günther usamodzielniał się. Nawiązał liczne stosunki handlowe z wieloma księgarniami i wydawnictwami na ziemiach polskich. W latach 1837-40 otworzył księgarnie w Śremie, Kościanie, Rogoźnie, Gnieźnie, a także w mieście największych targów księgarskich – Lipsku. Po jego śmierci przedsiębiorstwo zostało podzielone między zięciów. Ernest Wilhelm wydawał dużo książek w języku polskim (głównie w Lesznie, ale także w Głogowie): w latach 1826-60 wyszło ich ponad 300, nie licząc czasopism i drobnych druków. Poprzez wkład w rozwój kultury polskiej Ernst W. Günther na trwałe zapisał się w jej historii.

Spośród najprawdopodobniej 10 różnych czasopism, które ukazywały się do połowy XIX wieku w Głogowie utrzymał się wydawany przez Güntherów od 1809 r. „*Niederschlesischer Anzeiger*” i konkurencyjny „*Glogauer Stadt- und Landbote*”, od 1936 r. (obydwa następnie jako dzienniki).

W listopadzie 1833 r. pochodzący z okolic Lipska Carl Fleming nabył chylący się ku upadkowi „*Neue Günthersche Buchhandlung*”. Zapoczątkowało to na nowo rozwój przemysłu poligraficznego w mieście. Firma stała się z czasem jednym z największych zakładów przemysłowych w regionie. W latach 1867-69 wybudowany został nowy, ogromny budynek „*Flemminghaus*”, przy utworzonej wówczas Bahnhofstrasse. Powstały w nim nowe działy wydawnicze: geograficzny, książkowy, druków artystycznych, kart do gry, obróbki fotomechanicznej i wydawnictw prasowych. Wydawnictwo specjalizowało się głównie w produkcji map, atlasów historycznych i geograficznych, kalendarzy, książek i druków artystycznych, a w późniejszym czasie także czasopism dla kobiet i młodzieży. Il. III.10. 2-4.

Po śmierci Carla Flemminga w 1878 r. wydawnictwo przeszło na własność jego synów, przekształcając się w spółkę z o.o. W 1898 r. stało się spółką aukcyjną. Zatrudniano wówczas ponad 200 pracowników. W tym samym roku z firmy został wydzielony zakład druku ozdobnego „*Zierdruckanstalt Lindenruh*”, założony cztery lata wcześniej, specjalizujący się w wykonywaniu nadruków metodą termiczną na porcelanie, szkle, fajansie i emalii. Zakład

wykonał m.in. ozdobne nadruki na 2 milionach kubków, przeznaczonych na uroczystości z okazji koronacji cara Mikołaja II w maju 1896 roku (w trakcie rozdawania kubków podczas festynu, doszło do paniki, podczas której stratowanych zostało ponad 2000 osób). Il. III.10. 5.

Na początku XX w. Głogów znany był z prężnej działalności wydawniczej. Oprócz prasy lokalnej (wychodziły 2 dzienniki) i ksiąg adresowych, wydawano szereg książek i broszur. Część z nich poświęcona była miastu i okolicy. Zakłady Flemminga swoimi wydawnictwami kartograficznymi docierały do odbiorców zagranicznych, nawet pozaeuropejskich. W 1907 roku otworzyły drugą stałą siedzibę w Berlinie, która przejęła główne funkcje wydawnicze. W 1919 r. nastąpiła fuzja głogowskiego zakładu z wrocławskim domem wydawniczym Wiskotta (odtąd „Flemming & C.T.Wiskott AG”). Produkowano, obok banknotów inflacyjnych (Głogów drukował własne banknoty zastępcze od 1916 r.), także na zamówienie polskich firm wydawniczych, np. znany atlas Eligiusza Niewiadomskiego, plany i przewodniki.

W 1926 r. zakład w Głogowie zatrudniał ok. 400 osób, jednak w 1931 r. na skutek złamania się koniunktury gospodarczej przedsiębiorstwo zostało zlicytowane. Część wyposażenia wykupił Paul Krakau, który w Nosocicach założył własną małą drukarnię działającą do wybuchu II wojny światowej. Wydał on serię map ściennych powiatów Śląska. Wydzielony zakład druku ozdobnego nabyty został już w 1920 r. przez firmę z Wałbrzycha, dzięki której został rozbudowany i zmodernizowany, stając się największym w Europie zakładem druku na ceramice.

Poniżej zamieszcza się krótkie charakterystyki niektórych innych drukarni i wydawnictw głogowskich.

Od 1836 r. działała w mieście druga głogowska drukarnia Juliusa Gottschalka, wydającego konkurencyjne czasopismo lokalne „Glogauer Stadt- und Landbote”. Na jej podwalinach powstała drukarnia działająca w Głogowie od 1891 roku: „Glogauer Druckerei G.M.B.H.”, która w szczytowym okresie zatrudniała ok. 90 pracowników. Jako pierwsza drukarnia w mieście wprowadziła druk rotacyjny w 1908 roku. Działała również latach międzywojennych.

Firma wydawnicza rodzeństwa Josefine i Oskara Hellmannów, funkcjonująca od roku 1910. W wydawnictwie Hellmanów w 1913 r. wyszło nieocenione opracowanie dziejów Głogowa autorstwa Juliusa Blaschke.

W okresie międzywojennym działała niewielka oficyna wydawnicza Carla Altmanna „Buchdruckerei C. Altmann”, zajmująca się drukiem katalogów, druków urzędowych, reklam, prospektów, cenników, ale również i książek.

Fala światowego kryzysu gospodarczego lat 30. XX wieku przyniosła początek końca drukarstwa głogowskiego. Po powstaniu III Rzeszy wydawaniem pozycji ideologicznych na terenie Głogowa i okolic zajęła się głogowska filia „NS-Gauverlag Schlesien” zajmująca się publikacjami z pozycji ideologicznych.

Dariusz Czaja

Literatura

Chutkowski J., *Głogów XX wieku*, Głogów 2004

Das war Glogau 1913-1945, *praca zbiorowa*, Hannover 1991

Schmilewski U., *Das Buchwesen der Stadt Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Wydawnictwa polskie Ernesta Günthera. Katalog wystawy październik - grudzień 1992, Głogów 1992

EZG: Bok A., *Drukarstwo w Głogowie* (8), *Flemingowie* (9), *Lindenruh – zakład druku ozdobnego*, (8); Chutkowski J., *Güntherowie* (1) Herman J., *Funck Joachim* (4).

11. Gmina żydowska

Historia społeczności. Na przestrzeni wieków ważną rolę w Głogowie odgrywała liczna społeczność żydowska. Gmina żydowska istniała od XIII wieku do zagłady w czasie II wojny światowej. Przejściowe załamanie nastąpiło w XVI wieku, kiedy to po wcześniejszych prześladowaniach przez Jana II żagańskiego, z kolei cesarz Ferdynand I zarządził wypędzenie Żydów ze Śląska. W okresie średniowiecza, skupisko głogowskich Żydów mieściło się w okolicach zamku.

Przywilej cesarski dla Benedykta Izraela i jego rodziny z 1598 r. stanowił punkt zwrotny. XVIII wiek to apogeum obecności Żydów w Głogowie. W roku 1787 r. mieszkało ich tu 1564, co stanowiło 20% całej ludności miasta (niemala część z nich powoływała się na pochodzenie od Izraela...). Głogów uchodził wówczas za miasto „mędrców i uczonych w piśmie” ze względu na znakomitych rabinów, nauczycieli i kantorów gminy. Następnie liczebność tej ludności w mieście systematycznie spadała. Wiązało się to m.in. ze skutkami okupacji francuskiej i obniżeniem rangi miasta po przeniesieniu władz departamentu do Legnicy (1809). Od przełomu XIX i XX w. miało też związek z ogólnym na wschodnich kresach Niemiec zjawiskiem tzw. *Ostflucht*. Na początku lat 30. XX w. liczebność społeczności żydowskiej wahała się pomiędzy 500 a 600 osób. Społeczność ta była mocno wtopiona w społeczny krajobraz miasta. Jej przedstawiciele często wykonywali zawody, które budziły szacunek: nauczyciele, lekarze, prawnicy.

Po dojściu do władzy w Niemczech nazistów, głogowscy Żydzi nie kwapili się początkowo z wyjazdem za granicę. Zmienili zdanie po tzw. nocy kryształowej (z 9 na 10 listopada 1938 r.), podczas której w całych Niemczech nastąpił pogrom obywateli niemieckich żydowskiego pochodzenia i płonęły synagogi. Tak było i w Głogowie.

Według spisu ludności z 17 maja 1939 r. w Głogowie mieszkały jeszcze 123 osoby narodowości żydowskiej, w tym 49 mężczyzn. Po wybuchu wojny wyjazdy stawały się coraz trudniejsze. W 1940 roku Żydów, którzy pozostali w mieście, umieszczono w getcie, w tzw. „domach żydowskich” (*Judenhäuser*). Od roku 1941 tych, których uznano za zdolnych do pracy skierowano do przymusowych robót na terenie miasta, gdzie wykonywali ciężkie prace fizyczne. W 1942 r. deportowano ich do obozów. Elise Getzel była jedyną osobą spośród głogowskiej społeczności żydowskiej, która przeżyła piekło obozu koncentracyjnego.

O wielowiekowej obecności Żydów w Głogowie świadczy dziś jedynie pamiątkowy obelisk w miejscu gdzie stała synagoga oraz fragment alei obsadzonej lipami przy ul. Sienkiewicza - ślad po cmentarzu.

Głogowskie synagogi

W czasach nowożytnych 1620 r. gmina żydowska posiadała synagogę od 1636 r. przy późniejszej Bailstraße (otrzymała na jej budowę przywilej cesarski w 1622 r.). Stopniowo dokonywano jej powiększenia i przebudowy. W związku z wybudowaniem nowej synagogi, w 1894 r. obiekt odsprzedano wspólnocie metodystów.

We wrześniu 1892 r. otwarta została okazała synagoga przy Martinstraße (obecnej ul. Kołłątaja. II. III.11. 2. Jej usytuowanie poza tradycyjną dzielnicą żydowską było wyrazem emancypacji i awansu Żydów, jaki dokonał się w XIX wieku. Głogowska synagoga zaprojektowana została przez berlińskich architektów Abessera i Krögera, na wzór synagogi w Monachium z 1887 roku. Imponująca budowla (kosztowała gminę ponad 1 mln marek) miała 32 m. wysokości, mogła pomieścić 300 mężczyzn i 250 kobiet. Trzon synagogi stanowiła masywna część wieżowa, zakończona kopułą. Po bokach znajdowały się dwa skrzydła, także nakryte kopułami i posiadające oddzielne wejścia. Fasada świątyni wyróżniała się kolorystyką glazurowanych powierzchni ściennych. Nad głównym portalem umieszczono okazałych rozmiarów rozetę, według wzornika katedry w Sztrasburgu. We wnętrzu niezwykle wrażenie wywierało tzw. miejsce Święte Świętych, do którego wchodziło się po 20 stopniach. Dolna część kopuły tworzyła kwadrat o boku 10 m. Szczyt heksagramu nad kopułą wznosił się 34 m nad poziom ulicy.

Synagoga, zaliczana do jednej z najpiękniejszych w całych Niemczech, padła ofiarą „nocy kryształowej” (ruiny budowli usuwano jeszcze w następnych latach; pozostałości wysadzono

w czerwcu 1944 roku). W 55. rocznicę zniszczenia synagogi odsłonięto Pomnik Społeczności Żydowskiej Głogowa. Miejsce pamięci, zaprojektowane przez głogowskiego architekta Dariusza Wójtowicza, tworzy zrekonstruowany zarys murów synagogi i skromny obelisk z tablicami w językach polskim i hebrajskim.

Postacie zasłużone dla kultury i nauki

Społeczność żydowska wydała z siebie szereg wybitnych postaci zasłużonych dla kultury i nauki. Niektórzy z nich żyli i działali w Głogowie, inni zaznaczyli swoją obecność w Europie, Stanach Zjednoczonych, Izraelu, a nawet w Australii. W monografii *Stadt des Glaubens* znajdują się sylwetki 28 osób oraz, osobno, głogowskich rabinów. Kilka biogramów ważnych dla kultury postaci znajdziemy również w zeszytach EZG.

Leopold Lucas (1872– 943), il. III.11.4, rabin Głogowa, uczonec, działacz społeczny. Pochodził z Marburga, był wszechstronnie wykształcony i posiadał silną osobowość. W 1898 r. został rabinem Głogowa. Oprócz doskonałego zarządzania tutejszą gminą, stał się znany jako wykładowca oraz autor prac naukowych. Niestety, większość jego rękopisów przepadła. Najważniejsza z opublikowanych prac dotyczy historii Żydów w IV w.n.e. Działając aktywnie na rzecz społeczności żydowskiej w Niemczech, w 1940 r. powołany został na wykładowcę w Wyższej Szkole Nauk Żydowskich w Berlinie. Organizował stamtąd pomoc dla swoich rodaków z Głogowa. W 1942 r. został wywieziony wraz z żoną do obozu w Terezynie, gdzie zmarł w następnym roku (żona zginęła w Oświęcimiu).

Uniwersytet w Marburgu przyznaje corocznie nagrodę imienia L. Lucasa za prace przyczyniające się do umacniania przyjaźni i zrozumienia między narodami (otrzymał ją m.in. Dalaj Lama).

Arnold Zweig, zob. III. 8.

Robert M. Górniak

Literatura

Chutkowski J., *Głogów w XX wieku*, Głogów 2004

Chutkowski Janusz, *Dzieje gminy żydowskiej w Głogowie. The history of the Jewish Community in Głogów* [broszura], Głogów 1993

Das war Glogau 1913-1945, praca zbiorowa, Hannover 1991

Dettmering E., *Rabbiner Dr. Leopold Lucas. Marburg 1872 - Theresienstadt 1943. Versuch einer Würdigung*, Marburg 1987

Heitmann M., *Zur Geschichte der Juden in Glogau*, w: *Glogau im Wandel*

Hildebrandt K., *Arnold Zweig (1887-1968) – Leben und Werk*, w: *Glogau im Wandel*

Lucas F.D., Heitmann M., *Stadt des Glaubens. Geschichte und Kultur der Juden in Glogau*, Hildesheim 1991

Witkowski S., *Żydzi na ziemiach polskich w średniowieczu. Z uwzględnieniem Śląska i Pomorza Gdańskiego*, Olkusz 2007

Zbliżenia - Widoki Głogowa, praca zbior. pod red. Hanny Nogossek, Marburg 1997

Żydzi w Głogowie. Przemówienia i wystąpienia związane z odsłonięciem pomnika Żydów głogowskich w dniu 19.11.1993 r., Głogów, 1994.

EZG: Bok A. *Lucas Leopold* (39), *Munk Salomon* (40), *Synagogi głogowskie* (39), *Zweig Arnold* (37);

Cimek M., *Levysohn Wilhelm* (53/54); Górniak M., R. *Cmentarze – żydowski kirkut* (50), *Heymann Carl* (60/61), *Cassel David* (60/61); Rudowicz H. *Pomnik Żydów Głogowskich* (49).